

T. O‘. Salimov, F. E. Sultanov

JA’HA’N TARIYXI’

(erami’zdi’n’ V a’sir aqi’ri’nan —
XV a’sir aqi’ri’na shekem)

**Uluwma bilim beriw mekteplerinin’
7-klasi’ ushi’n sabaqli’q**

*Wo’zbekshe toli’qti’ri’lg’an ha’m du’zetilgen
2-basi’li’wi’nan qaraqalpaqsha basi’li’m*

*Wo’zbekstan Respublikasi’ Xali’q bilimlendiriw
ministrliqi ta’repinen tasti’yi’qlang’an*

«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Ma’mleketlik ilimiy baspasi’

Tashkent — 2013

UO‘K: 94(100)=512.121.(075)

KBK 63.3(0)

S-17

Juwapli’ redaktor:

F. S. Hasanov — tariyx ilimlari kandidati’.

Pikir bildirishilar:

Q. K. Rajabov — tariyx ilimlari doktori’, professor;

R. R. Nazarov — filosiya ilimlari kandidati’;

A. T. Zamonov — Wo’zbekstanni’n’ yen’ jan’a tariyxi’ boyi’nsha muwa-
pi’qlasti’ri’wshi’ metodikali’q woray bo’lim basli’g’i’

M. Xalboyeva — RTM metodisti;

M. S. To’rayeva — Tashkent qalasi’, Yunusabad rayoni’ndag’i’ 9-mektep-
tin’ joqari’ kategoriyali’ tariyx pa’ni woqi’ti’wshi’si’.

Qaraqalpaqsha awdarmag’a juwapli’ redaktor:

Ta’jmuratov M. — Shi’mbay rayoni’ni’n’ 10-sanli’ mekteptin’ tariyx pa’ni
mug’allimi

Sha’rtli belgiler:

Yeslen’ ha’m yadi’ni’zda saqlan’!

Bulardi’ ta’kirarlap bari’n’!

Woylap ko’rip, juwmaq hi’g’ari’n’!

Wo’z betinshe jumi’s

Sorawlar ha’m tapsi’rmalar.

Respublika maqsetli kitap qori’ qarji’lari’ yesabi’nan ijara ushi’n basi’p shi’g’ari’ldi’.

ISBN 978-9943-07-238-1

© “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”
Davlat ilmiy nashriyoti, 2009, 2013

© “Bilim baspasi” 2013.

© Sholpan ati’ndag’i baspa-poligrafiya
do’retiwshilik u’yi, 2013.

AVTORLARDAN

Bul sabaqli'q ja'ha'n tariyxi'ni'n' worta a'sirler da'wirin sa'wlelendiredi.

Worta a'sirler da'wiri bolsa erami'zdi'n' V a'sir aqi'ri'nan — XV a'sirdin' aqi'ri'na shekemgi da'wirdi wo'z ishine aladi'.

Worta a'sirler tariyxi'n u'yreniw dawami'nda woqi'wshi'lar ha'r tu'rli xali'qlardi'n' ku'ndelikli turmi'si'n, xojali'q ju'rgiziwlerin, ekonomikali'q ha'm siyasi'y rawajlani'wi'n baqlap baradi' ha'm ha'zirgi da'wirge shekem saqlani'p kiyati'rg'an belgili arxitekturali'q yestelikler: saraylar, medreseler, meshit ha'm shirkewler haqqi'nda tu'sinikke iye boladi'. Sabaqli'qta woqi'wshi' Watani'mi'zg'a ha'm ja'ha'nge belgili ilimpazlardi'n' xizmetleri menen de tani'sadi'.

Bul sabaqli'q yeki bo'lim ha'm baplarg'a, ha'rbir bap wo'z na'wbetinde temalarg'a bo'lingen.

Keltirilgen mag'luwmatlardi' wo'zlestiriw di jen'illestiriw ushi'n ha'r bir tema son'i'nda qadag'alaw ushi'n sorawlar ha'm tapsi'rmalar berilgen. Wolardi'n' ko'pshiligi woqi'wshi'ni'n' yerkin pikirlew, logikali'q juwmaq shi'g'ari'w qa'biletin wo'siriwge ja'rdem beredi.

Tapsi'rmalar woqi'wshi'lardi'n' teoriyali'q bilimlerin ha'm ta'jiriybelerin artti'ri'p bari'wg'a bag'darlang'an. Bular arasi'nda a'piwayi'lari' menen birgelikte, woqi'wshi'ni'n' di'qqati'n, woy-pikirin talap yetetug'i'n sali'sti'rmali', quramali' du'zilgenleri de bar.

Tapsi'rmalardi' sabaqli'qtin' tu'rli bo'limlerinde: jan'a materiallardi' tu'sindiriw, woqi'wshi'ni'n' wo'tken sabag'i'n qalay wo'zlestirgenin ani'qlaw, yaki u'y tapsi'rmasi' si'pati'nda wori'nlaw mu'mkin. Bunda ha'rbir woqi'wshi' wo'zinin' jeke ta'jiriybesi, bilimi ha'm sheberligi menen qatnasadi'. Sabaqli'qta berilgen tu'sinikler, sa'neler menen bir qatarda za'ru'r waqi'tlarda so'zlikler, xronologiyali'q kesteler, kartalar ha'm basqa ja'rdemshi qurallardan paydalani'w usi'ni's yetiledi.

Bul sabaqli'qti' du'ziwde son'g'i, ji'llarda baspada basi'p shi'g'ari'lg'an a'debiyatlardan paydalani'ldi'. Sabaqli'q ren'li su'wretler, si'zi'lmalar, atamalardi'n' tu'sinikleri, klass ha'm u'y tapsi'rmalari' menen toli'qti'ri'lg'an.

WORTA A'SIRLER TARIYXI' NENI U'YRETEDI?

Worta a'sirler tariyxi'nan nelerdi u'yrenesiz. Worta a'sirler tariyxi' — pu'tkil du'nya tariyxi'ni'n' a'yyemgi du'nya tariyxi'nan keyingi, yekinshi boli'mi boli'p tabi'ladi'. Wol a'yyemgi zaman menen jan'a zaman wortasi'ndag'i' won a'sirdi, yag'ni'y erami'zdi'n' V a'sir aqi'ri'nan XV a'sirdin' aqi'ri'na shekemgi bolg'an da'wirdi wo'z ishine aladi'.

Italiyali' ag'arti'wshi' ali'mlar insaniyat tariyxi'n "a'yyemgi tariyx", "worta tariyx" ha'm "jan'a tariyx" larg'a bo'lip u'yreniwdi usi'ni's yetken. "A'yyemgi tariyx", "worta tariyx" atamaları'n wo'zlerine shekem boli'p wo'tken ta'riyxqa "jan'a tariyx" atamasi'n bolsa wo'zleri jasag'an da'wirge baylani'sli' qollang'an. "Worta tariyx" degende aldi' menen, worta a'sirler tariyxi' tu'siniledi.

Siz 6-klasta "Ja'h'an tariyxi'"ni'n' a'yyemgi da'wirin u'yrengesiz. Wonda adamlardi'n' a'yyemgi da'wirde qanday jasag'anli'g'i', A'yyemgi Shi'g'i's, Greciya ha'm Rim ma'mleketlerinin' rawajlani'wi ha'm kriziske ushi'rawlari' haqqi'nda bilip aldi'n'i'z. 7-klasta bolsa worta a'sirler da'wiri tariyxi'n woqi'p u'yrenesiz. Wonda feodalli'q ja'miyetinin' qalay ju'zege kelgenligin, qay ta'rizde rawajlang'anli'g'i'n, xali'q massasi' qalay jasag'anli'g'i'n ha'm miynet yetkenin, wolardi'n' wo'z azatli'g'i' ushi'n ali'p barg'an ko'terilislerde wo'z g'a'rebsizligin qalay qorg'aga'ni' haqqi'nda bilip alasi'z.

Worta a'sirler ja'miyeti haqqi'nda. Worta a'sirler adamzat ja'miyeti Evropada feodal, Aziyada bolsa jer iyeligi ja'miyeti dep ataladi'. "Feodal" atamasi' lati'nsha "feod" so'zinen ali'ng'an. Belgili xi'zmet yesesine korol ta'repinen berilgen ha'm miyras boli'p qalatug'i'n jer-mu'lk **feod** dep atalg'an. Feodalli'q ja'miyet *jer iyeligine* tiykarlang'an ja'miyet boli'p yesaplanadi'.

Evropada jer-mu'lk iyesi **feodal** dep atalg'an. Feodal wo'z jerinin' bir bo'limin diyqanlarg'a shek jer qi'li'p bo'lip bergen. Buni'n' yesesine diyqanlar feodaldi'n' jerlerin islep bergen. Soni'n' menen birge wo'zlerine berilgen shek jerlerinde jetistirgen wo'niminen belgili bo'legin feodalga' sali'q si'pati'nda to'legen. Usi' ta'rizde Evropa diyqanlari' feodal aldi'nda yeki tu'rli wa'ziypani' wori'nlawg'a ma'jbu'r bolg'an.

Feodalli'q da'wir tu'rli xali'qlarda tu'rli waqi'tlarda sho'lkemlesken. Ma'selen, wol Bati's Evropada V a'sir aqi'rlari'nda ha'lsiregen Bati's Rim imperiyasi' 476-jil'da "varvarlar" di'n' qi'yрати'wshi' soqqi'si'nan qulag'ani'nan son' wornadi'. Basqa xali'qlarda feodal da'wiri usi' waqi'yadan buri'ni'raq yaki keyinirek ju'zege kelgen. Tu'rli ma'mleketlerde feodal da'wiri hu'kim su'rgen da'wirler de tu'rlishе yedi.

Aziyada jer iyelewshilik jamiyeti. Aziyada (atap aytqanda Watani'mi'zdi'n' aymag'i'nda da) jer iyeligi Evropadan pari'q qi'lgan. Aziyada ma'mleket hu'kimdari' jerdin' joqari' iyesi boli'p yesaplang'an. Jer maydanlari'ni'n' belgili bo'legi tikkeley ma'mleket mu'lki bolg'an. Ma'mleket hu'kimdarlari' ha'm u'lken jer iyeleri jerlerin diyqanlarga islew ushi'n ijarag'a bo'lip bergen. Wolar sol jerlerde jetistirgen wo'niminin' belgili bir bo'limin jer iyelerine tapsi'rg'an. Aziya diyqanlari'nda Evropadag'i'day jer iyesinin' jerin islep beriw ma'jbu'riyati' bolmag'an.

Evropada jawi'n-shashi'n ko'p bolg'anli'g'i' ushi'n diyqanshi'li'q qi'li'w an'sat yedi. Aziya bolsa bunday imkaniyatlarg'a uye bolmag'an. Sebebi jawi'n az mug'darda jawg'an, jawi'nli' ku'nler, jerlerdin' i'g'allani'w mug'dari' birqansha kem bolg'an. Bunday sharayatta jasalma suwg'ari'wsi'z diyqanshi'li'q yetip bolmas yedi.

Usi'nday sharayatta Aziyada jer iyeleri ushi'n jerlerinin' ha'mmesin diyqanlarga ijarag'a bo'lip beriw paydali' yedi. Usi' jol menen suwg'ari'w quri'lmalari'n turaqli' tu'rde tazalap turi'w wazi'ypasi' diyqanlardi'n' moyni'na ju'klengen.

Worta a'sirler tariyxi'n da'wirlestiriw.

Worta a'sirler tariyxi' yeki u'lken da'wirge bo'linedi.

1. Erami'zdi'n' V a'sirdin' aqi'ri'nan — XI a'sirdin' wortalari'na shekem:

- jan'a feodalli'q ja'miyetke wo'tiw;
- jer iyelewshiliktin' jan'a tu'rleri (iri jer iyeleri — feodallar, g'a'rezli diyqanlar taypalari') qa'liplesiwi;
- Bati's Evropada jan'a diniy ta'liymat-xristianli'qti'n' ken' tarqali'wi';
- Shi'g'i'sta islam dininin' ju'zege keliwi ha'm tarqali'wi';
- u'lken feodalli'q ma'mleketlerdin' payda boli'wi'.

2. XI a'sirdin' wortalari'nan — XV a'sirdin' aqi'rlari'na shekem:

- jer iyeligi wo'ndiris qatnasi'qlari'ni'n' rawajlani'wi';
- wo'z-wo'zin ta'miyinlewshi-natural xojali'qtan, bazar ushi'n wo'nim islep shi'garatug'i'n xojali'qqa wo'tiliwi;
- worta a'sirlerde qalalardi'n' ha'm wo'nermentshilik cexlari'ni'n' rawajlani'wi;
- sawdani'n' rawajlani'wi': xali'q arali'q sawda, bazar, yarmarka ha'm birjalar;
- Evropa qalalari'ni'n' senorlar basqari'wshi'li'g'i'nan azat boli'w ushi'n gu'resi;
- yerkin qalalar, qala, respublikalar ha'm u'lken woraylasqan ma'mleketlerdin' qa'liplesiwi;
- worayli'q ha'kimiyat abi'rayi'ni'n' arti'p bari'wi';
- taypali'q ha'kimiyat organlari' (parlament, General shtatlar) ni'n' qa'liplesiwi;
- xristian shirkewi ha'm atanaqli'lar atlani'slari';
- Evropa, Aziya, Afrika ha'm Amerika xali'qlari' tariyxi';
- du'nya xali'qlari'ni'n' ilim, pa'n ha'm ma'deniyati'.

Worta a'sirler tariyxi' derekleri.

Worta a'sirler tariyxi'na tiyisli derekler yeki tiykarg'i' tu'rge bo'linedi:

1. Jazba derekler:

- tariyxi'y ji'lnama ha'm shejireler;
- ra'smiy hu'jjetler: sali'q, ja'riyma, sud, aldi'-satti', qari'z ma'jbu'riyatlar' menen baylani'sli';
- imperator, korol ha'm sultanlardi'n' pa'rmanlari', buyri'qlari'.

Worta a'sirlerde da'slep barli'q hu'jjet ha'm kitaplar kalligraflar ta'repinen jazi'lg'an. XI a'sirde Qi'tayda, XV a'sirdin' wortalari'nda Evropada kitap basi'w u'skenelerinin' jarati'li'wi' na'tijesinde jazba derekler sani' keskin ko'beyedi.

2. Materialli'q derekler:

- ko'rkem-su'wretlew shig'armalari': mu'sinler, su'wretler, a'meliy ko'rkem-wo'ner u'lgileri.

- tariyxi'y muzeylerdegi miynet ha'm uri's qurallari';
- ha'r qi'yli' ten'ge-ti'yi'nlar;
- kiyim-kenshek ha'm tag'i'nshaqlar;
- u'y jaylar ha'm buyi'mlar;
- saraylar, qorg'anlar, shirkewler.

A'yyemgi du'nya								Worta a'sirler										Jan'a da'wir					Yen' jan'a da'wir			
3	2	1	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21			
B.e.sh a'sirler			Erami'zdi'n' a'sirleri																							

Soraw ha'm tapsi'rmalar:

1. Worta a'sirler tariyxi' haqqi'nda nelerdi bilip aldi'n'i'z?
2. Evropada feodalli'q ja'miyeti haqqi'nda ayti'p berin'?
3. Aziyada jer iyeligi ja'miyetinin' Evropadag'i'dan parqi' nede yedi?
4. Worta a'sirler tariyxi' neshe da'wirge bo'linedi?
5. Worta a'sirler tariyxi' qanday dereklerge tiykarlani'p u'yreniledi?
6. Tariyxi'y dereklerdin' tu'rlerine si'patlama berin'?
7. Da'wir si'zi'g'i'n tu'sindirip berin'.

I BO'LIM. DA'SLEPKI WORTA A'SIRLER DA'WIRI

I BAP. EVROPA DA'SLEPKI WORTA A'SIRLERDE

1-§. XALI'QLARDI'N' G'ALABALI'Q KO'SHIWLERI HA'M WONI'N' NA'TIYJELERI

1-su'wret. Varvarlar.

wimlerin wo'z ma'kanlari'nan ko'shiwge ma'jbu'r yetedi. Evropa-da II a'sirden klimatti'n' suwi'p baslawi' V a'sirge kelip yegislik maydanlari'n qurg'aqli'qqa, suw ha'wizleri ha'm wolarg'a jaqi'n jer-

2-su'wret. German qa'wimi.

Xali'qlardi'n' g'alabali'q ko'shiwleri. Erami'zdi'n' IV-VI a'sirlerinde Evropa-ni', xunn qa'wimleri baslap bergen «Xali'qlardi'n' g'alabali'q ko'shiwleri» procesin wo'z ishine aladi'. Bul proces-tin' bir qatar sebepleri bolg'an. Da'slep, german qa'wimlerinde xali'q sani'ni'n' ko'beyip bari'wi' na'tiyjesinde jan'a jer-lerge bolg'an talapti'n' arti'wi' ha'm jeke mu'lklik boli'niwdin' ku'sheyiwi wolardi' jan'a aymaqlardi' iyelewge iytermeleydi. Bunnan basqa xunnlardi'n' IV a'sirden Shi'g'i'stan hu'jimleri ko'plep varvar qa'-wimlerin wo'z ma'kanlari'nan ko'shiwge ma'jbu'r yetedi. Evropa-da II a'sirden klimatti'n' suwi'p baslawi' V a'sirge kelip yegislik maydanlari'n qurg'aqli'qqa, suw ha'wizleri ha'm wolarg'a jaqi'n jer-lerdi bolsa batpaqli'qlarg'a aylandi'radi'. Usi' faktorlar xali'qlardi'n' jasaw ha'm xojali'qti' basqari'w ushi'n jan'a qolayli' aymaqlardi' izlewine tu'rtki boladi'.

German qa'wimleri ha'm wolardi'n' shu'g'i'llang'an ju'mi'slari. Rim impe-riyasi'ni'n' arqa-shi'g'i's shegaralari' boy-lap jaylasqan **varvar** qa'wimleri II-IV a'sirlerde de ruwshi'li'q ja'ma'a'ti da're-jesinde jasar yedi.

A'yyemgi german qa'wimlari (franklar, vestgotlar, ostgotlar, vandallar, burgundlar, langobardlar) Reyn ha'm Elba da'ryalari' alaplari'na qoni's basqan.

Wolardi'n' tiykarg'i' jumi'slari' sharwashi'li'q bolg'an. Sharwashi'li'qtan basqa qus asi'rawshi'li'q, an' awlaw, bali'q-shi'li'q penen de shu'g'i'llang'an. Bizin' erami'zdi'n' baslari'nda xali'q sani'ni'n' ko'beyiwi xojali'qta diyqanshi'li'qti'n' ahmiyetin asi'radi'.

Ruw ja'ma'a'tleri birgelikte tog'aydag'i' tereklerdi kesip, jan'a jerler ashqan. Jerlerge a'piwayi' ag'ash gu'nde menen islew beriliwi, to'gin menen azi'qlandi'ri'p turi'lmag'anli'g'i' sebepli yegin maydanlardi'n' ku'shsizlenip, 2—3 ji'ldan son' wo'nimnin' keskin kemeyip ketiwine ali'p kelgen. Germanlarda keyin ala gu'ndeden temir plugqa wo'tiliwi miynet wo'nimdarli'g'i'ni'n' arti'wi'na ha'm ali'natug'i'n' wo'nimnin' ko'beyiwine sebepshi bolg'an.

3-su'wret. Temir plug.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Rimliler ma'deniy rawajlani'wdi'n' anag'urli'm to'men basqi'shi'nda turatug'i'n' xali'qlardi' «varvarlar» dep atag'an. A'yyemgi germanlar tariyxi' haqqi'ndag'i' bay mag'luwmatlardi' Yuliy Cezardi'n' «*Galliya uri'si' haqqi'nda eske tusiriwler*» ha'm rim tariyxshi'si' Tacittin' «*Germaniya*» degen shi'g'armalari'nda ushi'ratami'z.

A'sirler wo'tiwi menen diyqanshi'li'qta almaslap yegiw qollani'la basladi'. IV a'sirden ba'ha'rgi ha'm gu'zgi biyday wormi'na sobi'qli' yeginler yegiw, su'rilgen jerdi yeki bo'lekke bo'lip (soni'n' ushi'n bul usi'l yeki ati'zlap almaslap yegiw dep ataladi') birewine tuqi'm sewip, yekinshisin su'digarlap, dem berip ha'm wolardi' ha'r ji'li almasti'ri'p turi'w jolg'a qoyi'ladi'. Bul wo'nimdarli'qti' asi'ri'w menen birge yegislik jerlerdi tez-tez almasti'ri'p turi'w za'ru'rli'gi'nen qutqaradi'. Germanlar da'nli ha'm sobi'qli' yeginlerden basqa pali'z, wo'nimlari, kapusta jetistirgen.

Germanlarda wo'nermentshiliktin' toqi'mashi'li'q, ag'ash usta-shi'li'g'i' (a'sirese keme sog'iw), zergerlik, terini qayta islew taraw-

yegin	su'digar	yekinshi ji'l
su'digar	yegin	birinshi ji'l

4-su'wret. Yeki ati'zlap almaslap yegiw.

lari' rawajlang'an. Ishki sawdada yen' tiykarg'i' zat temir buyi'm-lari' yesaplang'an. German qa'wimlari qon'si'lari' bolg'an rimlilerge: qullar, sharwa mallari', teri, yantar¹ jetkizip berip, wolardan shi'rayli' gezlemeler, gu'lal i'di'slar, qi'mbat bahali' bezeniw buyi'mlari', vino alg'an. Sawda zat almasi'w tu'rinde boli'p, tek imperiya menen shegaralas aymaqlarda rim puli' paydalani'lg'an.

Germanlardi'n' ja'miyetlik du'zimi. Germanlar ja'ma'a'ti ma'm-leket payda bolg'ang'a deyin, ruwshi'li'q basqi'shi'n bastan keshir-gen.

IV a'sirde germanlarda mu'lik ten'sizligi ku'sheyip ja'ma'a'tler baylar ha'm ka'mbag'allarg'a bo'line baslaydi', ja'ma'a'tlerde aq-su'yekler, yerkin adamlar ha'm yari'm yerkin adamlar taypalari' qa'liplesedi.

Mu'liklik qatlamlası'w na'tiyjesinde germanlarda **konung**, yag'-ni'y aqsu'yekler jol basshi'si' qa'liplesip, woni'n' abi'royi' ku'sheyip bardi'.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Konung — qa'wim basli'g'i', aqsu'yeklerdin' joqarg'i' wa'kili. Normann qa'wimlerinde — a'skeriy jolbasshi'si'.

¹ Qahrabo (yantar)—qatti', smolali' ha'm ti'n'i'q sari' ren'li mineral.

Germanlar turmi'si'nda qa'wimnin' a'skeriy armiya basli'qlari'-ni'n' worni' da a'hmiyetli bolg'an. A'skeriy woljani'n' u'lken bo'legi jol basshi'g'a tiyisli bolg'an. Sebebi wol wo'zinin' a'skeriy bo'limindegi jawingerlerdi at, qural-jaraq ha'm turaq jay, azi'q-awqat penen ta'miyinlegen.

German qa'wimlari IV—V a'sirlerden ken' aymaqlardi' qadag'alap turatug'i'n **qa'wim awqamlarg'a** birllese baslaydi'. **Alemann, got, frank** qa'wim awqamlari' birneshe ju'z mi'n' adamnan ibarat bolg'an. Ji'llar wo'tip qa'wimlardin' joqari' organi' yesaplang'an xali'q ji'yi'nlari' a'ste-aqi'ri'n wo'z a'hmiyetin jog'alta baslaydi'. Wolar tiykari'nan uri's ha'm ti'ni'shli'q, konunglardi' saylaw wazi'ypalari'n wori'nlag'an. A'skeriy bo'limsheler ha'm wolardi'n' jolbasshilari'ni'n' abi'royi' artqan.

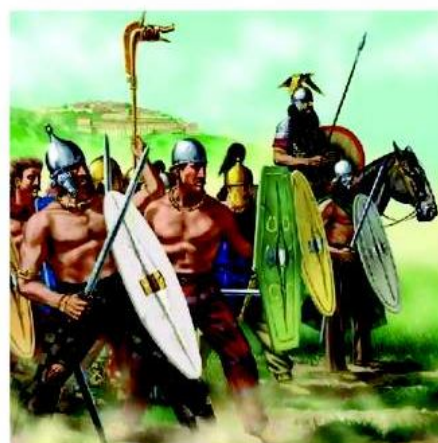
Yadi'n'i'zda saqlan'!

Alemann, got, franklar — germanlardi'n' yen' u'lken qa'wimlerinden bolg'an.

Shegara aymaqlari'ndag'i ayi'ri'm qa'wim basli'qlari' Rim nayi'plari'na jallanba a'skeriy xi'zmetke wo'te baslaydi'. Bul a'skeriy bo'limsheler rim a'skerleri atlani'slari' waqti'nda ayri'qsha jawi'nger birlik si'pati'nda qatnasqan. Geyde german qa'wimlari imperiya shegaralari'n si'rtqi' dushpanlardan qorg'aw wazi'ypasi'n wo'z moyni'na alg'an. Xristian dininin' tarqala baslawi' na'tijjesinde wolardi'n' ja'miyetlik rawajlani'wi' ja'ne de tezlesken.

Rim imperiyasi'na basqi'nshi'li'qlar.

Ha'lsirep qalg'an Rim qon'si varvarlar hu'jimlerin toqtata almaydi'. Qulshi'li'q yeziwshiliginen azap shekken jergilikli xali'q bolsa german qa'wimlerine qarsi' shi'qpastan, geyde wolar ta'repke wo'tip ketedi. V a'sir baslari'nda Pireney yari'm atawi' ha'm Galliyani'n' bir bo'liminde da'slepki varvar ma'mleketi — **Vestgot korolligi** du'zildi. German qa'wimlari keyinirek basi'p alg'an jerlerinde: **vandallar** (Arqa Afrikada), **ostgotlar** (Italiyada),

5-su'wret. Vestgotlar.

franklar (Galliyada), **angl-sakslar**(Britaniyada) wo'z ma'mleketlerin du'zgen

Germanlar basqi'nshi'li'g'i' 476-ji'lda Bati's Rim imperiyasi'ni'n' qulawi'na ali'p keldi. Evropada jan'a — feodalli'q ja'miyetke wo'tiw da'wiri baslanadi'.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. "Xali'qlardi'n' g'alabali'q ko'shiwleri"nin' tiykarg'i' sebeplerin sanap wo'tin'
2. Kartadan german qa'wimlari jasag'an aymaqlardi' ko'rsetin'. Jazi'wsi'z kartag'a german qa'wimlari jasag'an aymaqlardi' tu'sirin'. Ha'zirgi waqi'tta bul aymaqlar qaysi' ma'mleketlerge tiyisli yekenligin ani'qlan'.
3. Germanlar ma'mleket du'zilgenge shekem qanday ja'miyetlik du'zimde jasag'an?
4. German qa'wimlerinin' Rimga basqi'nshi'li'g'i' qanday aqi'betlerge ali'p keldi?

Woylap ko'rip, juwmaq shi'g'ari'n'.

Xristian dini qalay ju'zege kelgenligin yeslen'?

Rim imperiyasi'ni'n' qulawi'na ja'ne qanday basqa sebepler bar yedi?

2-§. FRANKLARDI'N' JA'MIYETLIK DU'ZIMI HA'M MA'MLEKETININ' JU'ZEGE KELIWI

6-su'wret. Frank jawi'ngeri.

Frank qa'wimlari. G'alabali'q ko'shiwlerdi'n' baslani'wi'na shekem german qa'wimlerine tiyisli franklar Reyn da'ryasi'ni'n' to'mengi ag'i'si'ndag'i' aymaqlarda jasag'an. Wolar da uri'wshi'li'q du'zimi boli'p, qa'wim jolbasshi'lari' a'skeriy iste ayri'qsha qaharmanli'q ko'rsetken adamlardan saylap qoyi'lg'an. Rim-gallar menen jaqi'n qon'si'shi'li'q qatnasi'qlari'nda bolg'an franklardi'n' si'rtqi' ko'rinisi de basqa german qa'wimlerinen bir

qansha pari'q qi'lg'an. Franklar gotlar ha'm langobardlar si'yaqli' haywan terisinen yemes, gezlemeyden kiyim-kenshekler tigip kiygen ha'm shash-saqali'n ali'p ju'rgen. Wolarda tek korol shan'a-rag'i'na tiyisli adamlar g'ana uzi'n shash qoyi'p ju'riwi mu'mkin bolg'an.

Bati's Rim imperiyasi'ni'n' krizisinen keyin franklarga qon'si' bolg'an Galliyada rim nayi'bi' **Egidiy** g'a'rezsiz knyazli'q du'zedi. Sol da'wirden baslap franklardi'n' Galliyaga hu'jimleri ja'ne de ku'sheyedi. Wolarga frank qa'wimlerinden biri, merovingler sa'rdari' **Xlodvig** basshi'li'q yetedi. Yepshil ha'm ra'himsiz **Xlodvig** tez arada wo'z qarsi'laslari'n jen'ip, barli'q frank qa'wimlerinin' u'stinen hu'kimdarli'q wornatadi'. Egidiydin' miyrasxori' **Siagriy** a'skerlerin 486-ji'li' **Suasson** qalasi' qasi'ndag'i' uri'sta jen'ip shi'qqan **Xlodvig** franklar ma'mleketine tiykar salad'i'.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

486-ji'lda Xlodvig franklar ma'mleketine tiykar salad'i'. Franklar du'zgen ma'mleket da'slep dinastiyalar ati' menen atalg'an. X a'sirden baslap Parij a'tirapi'ndag'i' wa'layat **Li de Frans** ma'mleket ati'na tiykar boladi' ha'm wol **Franciya** dep atala basladi'.

Franklardi'n' xristianli'qti' qabi'l yetiwi.

Rim shirkewi woni'n' sadi'q awqamlasi' boli'wi' mu'mkinligin an'lag'an Xlodvig varvar qa'wimleri jolbasshi'lari' ishinde birinshi boli'p xristianli'qti Rimnen qabi'l yetedi. Woni'n' izinen a'ste-aqi'rin basqa franklar da xristianli'qqa wo'tedi. Franklardi'n' ko'pshiligi Xlodvigti'n' bul qarari'n qollap-quwatlamag'an, biraq wolar wo'z hu'kimdari'nan qori'qqan. Biraq rimliler bug'an quwang'an. Wolardi'n' biri «*Sizlerdin' jan'a dinin'iz, bul — bizlerdin' jen'isimiz*» — dep biykarg'a jazbag'an yedi.

7-su'wret. Xlodvig.

Xlodvig xristian ta'liymati'n tu'sinip, woni' an'lap jetpegen, wol u'lgili xristian bolmag'ani' da ani'q. Biraq a'melge asi'ri'lg'an ilajdi'n' danali'q yekenligi gumansi'z: sol

waqi'ttan baslap franklar ha'm rimlikler a'ste-aqi'ri'n jaqi'nlasip birden-bir xali'qqa aylana baslaydi'. Wolardi' yendi din aji'ratpaytug'i'n yedi, xristianli'q penen tani'si'w bolsa franklerge rim ma'deniyati'ni'n' tu'rli tarawlari'n wo'zlestiriw imkaniyati'n beredi. Xlodvigti'n' xristianli'qqa wo'tiwi bolsa woni' xali'q arasi'nda ta'siri ku'shli gall episkopli'g'i'ni'n'' qollap-quwatlawi'n ta'miyinleydi. Usi'layi'nsha xristianli'qti'n' qabi'l yetiliwi koroldi ku'sheytip, wo'z qa'wimlesleri arasi'nda jan'a shi'n'larg'a ko'teredi.

Franklarda ja'miyetlik qatnasi'qlar. Franklar jawlap alg'an aymaqlarda Rim qul iyelewshilerinin' ko'rkem, a'jayi'p saraylari' u'lken jer mu'likleri saqlani'p qalg'an. Jergilikli xali'qti'n' tiykarg'i' bo'legin rim-gallar qurag'an. Franklar qulshi'li'qti' biykar yetpeydi. Ma'mlekette tiykarg'i' jumi'sshi' ku'sh qullar ha'm kolonlar boli'p qala berdi. Da'slepki waqi'tta franklar gallardan bo'lek jasag'an. Luara da'ryasi'nan arqadag'i' german qa'wimleri bolsa ja'ne uzaq ji'llar uri'w ja'ma'a't boli'p jasawdi' dawam yetedi. Ma'mleket qublasindag'i' gallar bolsa san jag'i'nan german qa'wimlerinenden de ko'birek bolg'an.

Ma'mleket ha'kimiyati'n bekkemlew maqsetinde Xlodvigti'n' miyrasxorlari' basqari'wi' waqti'nda korollar ayri'qsha xi'zmetleri ushi'n jawi'ngerlerge ha'm jaqi'n birge islesetug'i'n adamlari'na iri jer mu'lik - **beneficiyler** bergen.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Beneficiy (lat.) — senordi'n' wo'z vassali'na a'skeriy xi'zmeti yesesine inam yetken jer-mu'lik. Shi'g'i'sta woni' **i'qta** dep atag'an.

Senor (lat. — **u'lken**) — worta a'sirlerde Bati's Evropada qol asti'nda g'a'rezli diyqanlari' ha'm mayda feodal-vassallari' bolg'an jer iyesi.

Vassalli'q — Bati's Evropa ma'mleketlerinde bir feodaldi'n' basqa feodalga' boysi'ni'w ta'rtibi.

Usi'layi'nsha korol ha'm woni'n' jawi'ngerleri, ruwxani'yler, korol sarayi'na jaqi'n rim-gall aqsu'yekleri, qul iyelewshilerden jan'a u'lken jer iyeleri — feodallar taypasi' payda boladi'. Wolardi'n'

jerlerinde VI a'sir aqi'ri'nda qullar ha'm kolonlardan basqa wo'z yerkinliginen ayi'ri'lg'an frankler de islegen. Na'tiyjede jan'a ja'miyettin' tiykarg'i' taypalari': feodallar ha'm g'a'rezli diyqanlar ju'zege keledi.

Ma'mlekettin' payda boli'wi'. Arqa Galliyada du'zilgen frank korollig'i Xlodvigti'n' miyrasxorlari' da'wirinde 534-ji'li' Burgundiya-ni' ha'm 536-ji'li' Provansti' jawlap aladi'. Franklar germanlardi'n' **tyuring, alemann, bavar** qa'wimlerin de boysi'ndi'ri'p, wolardi' ha'r ji'li' sali'q to'lewge ma'jbu'r yetken. Korollar ha'kimiyati' ku'sheyip bari'wi menen a'hmiyetli ni'zamlar, qararlar qabi'l yetiw ushi'n xali'q ji'yi'nlarin' shaqi'rmay qoyadi'. Korol ta'repinen qabi'l yetilgen jan'a ni'zamlar bolsa jeke mu'likshilik ha'm ten'sizlikti bekkemlep barg'an. Iri jer iyeleri — feodallar taypasi' bolsa korol ha'kimiyati'ni'n' tayani'shi'na aylanadi'. Ma'mleket korol basshi'li'g'i'nda u'lken mu'lik iyelerinin' jan'a jerlerdi jawlap ali'wi'n qol-lap-quwatlaytug'i'n yedi. Franklarda Xlodvig da'wirinde-aq ma'm-leket wa'layatlarg'a bo'linip, wolardi' korol tayi'nlag'an **graflar** basqara baslaydi'. Graflar wo'z aymaqlari'n korol ati'nan basqari'p, xali'qtan sali'qlardi' ji'ynap ali'w, a'skerlerge basshi'li'q qi'li'w, sudlaw islerin atqarg'an. Sudti'n' qarari' menen ji'ynalg'an sali'q-lardi'n' 1/3 bo'legi korol g'a'ziynesine jiberiletug'i'n yedi. Frank-lar sali'q ta'rpti'lerin rimlilerden qabi'l yetken. Uri'w ja'ma'a'ti da'stu'rleri bolsa ha'r ji'li' wo'tkiziletug'i'n a'skeriy ko'rik ta'rizinde jergilikli basqari'wda saqlani'p qaladi'. Jergilikli basqari'w tiykari' yerkin franklardi'n' ju'zlik jiynali'slari'nan ibarat boli'p, woni'n' basli'g'i' ju'zbasshi'si' — **tungin** dep atalg'an.

Iri jer iyeliginin' qa'liplesiwi. VI a'sir aqi'ri'nan franklardi'n' shek jerleri diyqan shan'arag'i'ni'n' sati'w yamasa inam yetiwi mu'mkin bolg'an mu'lki — **allodg'a** aylanadi'. Koroller ta'repinen shi'g'ari'lg'an jan'a ni'zamlar jerdin' jeke mu'lkke aylani'wi'n tezlestiredi. Korol **Xilperik** (561—584) da'wirinde jan'a ni'zam shi'g'ari'li'p, wol ul miyrasxor bolmasa, jerdi buri'ng'i'day ja'ma'a'tke yemes, marhumni'n' qi'zi', qari'ndasi' yamasa inisine wo'tiw huqi'qi'n tasti'yi'qlaydi'. Jerdin' jeke mu'likke aylani'wi', mu'liklik qatamlasi'wdi' tezletip, iri jer iyeliginin' wo'siwine ali'p keldi. Galliyadag'i' Rim imperatori'na tiyisli jerlerdi wo'z mu'lkinge aylandi'rg'an frank korollari, woni'n' bir bo'legin wo'zinin' jaqi'n-lari'na ha'm shirkewge de ina'm yetken.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Allod (grekshe)-jerge toli'q iyelik yetiw; Bati's Evropa feodal ja'miyetinde a'wladtan-a'wladqa miyras boli'p wo'tetug'i'n jer-mu'lik.

8-su'wret. Xlodvig "Sali haqi'yqati'n woqi'p yesittirmekte"

Iri jer iyeligi ja'ma'a't jerleri yesabi'nan da ken'eyip bardı'. Ta'biyiy apatlar, qurg'aqshi'li'q, zu'ra'a'tsizliktin' tez-tez qaytalani'p turi'wi', diyqanlardı' wo'z jerlerinen ayri'li'wi'na, son' feodaldan ijarag'a jer ali'p islewge ma'jbu'r yetedi. Sali'q to'lewden ti'sqari', iri jer iyesinin' ati'zlari'nda islep beriwge ma'jbu'r bolg'an diyqan a'ste-aqi'ri'n g'a'rezli adamg'a aylani'p barg'an.

«**Sali haqi'yqati'**». Xlodvig buyri'g'i'na muwapi'q jazi'lg'an franklardı'n' da'stu'riy u'rp-a'detleri toplami' Evropa-

dag'i yen' ataqli' u'rp-a'det huqi'qlari' yesteligine aylanadi'. Wol «Sali haqi'y-qati'» dep atalg'an, toplami'n'i'n' ati' wog'an tek franklardı'n' sali qa'wiminin' ni'zamlari' kiritilgenligin an'latadi'. Koroldi'n' maqseti barli'q franklar korol qollag'an «Sali' haqi'yqati'» boyi'nsha sudlani'wi' kerek yedi. Bul qag'i'ydalarda qandayda bir na'rse tu'sindiriliwi kerek bolsa, woni'n' ushi'n korolge joli'g'i'w kerek bolg'an, wol bolsa wo'z ma'plerinen kelip shi'qqan halda juwap beriwı mo'lshehlengen. Wolardan ti'sqari' korol «Sali haqi'yqati'»na a'yyemgi u'rp-a'detlerden wo'zine payda keltiretug'i'nlari'n kirgizgen. Na'tiyjede a'yyemgi u'rp-a'detlerden koroldi qanaatlandi'rmag'anlari' umi'ti'li'p, paydali'lari' toplamda toli'q sa'wlelendirilgen. «Sali haqi'yqati'» frankler koroli' ha'kimiyati'ni'n' ku'sheygenin ko'rsetedi.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Frank korolligini'n' qalay payda bolg'ani'n ayti'p berin'?

2. Mu'liklik qatlamlası'wdi'n' ku'sheyiw sebeplerin ko'rsetin'?
3. Franklarda xristianlı'qti'n' qabi'l yetiliwi qanday aqi'betlerge ali'p keldi?
4. Jerdin' jeke mu'likke aylani'p bari'wi'na tiyisli mag'luwmatlar keltirin'.
5. «Sali haqi'yqati» haqqi'nda qanday ko'z-qarasqa iye boldi'n'i'z?

3-§. FRANKLAR IMPERIYASI'

Ulli' Karl (742—814). Karl dinastiyani'n' tiykari'n sali'wshi' **Pipin Pakanani'n'** (Mi'rti'q) (714—768) uli' boli'p, Franklar korolligin (800—ji'ldan imperiyasi'n) 46 ji'l (768—814) basqarg'an. «Ulli'» atag'i' wog'an tariyxshi'lar ta'repinen 53 a'skeriy atlanı'sqa basshi'li'q yetip, u'lken saltanat du'zgeni, bul ma'mlekette jan'a ni'zamlar, ma'deniyatqa tiykar salg'ani' ushi'n berilgen. **Karl** haqqi'nda ko'plep tariyxı'y shi'g'armalar, a'psanalar, ra'wayatlar ha'm qosi'qlar do'retilgen. Woni'n' ati'nan «**korol**» atag'i' kelip shi'qqan.

9-su'wret.
Imperator
Ulli' Karl

Itali'ya ha'm Ispaniya uri'slari'. Karl taxtqa woti'ri'wi' menen basi'p ali'wshi'li'q uri'slari'n ali'p barg'an. Woni'n' da'slepki a'skeriy atlanı'slari' germanlardı'n' **langobard** qa'wimi Italiyada du'zgen ma'mleketine qarsi' 773—ji'li' baslanadi'. Langobardlar koroli' **Dezideriy** u'stinen yerisilgen jen'isten keyin, woni'n' shashi' ali'ni'p Korvey monasti'ri'na jiberiledi. Italiya jerleri bolsa grafli'qlarg'a bo'linip, Frank korolligine qosi'p ali'nadi'. Arab xali'fali'g'i' basi'p alg'an Ispaniyag'a qarsi' 778—ji'lda Karl da'slepki, sa'tsiz atlanı'si'n jasadı'di'. Karldi'n' jiyeni graf Roland uri'sta qurban boladı'. A'sirler wo'tip **Roland** francuz xali'q awi'zeki do'retpesinin' su'yikli qaharmani'na aylani'p, wol tuwrali' «Roland haqqi'nda qosi'q» da'stani' do'retileği. Keyingi atlanı'slar dawami'nda Pireney yari'm atawi'ni'n' arablardan tarti'p ali'ng'an aymaqlari'nda du'zilgen **Ispan markasi'** franklar ma'mleketinin' shegara wa'layati'na aylandı'ri'ladi'.

10-su'wret. Markgraf
Rolandti'n'
qazalani'wi'.

Usi'layi'nsha Saksoniya da Ulli' Karl ma'mleketine qosi'p ali'nadi'.

Franklar imperiyasi'. Ulli' Karl ma'mleketi Evropani'n' u'lken bo'limin iyeleydi. Woni'n' aymag'i'n Bati's Rim imperiyasi' menen biyma'lel sali'sti'ri'wg'a bolatug'i'n yedi. Biraq Karldi'n' ha'kimiyati son'g'i' Rim imperatorlari'na qarag'anda bir qansha joqari' bolg'an. Soni'n' menen birgelikte so'ngin imperiya haqqi'ndag'i' yeske

11-su'wret. Ulli' Karldi'n'
Axendegi sarayi'.

tu'siriwler VIII a'sirde de, Bati's Evropani'n' tu'rli xali'qlari' ha'm qa'wimlerinin yeslerinde saqlani'p qalg'an. Karldi'n' ma'sla'ha'tshilerinde woni' a'yyemgi rimlilerge yeliklep, imperator dep ja'riyalaw ideyasi' tuwi'ladi'. Bunday imkaniyat 800-ji'li' Rim jergilikli aqsu'yeklerinin papa Lev III ke qarsi' ko'terilis jasawi' arqali' ju'zege keledi. Karl a'sker jiberip ko'terilislerdi basti'radi'. Bul ja'rdemi ushi'n Rim papasi' 800-ji'ldi'n' dekabrinde Karlg'a imperatorli'q taji'n kiygizedi. Usi'layi'nsha Bati'sta jan'adan imperiya payda boladi'.

Ulli' Karl franklar imperiyasi'ni'n' sheklenbegen ha'kimiyatqa iye hu'kimdari'na aylani'p, woni'n' pa'rmanlari' tek iri aqsu'yekler, jer iyelerinin' ji'li'na yeki ma'rtebe shaqi'ri'latug'i'n jiynali'si'nda qabi'l yetilgen. Ulli' Karldi'n' turaqli' paytaxti' da joq yedi. Wol wo'zinin' ha'meldarlari' menen ma'mleket boylap ha'reketlenip, ha'r tu'rli qalalardag'i' saraylari'nda toqtag'an, jergilikli xali'qqa awi'rli'g'i

tu'spewi ushi'n uzaq waqi't wo'tpesten ja'ne basqa qalag'a jol alg'an. Ulli' Karl da'wirinde franklarda da'stu'riy xali'q la'shkeri worni'na atli' ricarlar armiyasi' payda boladi'. **Ricarlar** (nemisshe ritter — atli') bo'linbelerinde — tek g'ana bay jer iyeleri, yag'ni'y uri'sqa at ha'm qural-jaraqlar sati'p ali'w imkaniyati'na iye bolg'an adamlar xi'zmet yetken. Hu'kimdarl-ar ricarlarg'a: at, qural-jaraqlardi' ta'rtipte saqlawi', uri'slar waqi'tnda shan'arag'i'n ta'miyinlewi ushi'n jer-mu'lik inam yetken. Bul jer-mu'lik — **feod** (nem. qorg'an, mu'lik) a'skeriy xi'zmeti' ushi'n berilip, keyininen miyrasli'q mu'likke aylang'an. Feodti'n' iyesi **feodal** dep atalg'an. Waqi'tti'n' wo'tiwi menen a'skeriy xi'zmet tek feodallar shug'i'llanatug'i'n is boli'p qaladi'. Iri feodallar wa'layatlarg'a iyelik yetken bolsa, mayda feodallarg'a belgili awi'l yamasa woni'n' belgili bir bo'limi beriliwi de mu'mkin yedi.

12-su'wret. Ricar.

Ma'mleket basqari'w ta'rtibi. Ulli' Karldi'n' saray xi'zmetkerleri sol waqi'tta wa'zirler wazi'ypasi'n da atqarg'an. Qarji', sali'q, a'skeriy a'meldarlar, dasturqanshi', atxana basli'g'i' ha'm tag'i' basqalar Franklar ma'mleketindegi yen' a'hmiyetli lawazi'mlar bolg'an. Iri qa'wimlerdi **gercoglar** (nem. saylang'an a'skeriy jol-basshi', keyininen miyrasli'q qa'wim basli'g'i') basqarg'an. Da'wirler wo'tip gercog yen' joqari' ataqlardan birine aylandi. U'lken bolmag'an aymaqlardi' imperator tayi'nlag'an **graflar** (nem. korol tayi'nlag'an ha'meldar) basqaradi'.

Gercog atag'i' a'welden miyrasqa wo'tetug'i'n bolsa, graflardi' imperator tayi'nlag'an. Ulli' Karl wo'z ma'mleketinin' shegaralari'n bekkemlew maqsetinde **markalar** (nem. shegara a'skeriy wa'layati') du'zip, wolardi' **markgraflar** (nem. shegara wa'layati'ni'n' ha'kimi) basqarg'an.

Episkoplar, u'lken monasti'rlardi'n' abbatlari' imperatordi'n' wori'nlardag'i' wa'killeri si'pati'nda woni'n' buyri'qlari'n wori'nlag'an. Saparlari' waqi'tnda Ulli' Karl episkoplardi'n' ha'm graflardi'n' jumi'slari' qalay islenip ati'rg'ani'n teksergen. Yeger lawazi'mi'nan wo'z ma'pi joli'nda paydalani'wshi'li'qlar ani'qlansa, juwapker tez lawazi'mi'nan bosati'lg'an. Imperatordi'n' wo'zi

barli'q grafli'q ha'm episkopli'qlardi' aylani'p shi'g'i'wi' qi'yi'n bolg'ani' ushi'n, wol wo'zi isengen wa'killerin ma'mleket boylap jiberetug'i'n yedi. Wolarg'a jergilikli ha'kimlerdi jazalaw, almasti'ri'w huqi'qlari' berilgen. Franklar ma'mleketinin' aymaqlari' ju'da' u'lken bolg'anli'g'i' tekseriwdi qi'yi'nlasti'rg'an. Barli'q grafli'qlardi' qadag'alap turi'w qi'yi'n yedi. Woni'n' u'stine graflar bar ku'shi menen grafli'qta qali'wg'a ha'm woni' wo'z a'w-ladlari'na miyras yetip qaldi'ri'wg'a umti'lg'an. Bul bolsa franklar imperiyasi'ni'n' keleshekte ha'lsizleniwi ha'm bo'leklenip ketiwine jol ashi'p bergen. Karl Evropa hu'kimdarlari' arasi'nda u'lken hu'rmetke yerisken sarayi'na ko'plep yelshiler kelip turg'an. Ji'lnamalarda jazi'li'wi'nsha, arab xali'fasi' **Horun ar-Rashid** wo'z yelshileri arqali' Karl'g'a qi'mbat bahali' sawg'alar menen birge Quddustag'i' Isa payg'ambardi'n' qa'biri jaylasqan jerdi de bergen.

Franklar imperiyasi'ni'n' krizisi. Ji'llar wo'tip ma'mlekette graflar ma'mleketi ha'meldarlari'nan — u'lken jer iyesi, wo'z xojayi'ni'na aylani'p barg'an'.

Grafliqtag'i' yerkin diyqanlar yerkinen ayi'ri'li'p g'a'rezlikke tu'se baslag'an'. Koroldi'n' sud islerin basqari'wdi' grafqa tapsi'ri'wi' da wolardi'n' ha'kimiyati'n ku'sheytip jibergen. Ulli' Karldi'n' wo'liminen ko'p wo'tpey, wol du'zgen imperiyani'n' krizisi baslanadi'. Woni'n' aqli'qlari' da'wirinde ma'mleket bo'linip ketedi. **Verden** qalasi'nda 843-j'i'li' du'zilgen sha'rtnamag'a muwapi'q ju'zege kelgen korollikler worni'nda, keyinirek **Franciya**, **Germaniya** ha'm **Italiya** ma'mleketleri du'ziledi. Bul korolliklerdin' ha'r biri gercoglik ha'm grafli'qlarg'a, wolar bolsa iri ha'm worta feodal mu'liklerine bo'lingen. Usi'layi'nsha Evropada feodalli'qti'n' pi'ti'ran'qi'li'q da'wiri baslanadi'.

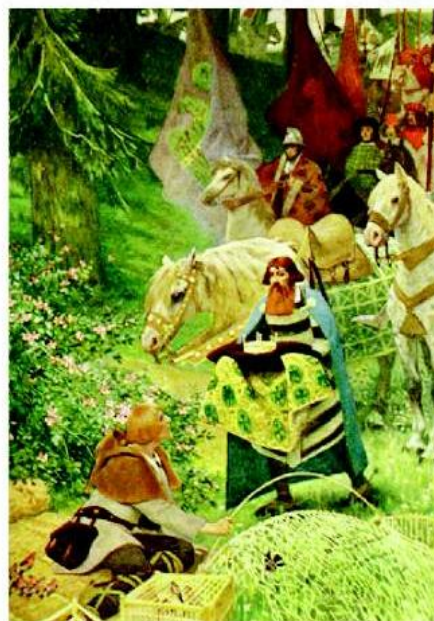
Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Frank korolligi qashan du'zildi?
2. Ulli' Karl basi'p alg'an aymaqlardi' jazi'wsi'z kartag'a tu'sirin'.
3. Ispaniya qaysi' yari'm atawda jaylasqan? Ulli' Karl da'wirinde wol kimga tiyisli yedi?

4. Franklar imperiyasi' qalay du'zildi?
5. Saks qa'wimleri tuwrali' nelerdi yeslep qaldi'n'i'z?
6. Franklar ma'mleketinde basqari'w qanday bolg'an?
7. V—IX a'sirler dawami'nda Evropa xali'qlari' turmi'si'nda qanday wo'zgerisler ju'z berdi?

4-§. MUQADDES RIM IMPERIYASI'

Jan'a korollik. Franklar imperiyasi' 843-ji'li' u'shke bo'linip ketkende, da'slep wolardi'n' ha'mmesin Ulli' Karldi'n' a'wladlari' basqarg'an. Biraq 919-ji'li' Shi'g'i's Frank korolliginde (bolajaq Germaniya) jergilikli aqsu'yekler knyazlardan yen' qu'diretlisi bolg'an Saksoniya gercogi **Genrixti** korollikke saylaydi'. Usi'layi'nsha franklardi'n' karolinglar a'wladlari' worni'na, jergilikli saksoniyali'lar a'wladlari' ha'kimiyat basi'na keledi. Usi'layi'nsha jan'a ma'mleket — Germaniya korolligi payda boladi'. **Genrix I** uzaqti' go'zlep, aqi'l menen is ju'ritip ma'mleketti ku'sheytiw joli'nan baradi'. Vengerler menen 9 ji'lg'a ti'ni'shli'q sha'rtnamasi'n du'zgen korol ma'mlekettin' qorg'ani'w qu'diretin ku'sheytiw maqsetinde bir qatar ilajlardi' a'melge asi'radi'. Genrix awi'lda jasaytug'i'n ha'r 9 adamnan birewin tan'lap, woni' **burgqa** (qorg'ang'a) ko'shiredi. Burgta toplan'g'anlar wo'z jaqi'nlari' ushi'n da u'y-jay quri'wg'a kirisedi. Awi'lda qalg'an segiz adam wo'zlerinin' jawingerlikke tayi'lang'an sherigi ushi'n da diyqanshi'li'q yetken. Genrix barli'q ji'yi'nlardi', shirkew soborlari'n, bayramlardi' **burgda** wo'tkiziwdi buyi'radi'. Quri'li's ku'ni-tu'ni dawam yetken, sha'rtnama mu'ddeti pitkenge shekem xali'qtin' tiykarg'i' mu'лки burglarda bo'li'wi' lazi'm bolg'an.

13-su'wret. Aqsu'yekler gercog Genrixtin korol yetip saylang'anli'g'i'n bildirmekte.

Vengerler menen gu'res. **Genrix I** din' uli' **Otton I** (936—973) da'wirinde ku'shli nemis atli' a'skerleri ju'zege keldi. Woni'n' tiykari'n awi'r qurallang'an ricarlar atli' a'skerleri qurag'an. Burg-larg'a su'yengen jan'a atli' la'shkerler ja'rdeminde **Otton I** vengerler menen sheshiwshi uri'sqa tayarlanadi'. 955-ji'li' Bavariyani'n' Lex da'ryasi' boyi'nda boli'p wo'tken awi'r uri'sta vengerler jen'iliske ushi'raydi'. Usi'dan keyin wolardi'n' Germaniyag'a basqi'nshi'li'qlari' toqtaydi'.

14-su'wret. Muqaddes
Rim imperatorlari'ni'n'
taji'.

Jan'a imperiya. Wo'zinen buri'n hesh kim jen'e almag'an dushpandi' jen'gen **Otton I** wo'zin Evropadag'i' yen' ku'shli korol dep yesaplay baslaydi'. Bul jen'is wonda Ulli' Karl si'yaqli' Rimde imperatorli'q taji'n kiyiw ha'm imperator atag'i'n ali'w niyetin payda yetedi. 962-ji'lda wo'z a'skerleri menen Rimge kelgen **Otton I** ge papa **Ioann XII** imperatorli'q taji'n kiygizedi. Usi' ta'rizde jan'a imperiya — **Muqaddes Rim imperiyasi'** ju'zege keledi. Woni'n' qurami'na

German jerlerinen basqa Italiyani'n' arqa aymaqlari' da kirgen, biraq bul jerdegi qalalar german imperatorlari'na hesh qashan toli'q boysi'nbag'an. Sog'an qaramastan, ha'rbir german koroli' taxtqa woti'rg'ani'nan son' wo'z a'skerleri menen Alp tawlari' arqali' Italiyag'a ju'ris qi'li'p, Rimde imperatorli'q taji'n kiyetug'i'n yedi.

German imperatorlari' wo'z ma'mle-ketin a'yyemgi Rimnin' dawamshi'si' dep yesaplag'an. Zamanaslari' «du'nya ka'ramati'» dep atalga'n **Otton I** din' aqli'gi' **Otton III** Rimdi u'lken ma'mlekettin' paytaxti'na aynaldi'ri'wdi' a'rman qi'lg'an. Wol pu'tkil xristian du'nyasi' Rim imperatori' qol asti'na birlesiw lazim dep yesaplag'an.

Pu'tkil du'nyali'q xristian imperiyasi' haqqi'ndagi' niyetlerin a'melge asi'ri'w qi'yi'n yedi. Sog'an qaramastan, german monarxlari' wo'z ma'mleketin **Rim imperiyasi'**, keyinirek **Muqaddes Rim imperiyasi'** dep atawdi' dawam yetedi. Bul ma'mleket uzaq a'sirler dawami'nda hu'kim su'rgen.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Muqaddes Rim imperiyasi' 962-ji'ldan 1806-ji'lg'a shekem hu'kim su'rgen.

German imperatorlari' ha'm shirkew. U'lken ma'mleketti basqari'w ushi'n wori'nlarda koroldi'n' buyri'qlari'n wori'nlaytug'i'n a'meldarlar boli'wi' lazi'm yedi. Da'slepki worta a'sirlerde bolsa tek rawajlang'an ha'm bay ja'miyet g'ana mi'n'lap a'meldarlardi' ta'miyinlewi mu'mkin yedi. X a'sirde Germaniya xalqi' imperatorg'a qarag'anda wo'z gercoglari'ni'n' ga'pine ko'birek qulaq asqan. Usi'nday jag'dayda Otton I ha'm wonin' miyrasxorlari' wo'zine ta'n usi'ldi' qollanadi'. Wolar shirkew sho'lkemlerinen wo'z maqsetleri joli'nda paydalanadi'.

Tariyxtan belgili, frank korollari' da'wirinde-aq episkoplar wolardi'n' isenimli xi'zmetkerleri yesaplanatu'g'i'n yedi. Otton I bul ma'selede ja'ne de ilgerilep ketedi. Wol Germaniyadag'i' episkop ha'm abbatlarga jer-mu'lik, bayli'qlardan ti'sqari' ko'plep huqi'q ha'm jen'illikler beredi. Na'tiyjede shirkew aqsu'yekleri wo'z imkaniyatlari', ha'kimiyati' boyi'nsha gercog ha'm graflardan kem bolmag'an. Wolar ha'rqanday adamdi' hu'kimdar yerkine boysi'ndi'ratu'g'i'n yedi. Imperatordi'n' wo'zi bolsa kerekli adami'n shirkew lawazi'mi'na tayi'nлага'n, za'ru'r bolsa episkoplardi', ha'tte Rim papalari'n heshqanday qi'yi'nshi'li'qsi'z almasti'rg'an.

Otton I Rimde ko'plep episkoplar qatnasi'nda wo'zi jaqti'rmag'an papalardan birinin' u'stinen sud procesin sho'lkemlestirip, woni' qorlang'an awhalda wazi'ypasi'nan shetletken. Woni'n' miyrasxori' Otton III bolsa wo'zinin' ustazi' **Gerbertti Silvester III** (999-1003) ati' menen Rim papali'g'i'na saylani'wi'na yerisken.

15-su'wret. Otton I
hayali' menen

Soraw ha'm tapsi'rmalar:

1. Germaniya ma'mleketi qalay du'zildi?
2. Jazi'wsi'z kartag'a Otton I ma'mleketinin' aymaqlari'n tu'sirin'?
3. Otton I din' vengerler menen ali'p barg'an gu'resi qalay juwmaqlandi'?
4. German imperatorlari' ha'm shirkew wortasi'ndag'i' qatnasi'qlar haqqi'nda ne ayta alasi'z?

5-§. ANGLIYA V–XI A'SIRLERDE

Rim legionlari' 407 ji'li' Britaniyani' taslap Italiyag'a qaytadi'. Wolardi'n' izinen qalg'an rimliler de Evropag'a kete baslaydi'. Usi'layi'nsha atawdi'n' **kelt** xalqi' wo'z yerkinge qaldi'ri'ladi'. Kelt qa'wim basli'qlari' wo'z ara uri'slardi' ku'sheytip jiberedi. Sol waqi'tta arqadan **pikt** ha'm **skott** qa'wimlerinin' hu'jimleri baslanadi'.

16-su'wret. Britt jawi'ngerleri.

Qa'wipli qorg'awshi'lar. Piktlerden qorg'ani'w ushi'n jergilikli brittler birinshi ma'rte germanlardi'n' **yut**, **angl** ha'm **saks** qa'wimlerinin' jallanba drujinalari'n shaqi'rtqan. Bul qa'wimler bolsa Germaniyanin' arqasi' ha'm Yutlandiya yari'm atawi'nda jasaytug'i'n yedi. Da'slep germanlar u'sh kemede keledi. Biraq ko'p wo'tpey wolardi'n' izinen ko'plegen qa'wimlesleri jolg'a shig'adi'. Germanlardi'n' keltlerden

barg'an sayi'n joqari' to'lem talap yetiwleri, u'zliksiz ko'terilisleri, ma'mleketti talawlari' ha'm qa'wip tuwdi'ri'wlari' ku'sheyip baradi'. Yutlar V a'sir wortalari'nda **Kent** wa'layati'n basi'p aladi'. Wolardi'n' izinen angl-sakslar da keltlerge hu'jim baslap, qatti' qarsi'li'q bolmag'ani' sebepli ma'mleketti basi'p ali'wg'a kirisedi. Angl-sakslar jergilikli xali'qti'n' bir bo'legin qi'ri'p taslap, ayi'ri'm-lari'n qul qi'ladi'. Qalalar u'lken wayrangershilikke ushi'rap, g'ayri'

dinli germanlar shirkewlerdi ha'm monastirlardi' talap jandi'ri'p jiberedi. Basi'p ali'wshi'li'q uri'slari' sebepli ko'plegen keltler kontinentke, **Armorika** wa'layati'na ko'ship wo'tedi. Franciyani'n' arqabati'si'ndag'i' bul aymaqlarg'a brittlardi'n' g'alaba ko'shiw-lerinen son' **Bretan** ati'n aladi', bul at ha'zirge deyin saqlani'p qalg'an.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Brittler — kelt qa'wimlerinden boli'p, Britaniyani'n' tiykar-g'i' xalqi' yesaplang'an.

Drujina — kewillilerden ibarat a'skeriy bo'lim. Bunday bo'lim birneshe wonnan birneshe ju'zge shekem jawi'ngerlerdi birllestirgen.

Korol Artur. Britaniya atawi'na basti'ri'p kiyati'rg'an germanlarg'a qarsi'li'q ko'rsetiw **Amvrosiy Avrelian** ati' menen baylani'sli'. Wol atawdag'i' son'g'i' rimlilerden yedi. **Amvrosiy Avrelian VI** a'sirdin' baslari'nda brittlerdi' birllestiredi. Buni'n' na'tiyjesinde wol bir qatar jarqi'n jen'islerge yerisedi. Ku'shli armiya du'ze alg'an Amvrosiy Avrelian angl-saksler zuli'mli'g'i'n derlik yari'm a'sirge toqtatti'. Kelt qa'wimlerinin yeske tu'siriwlerinde bul jen'isler haqqi'ndag'i' mag'luwmatlar a'sirler dawami'nda saqlani'p qaladi'. Biraq ra'wayatlarda basqi'nshi'larg'a soqqi' bergen qaharmanni'n' ati' wo'zgergen. Da'stan ayti'wshi'lar woni' **Artorius** yamasa **Artur** dep atay baslag'an. Waqi'tti'n' wo'tiwi menen **Artur** tulg'asi' a'tirapi'nda VI a'sirge baylani'si' bolmag'an ko'plegen tariyx'i'y a'psanalar toplang'an. Aradan bes a'sir wo'tse de Evropani'n' ha'r tu'rli ma'mleketlerdin' jazi'wshi'lari' korol Artur ha'm woni'n' ricarlari' **Lanselot**, malika **Jinevra**, si'yqi'rshi' **Merlin**ler haqqi'nda shi'g'armalar do'retiwdi dawam yetedi. Bul shi'g'armalar kitap woqi'wshi'lar arasi'na ken' tarqaladi'.

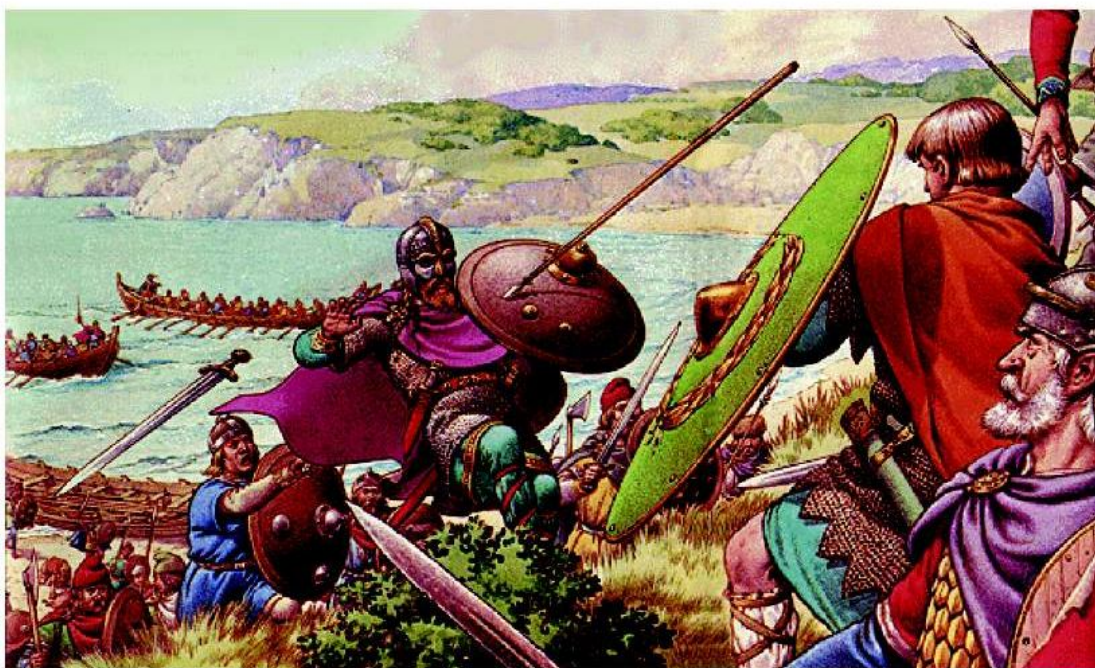

17-su'wret. Korol Artur.

Gu'restin' juwmag'i'. Amvrosiy Avreliannan keyin brittlerde mu'na'sip jolbasshi'ni'n' bolmawi' angl-sakslarg'a atawdi'n' u'lken bo'limin basi'p ali'wi'na imkaniyat jaratadi'. Basqi'nshi'li'qqa ushi'ramag'an kelt qa'wimlari Irlandiya ha'm Shotlandiyada, bir bo'legi Britaniyani'n' bati's shetinde saqlani'p qaladi'.

Basqi'nshi'lar Britaniya jerlerinde jeti korollik du'zedi. Wolar ha'r tu'rli til wo'zgesheliklerinde (dialekt) so'ylesken, biraq ji'llar wo'tip angllar jasag'an Mersiya dialektlik tili barg'an sayi'n ken' qollani'la baslaydi'. Sol sebepli keyininen basqi'nshi'lar qari'm-qatnasi'ndag'i til ingliz, ma'mleket bolsa Angliya ati'n aladi'. Basqi'nshi'lardi'n' ko'plegen qa'wimlari ha'm boysi'ndi'ri'lg'an xali'qti'n' qalg'an bo'limi bir xali'q boli'p birlese baslaydi'. Tariyxta wolar angl-saks dep ataladi'.

Jan'a basqi'nshi'li'qlar. Norvegiya yamasa Daniya jag'asi'nan shi'qqan keme Britaniya atawlari'na birneshe ku'n ishinde ju'zip

18-su'wret. Normandlar basqi'nshi'li'g'i'.

barg'an. Zamanaslari'ni'n' jazi'wi'na qarag'anda sol sebepli daniyali'lar ha'r ji'li' hu'jim jasap Angliya xaliqu'ni'n' mal-mu'liklerin talag'an.

Ruwxani'yi' wo'z bilimlari menen tani'lg'an, lati'n ha'm grek tillerinde shi'g'armalar jazg'an, a'jayi'p kalligrafistlik wo'neri

woraylari' bolg'an belgili irland monasti'rlari' normannlar ta'repinen jandi'ri'li'p joq qi'li'p jiberilgen.

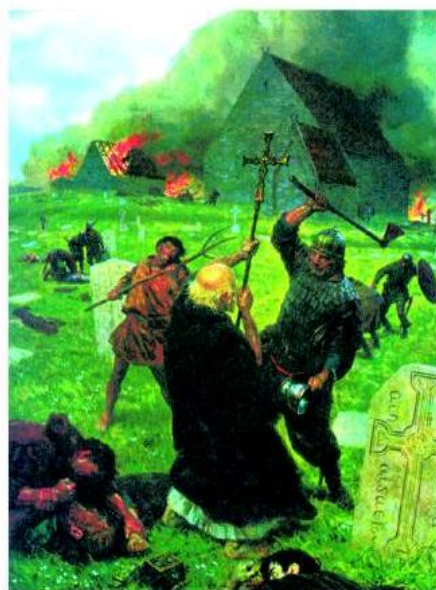
Angl-saks korolliklerindegi ishki kelispewshilikler na'tiyjesinde wolar basqi'nshi'lardi' qaytara almag'an. Buni'n' aqi'betinde normannlar 842-j'i'li' Londondi' basi'p ali'p, talap jandi'ri'p jiberedi. Keyinirek daniyalil'lar talawshi'li'q hu'jimlerinden son' u'yerine qaytpastan Angliyada basi'p alg'an jerlerde qi'slap qalatug'i'n bolg'an.

Derlik barli'q angl-saks korollikleri daniyalil'lar ta'repinen bag'i'ndi'ri'ladi'. Qarsi'li'q ko'rsetiwdi tek atawdi'n' qubla-bati'si'ndag'i' **Uesseks korolli**gi dawam yettiredi.

Korol Ulli' Alfred (871—900) Uesseksda taxtqa kelgenge shekem daniyalil'lardi' heshkim toqtata almag'an. Ulli' Alfred basqi'nshi'lardi' jazalaw niyetindegi jawi'ngerlerdi ji'ynaydi'. Wol bul la'shkerler menen daniyalil'lardi' birneshe ret jen'edi.

Ulli' Alfred 879-j'i'li' daniyalil'lar menen ti'ni'shli'q pitimin du'zedi. Sog'an qaray, pu'tkil ataw yeki bo'limge bo'linip: qubla-bati's aymaqlar Alfredke, arqashi'g'i's aymaqlar bolsa — daniyalil'larg'a beriledi. Shegara London ha'm Chechter arali'g'i'ndag'i' a'yyemgi rimliler qurdi'rg'an tas jol boylap wo'tedi. Skandinaviyalil'larda qaldi'ri'lg'an jerler Daniya ni'zamlari' wa'layati' yamasa inglisshe **Denlo** ati'n aladi'.

Ulli' Alfred ti'ni'shli'q pitiminen jan'a ku'shli la'shker du'ziw ushi'n paydalanadi'. Belgili bolg'ani'nday, buri'nlari' dushpan qa'wpi tuwi'l-g'ani'nda xali'q la'shkeri toplanatug'i'n yedi. Yendi bolsa ha'r bes angl-saks alti'nshi' adamdi' bag'i'wi' ha'm qurallandi'ri'wi ma'jbu'riy yetip qoyi'ladi'. Na'tiyjede, ti'ni'msi'z uri'slar da'wirinde awi'ldi'n' ko'pshilik xalqi' wo'z jumi'si'nan aji'rati'lmag'an. Jan'a qag'i'ydag'a muwapi'q bes adam alti'nshi' adamdi': dubi'lg'a, qi'li'sh, ha'm uri's baltasi' menen ta'miyinlep

19-su'wret. Vikinglerdin' Irland monastri'na hu'jimi.

vikingden jaman qurallandi'rmag'an. Qalaberse, bul alti'nshi' adam: ha'mme waqi't shi'ni'g'ip turi'wi', uri'sqa tayarlani'wi' sha'rt yedi. Woni'n' ushi'n qalg'an bes qon'si'si'ni'n' islewi shan'aragi' haqqi'nda woylamawi' ushi'nda mu'mkinshilik jarati'p beredi. Sol ta'rizde san jag'i'nan qi'sqarg'an Ulli' Alfred la'shkerleri si'pati' boyi'nsha aldi'n'g'i'si'na qarag'anda birneshe yese ku'sheydi. Jan'a armiyani'n' payda boli'wi' menen ja'miyette de a'hmiyetli wo'zgerisler boladi'. Ja'miyet professional jawi'ngerler ha'm ati'zda isleytug'i'n diyqanlarg'a bo'linedi.

Ulli' Alfred daniyalilardi'n' qorg'anlardi' qamal yetiwdi wonsha maqul ko'rmeytug'i'nli'gi'n an'lap jetedi ha'm wo'z mu'liklerinin' shegaralari'nda ko'plep qorg'anlar — **burglar** qurdi'radi'. Korol ke-me sog'atug'i'n ustalardi' tawi'p, daniyalilardi'kinen qali'spaytug'i'n kemeler soqti'radi'.

Korol Alfred tek armiya haqqi'nda qayg'i'rmag'an. Wol wo'z da'wirinin' ju'da' bilimli adami' bolg'an. Uessekste bolsa daniyalilardi'n' hu'jimlerinden son' lati'n tilin biletug'i'n adamlar derlik qalmag'an yedi.

Wol yeski angl-saks ni'zamlari'n jazi'wdi' ha'm Angliya tariyxi'na baylani'sli mag'luwmatlar ji'ynawdi' buyi'radi'. Ulli' Alfred da'wirinde «**Anglosakson ji'lnamasi'**» du'zilip, wonda ji'l sayi'n a'hmiyetli waqi'yalar jazi'p bari'la baslaydi'.

Denloni'n' qaytari'li'wi'. Ulli' Korol Alfredtin' wo'liminen keyin *woni'n'* miyrasxorlari' Denlog'a hu'jim baslaydi'. Jan'a armiya tabi'sli' ha'reket yetip, X a'sirdin' son'g'i' sheregine kelgende Angliya korolligi (bul waqi'tta buri'ng'i' Britaniya ati' jan'a Angliya ati' ta'repinen birotala qi'si'p shi'g'ari'lg'an.) Daniya ni'zamlari' wa'layati'n qosi'p aladi'. Bul da'wirge kelip, Denlog'a wornalasqan daniyalilar jergilikli xali'q penen jaqi'nlasip aralasi'p baslag'an yedi. Angliyada ja'ne ishki kelispewshilikler baslani'p, ma'mleket ha'lsizlenip qaladi'.

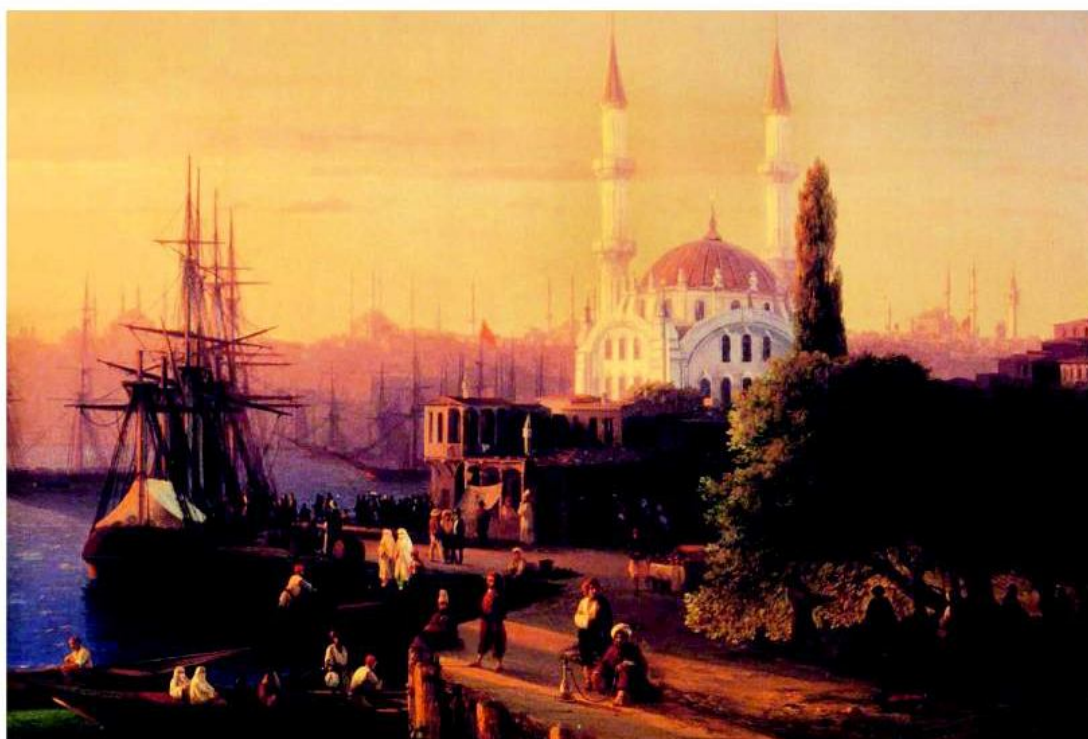
Sol waqi'tta, Daniya tez rawajlani'p baslaydi'. Birden-bir Daniya korolligi VIII a'sir aqi'ri'nda Angliyag'a hu'jim qi'lg'an daniyalilarning vikinglerge qarag'anda qa'wiplirek yedi. Angliya korolligi ishki kelispewshiliklerden birotala ha'lsizlenip qalg'an yedi'. Daniya koroli' 1013-jili' inglisler jerine wo'z a'skerlerin tu'siredi. Uri's uzaq sozi'lmag'an, tek London qalasi' daniyalilarg'a biraz waqi't qarsi'li'q ko'rsetedi.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Britaniyag'a qaysi' german qa'wimleri kelip jaylasqan?
2. Amvrosiy Avrelian haqqi'nda nelerdi bilip aldi'n'iz?
3. Germanlar ta'repinen Britaniyada du'zilgen korolliklerdi sanap berin'.
4. Ulli' korol Alfred Angliyani' birlestiriwde qanday u'les qosti?

6-§. VIZANTIYA IMPERIYASI'

20-su'wret. Konstantinopol qalasi'.

Imperiyani'n' payda boli'wi'. Imperator Feodosiydin' ullari' 395-ji'li' Rim imperiyasi'n yeki g'a'rezsiz ma'm-leketke: **Bati's Rim imperiyasi'** paytaxti' **Rim** ha'm de **Shi'g'i's Rim** (Vizantiya) paytaxti' **Konstantinopolg'a** bo'lip aladi'. **Konstantinopol** qalasi' worni'ndag'i **Vizantiy** ati'nan Shi'g'i's Rimdi ko'binshe Vizantiya dep te atag'an.

21-su'wret. Vizantiya alti'n puli'.

IV a'sirde Vizantiya qurami'na Balqan yari'm atawi', Kishi Aziya, Kavkaz, Siriya, Palestina, Misr, sonday-aq Krit ha'm Kipr atawlari' kirgen.

Shi'g'i's Rim imperiyasi'nda grekler san jag'i'nan ko'p bolg'anli'qtan da'wirler wo'tip, grek tili lati'n tilin qi'si'p shi'g'a-radi' ha'm ma'mleket tiline aylanadi'.

Shi'g'i's Rim imperiyasi'ni'n' xalqi'n Evropali'lar — **grekler** dep atag'an. Biraq imperiya puqaralari' wo'zlerin rimliler (grekshe romeyleyler), ma'mleketin bolsa Rim (Romey) imperiyasi' dep yesaplag'an. Wolardi' Shi'g'i's xali'qlari' da rimliler dep bilgen.

Vizantiyada qulshi'li'q saqlani'p qalsa da, xali'qti'n' u'lken bo'legin yerkin diyqanlar qurawi', jasalma suwg'ari'wg'a tiykarlang'an wo'nimdar diyqanshi'li'qti'n' boli'wi' woni'n' ekonomikali'q turaqli'li'g'i'n ta'miyinleydi. Sonli'qtan imperiyada VI a'sirde de **Konstantinopol, Aleksandriya, Antioxiya, Edessa** qalalari' iri sawda ha'm wo'nermentshilik woraylari' si'pati'nda gu'llep jasnag'an.

Du'nyani'n' ha'r tu'rli ma'mleketlerinin' sawdagerleri romeyleyler bazari'na asi'qqan. **Konstantinopol** Aziya ha'm Evropani' baylani'sti'ri'p turi'wshi' «**Alti'n ko'pir**» yesaplang'an. Vizantiya sawdagerleri Bati's Evropa bazarlari'na shi'rayli' kiyimlar, tag'i'nshaqlar, ko'k sho'pler, ha'm yen' qi'mbat bahali' vinolar, qural-jaraqlar, i'di'slar, shirkew u'skeneleri' si'yaqli' tu'rli buyi'mlardi' ali'p barg'an. Vizantiyani'n' altin puli' (**nomisma**) ko'p a'sirler dawami'nda yen' isenimli xali'q arali'q pul yesaplang'an.

Vasilevs ha'kimiyati'. Vizantiya imperiyasi'n vasilevs (grekshe patsha) basqarg'an. Vasilevske ko'p sanli' sud, a'skeriy ha'm sali'q mekemeleri, ma'mleket ha'meldarlari', ma'sla'ha't organi'na aylang'an **sinklit** (lati'nsha — senat) boysi'ng'an. Vizantiyada ha'meldarlar ha'm senatorlar tek aqsu'yeklerden bolmag'an. Intali' ha'm bilimli a'piwayi' xali'q perzentleri de joqari' lawazi'mlarg'a yerisiwi mu'mkin yedi. Ha'tte wolardan imperatorlar da shi'qqan. Bul jag'day romeyleylerdi uluwma tan'landi'rmag'an, sebebi wolar a'yyemgi rimliler si'yaqli' imperiyani'n' barli'q puqaralari' tuwi'lg'ani'nan ten' huqi'qli' dep yesaplag'an.

Vizantiya turmi'si'nda ellinizm. Bati's Rim imperiyasi'ni'n' ta'g'dirin ta'kirarlamag'an Vizantiya turmi'si'nda ko'p na'rseler a'dettegidey boli'p qalg'an. Vizantiyali'lardi'n' turmi'si'nda ellinlik

bekkem wori'n iyelegen. Ippodromlarda xali'q aldin'g'i'day shabandozlar, gu'resshiler, gimnastikali'q jari'slar, mimler (aktyorlar) shi'g'iwlari'n tamashalag'an. Qala xalqi' burin'g'i'day ha'kimiyattan ayli'q alatug'i'n ta'wiplerge yemlengen, ja'ma'a'tlik monshalarg'a bari'p turg'an. Yen' a'hmiyetlisi, Vizantiya antik da'wirdegi grek ilimin saqlap qalg'an.

Baslang'i'sh ha'm worta mekteplerdin' ko'pshiligi Bati's Evropadag'i' shirkew ha'm monasti'r woqi'w wori'nlari'nan pari'qlani'p, jeke menshik yamasa ma'mlekettiki bolg'an.

Vizantiyalı' ali'mlar wo'z so'zlerinde ha'm shi'g'armalari'nda ellin qosi'qshi'li'g'i', a'psanalari' ha'm iliminen xabardar yekenligin ko'rsetiw maqsetinde a'yyemgi avtorlardi'n' shi'g'armalari'nan ko'plegen mi'sallar keltirgen.

Vizantiyani'n' alti'n a'siri. Vizantiya imperiyasi' wo'z qu'di-retinin' joqari' shi'n'i'na **Yustinian I** (527—565) imperatorli'g'i' da'wirinde yerisedi. Wol ka'mbag'al diyqan shan'arag'i'nda tuwi'lg'an. Ag'asi' (a'mekisi) **Yustin** a'piwayi' a'skerden komandir (sarkarda) da'rejesine shekem ko'terilip, imperatorli'q taxti'n iyeleydi. Yustin inisin sarayg'a a'kelip, wog'an jaqsi' bilim ber-diredi. Ag'asi'ni'n' (a'mekisinin') wo'liminen son' **Yustinian** taxtqa woti'radi'.

Jan'a imperator siyasiy danali'q ha'm ma'rtlik iyesi yedi. Wol imperiya turmi'si'n reformalar arqali' bir qansha jan'alaydi', xali'q arali'q sawdani' janlandi'ri'p, ma'mleket g'a'ziynesin tolti'ri'p g'ana qoymastan xali'q abadanli'g'i'n da ta'miyinleydi. **Yustinian I** tul-g'asi'nda ha'reketshen'lik, turaqli'li'q, uzaqti' ko're biliwshilik menen birgelikte ulli' siyasatshi'larg'a ta'n yeki ju'zlili'k, hiylekerlik, zuli'mli'q xarakteri de ja'mlengen.

Yustinianni'n' wo'mirlik joldasi' malika **Feodora** da ataqli' bolg'an. Jasli'g'i'nda Feodora aktrisa bolg'an. Wol da'wirde aktyorli'q jaqsi' ka'sip yesaplanbasa da Feodorani'n' shi'rayi'na ashi'q bolg'an Yustinian I ja'ma'a'tshiliktin' unamsi'z pikirine qaramastan wog'an u'ylenedi. Feodora aqi'li' dan'qparazli'g'i', qori'qpaytug'i'nli'g'i' menen aji'rali'p turg'an.

22-su'wret. Imperator
Yustinian.

23-su'wret. Vizantiya armiyasi'.

Yustinian atlani'slari'. Yustinian I nin' maqseti Rim imperiyasi'ni'n' buri'ng'i' aymag'i'n tiklew yedi. Wol 534-ji'li' sa'rkarda **Velisariydi** Arqa Afrikada jaylasi'p ma'mleket du'zgen ha'm Jer Wort a ten'izinde sawda kemelerin talaw menen shug'i'llang'an vandallarg'a qarsi' jiberedi. Jaqsi' qurallang'an vizantiyalilar la'shkerleri vandallar korolligin boysi'ndi'radi' ha'm

Arqa Afrikani' Vizantiya wa'layati'na aylandi'radi'.

Sonnan son' Velisariy Italiyag'a jol aladi'. Vizantiyalilar Siciliya atawi'n qi'yi'nshi'li'qsi'z qolg'a kirgizedi. Biraq Italiyada wolar ostgotlardi'n' qatti' qarsi'li'g'i'na ushi'raydi'. Velisariyge qarsi' ostgotlar qashqi'n qullarg'a azatli'q berip wolardan paydalang'an. Vizantiyalilar bolsa kerisinshe, qulshi'li'qti' saqlap qalg'an, ha'r qanday ayi'bi ushi'n quldi' qatti' jazalag'an. Usi'g'an qaramastan, vizantiyalilar Italiyani'n' u'lken bo'limin boysi'ndi'ri'p, paytaxti' **Ravenna** bolg'an wo'z aldi'na nayi'pli'q (ekzarxat) du'zedi.

Italiyadag'i' uri'stan keyin Yustinian I Ispaniyag'a da wo'z la'shkerlerin jiberedi. Ispaniyada vestgotlar hu'kimranli'q yeter yedi. Vestgotlar la'shkerlerin qi'yi'nshi'li'qsi'z jen'ip shi'qqan Vizantiya qubla wa'layatlardi' iyelep, Gibraltar qolti'g'i' u'stinen wo'z qadag'alawi'n wornatadi'.

Vizantiyada feodalli'q qatnasi'qlardi'n' qa'liplesiwi. Vizantiyani'n' ha'lsizleniwi VI a'sirdin' wortalari'nan slavyan qa'wimlerinin basqi'nshi'li'g'i'na jol ashi'p beredi. VII a'sirden Arab xali'fali'g'i'ni'n' hu'jimleri na'tiyjesinde Suriya ha'm Mi'srda qoldan ketedi. Vizantiya awi'l xojali'g'i'ndag'i' diyqanlar **kambag'allasi'p**, g'a'rezlikke tu'siwi dawam yetedi. Awi'lda mu'liklik qatlamlasi'w procesi ku'sheyip, u'lken jer iyeleri — feodallar ha'm de jersiz diyqanlar qatlamlari' payda boladi'.

X—XI a'sirlerde imperatorlar ha'meldarlar, ibadatxanalar, monasti'rlerge birqansha jer-mu'likler inam yetedi. Belgili waqi't wo'tip Vizantiyada da feodallar qorg'anlar quri'p, a'skeriy bo'limsheler du'zedi. Feodallar ha'kimiyati'ni'n' ku'sheyiwi ha'm worayli'q ha'kimiyati'ni'n' ha'lsirewi IX—XI a'sirlerde feodalli'q qatnasi'qlardi'n' u'zil-kesil wornati'li'wi'na ali'p keledi.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Vizantiya imperiyasi' qalay payda bolg'an?
2. Vizantiyani'n' qaysi' qalalari' u'lken sawda ha'm wo'nermentshilik woraylari' yedi?
3. Imperator ha'kimiyati' qalay a'melge asi'ri'ladi'?
4. Yustinian I imperatorli'g'i' da'wiri haqqi'nda so'ylep berin'.
5. Vizantiya feodal ja'miyeti qaysi' a'sirlerde qa'liplesedi?

7-§. SLAVYAN MA'MLEKETLERININ' DU'ZILIWI

Slavyanlar. Jazba dereklerde vizantiyalı' tariyxshi'lar ta'repinen «slavyanlar» atamasi' VI a'sirden baslap qollani'lg'an. Biraq slavyan qa'wimleri haqqi'nda da'slepki mag'luwmatlar grek-rim tariyxshi'lari' shi'g'armalari'nda, germanlar menen bir waqi'tta b. e. sh II-I a'sirlerden baslap tilge ali'ng'an. Slavyan qa'wimleri VI—VII a'sirlerden baslap bati'sta Elba da'ryasi'nan, shi'g'i'sta Visla da'ryasi'na shekem, arqada Baltik ten'izinen, qublada Dunay da'ryasi'na deyingi sozi'lg'an aymaqlarda jasag'an. Keyingi a'sirlerde wolar u'sh toparg'a: **bati's**, **qubla** ha'm **shi'g'i's slavyanlarga** bo'lingen.

Bati's slavyanlarga — shexlar, polyaklar, lujichanlar ha'm slovaklar kirgen.

Qubla slavyanlarga — bolgarlar, serbler, xorvatlar, slovenler, chernogorlar, makedonlar ha'm bosniyalı'lar kirgen.

Shi'g'i's slavyanlar - ruslar, ukrainlar ha'm beloruslardan quralg'an.

Slavyanlardi'n' shug'lanatug'i'n jumi'slari'. Slavyanlar a'yyemenen diyqanshi'li'q penen shug'i'llang'an. Wolar ji'ynalg'an g'a'lleni wo'z aldi'na qoymalarda saqlag'an. Vizantiya tariyxshi'si'

24-su'wret. Shi'g'i's slavyanlar turmi'si'nan.

25-su'wret.
Bolgarlar xani'
Asparux.

Mavrikiydin' jazi'wi'na qarag'anda, diyqanlar masaqli' yeginlerden ko'birek arpa ha'm tari' yekken. Erami'zdi'n' baslari'nda slavyanlar u'y sharwashi'li'g'i' ha'm wo'nermentshilik penen de shug'i'llana baslag'an. Visla, Dnepr, Dunay, Elba da'ryalari' boylari'nda jasag'an xali'q xojali'g'i'nda bali'qshi'li'q ta a'hmiyetli wori'n iyelegen.

Ja'miyetlik du'zim ha'm din. Slavyanlardi'n' ja'miyetlik du'zimi germanlardi'kine uqsas. Wolar qa'wim ha'm uri'wlarg'a bo'linip jasag'an. Jazba dereklerde xali'q ji'yi'nlari' («slavyanlar veche» si), knyazlari', a'skeriy drujinalari', slavyanlardi'n' ali'p barg'an uri'slari' haqqi'nda mag'luwmatlar ushi'raydi'.

Vizantiya tariyxshi'lari'ni'n' jazi'wi'nsha slavyanlar, yerkinlik su'yi'wshi, ma'rt jawi'nger boli'wi' menen birgelikte ti'ni'shli'q su'yi'wshi qon'si'lari'na dosli'q qatnasi'qqa tayar qa'wimler bolg'an. Fizikali'q jaqtan ku'shli, shi'damli' yesaplang'an slavyanlar uri'slarda dushpang'a duzaq qoyi'w, ku'tpegen jerden hu'jim yetiw usi'llari'n qollang'an. Slavyanlardi'n' diniy ko'z qaraslari' ta'biyat ku'shleri ha'm wo'zlerinin' ata-babalari' ruwxlari'na si'yi'ni'w ko'rinisinde bolg'an. Xali'q arasi'nda jinler, suw perileri ha'm basqa a'psanali'q tulg'alarg'a isenimler de saqlani'p qalg'an.

Slavyan ma'mleketlerinin' payda boli'wi'. Da'slepki slavyan ma'mleketi Balqan yari'm atawi'ni'n' arqa bo'liminde VII a'sirdin' aqi'rlari'nda du'zilgen **Bolgariya patshali'g'i'** bolg'an. IX a'sirdin' baslari'na kelip Bolgariya u'lken ma'mleketke aylanadi'. Simeon da'wirinde (893—927) wol wo'z qu'diretinin' biyik shi'n'i'na yerisedi. Keyin Bolgariya ha'lsizlenip, X a'sirdin' aqi'ri'nda qon'si Vizantiya ta'repinen basi'p ali'nadi'

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Bolgar (Bolgariya) patshali'g'i' Balqan yari'm atawi'nda tu'rkiyziban (tu'rkiy tilde so'yletug'i'n) bolgarlar xani' Asparux (643—701) ta'repinen tiykar sali'ng'an.

Chexiya ma'mleketi. Ulli' Moraviya qulag'ani'nan keyin jergilikli slavyan qa'wimlari Vltava da'ryasi' basseyninde jasag'an chex qa'wimlerine boysi'ng'an. (ra'wayatlarg'a qarag'anda, wolardi'n' a'yyemgi jolbasshi'si'n **Chex** dep atag'an). Qa'wim awqami' basi'nda **Prjemislovichler** shan'arag'i'nan bolg'an knyazlar turg'an. Wolar tez-tez qollari'na qural ali'p wo'z jerlerin qorg'awg'a tuwri' kelgen.

Knyaz Vaclav (920—935) jasli'g'i'nan xristian dogmalari' tiykari'nda ta'rbiyalang'an, keyin bar ku'shi menen dinnin' Chexiyada tarqali'wi'na ha'reket yetedi. Biraq knyazdi'n' xristianli'qqa bolg'an bunday hu'rmet-itibari' ko'plegen chexlarg'a jaqqag'an. Ayi'ri'm knyazlardi'n' til biriktiriwi sebepli tuwi'sqan inisi woni' satqi'nlarsha wo'ltiredi. Tez arada Vatslavti' chexlardi'n' tiykarg'i milliy ulamasi', chex ma'mleketinin' qa'wenderi si'pati'nda hu'rmet yetip baslaydi'.

26-su'wret.
Knyaz Vaclav.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Ulli' Moraviya — ha'zirgi Chexiyani'n' shi'g'i'si'nda IX a'sir-din' aqi'ri' — X a'sir baslari'nda du'zilgen ma'mleket. X a'sirdin' baslari'nda bul ma'mleket ko'shpeli Vengerler ta'repinen i'di'rati'lg'ani'nan keyin woni'n' aymaqlari' Chexiya ma'mleketi qurami'na kirgen.

Chexiya ma'mleketi X a'sir baslari'nda du'zildi.

German imperatori' 1085-ji'li' Rim pasi'na qarsi' awi'r gu'reste wog'an ja'rdem bergen chex knyazi'na korol atag'i'n beredi. Chexiya korollari' german imperatorlari' ha'kimyati'n ta'n alsa da, wo'z ma'mleketinde derlik toli'q g'a'rezsiz bolg'an.

Polsha ma'mleketi. Gnezno jerlerinde jasag'an polyak slavyan qa'wimlari bolajaq Polsha ma'mleketine tiykar salad'i'. Keyinirek usi' qa'wimler birlespesi ati'nda payda bolg'an knyazli'q Polsha dep atalg'an. Polyan

27-su'wret. Meshko I.

knyazli'q a'wladi'ni'n' a'psanali'q tiykarshi'si' ji'lnamashi'n'i'n' jazi'wi'na qarag'anda, «ka'mbag'al adam Piast» bolg'an. Biraq hu'jjetlerde ati' jazi'lg'an birinshi **Piastlar** a'wladi' knyazi' **Meshko I**. Knyaz Meshko X a'sirdin' wortalari'nda Visla da'ryasi' basseynindegi polyak qa'wimlerin birlesti'ri'p, Polsha ma'mleketine tiykar saladi'. Wol wo'z la'shkerleri menen birgelikte xristianli'qti' qabi'l yetken.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Meshko I Polsha ma'mleketine X a'sirdin' wortasi'nda tiykar salg'an.

Meshko I din' uli' **Boleslav Bati'r** da'wirinde polyak qa'wimlerin birlestiriw isleri **juwmaqlandi'**. Wol ku'shli armiya menen Moraviya h'am Chexiyani' basi'p aldi'. 1018-j'i'li' Kievti iyeleydi. **Boleslav** la'shkerleri Polsha g'a'rezsizligin saqlap qali'w ushi'n german imperatorlari'na qarsi' gu'res ali'p baradi'. Uzaqqa so'zi'lg'an bul uri'sta Polsha jen'ip shi'g'adi' ha'm wo'z shegarasi'n ken'eytiwge yerisedi. Boleslav Bati'r **korol** boli'p qaldi'.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Kartadan slavyan qa'wimlerinin' u'sh topari' jasag'an aymaqlardi' tawi'p ko'rsetin'.
2. Slavyanlardi'n' xojali'q jumi'slari'n sanap berin'.
3. Slavyanlardi'n' ja'miyetlik du'zimi ha'm dini haqqi'nda so'ylep berin'.
4. Bolgariya kimn'in' da'wirinde rawajlani'wi'ni'n' yen' joqari' shi'n'i'na shi'g'adi'?
5. Knyaz Vatslav Chexiya ma'mleketi tariyxi'nda qanday wori'n tutqan?
6. Polsha ma'mleketine kim tiykar salg'an?

8-§. KIEV RUSI'

Ma'mlekettin' payda boli'wi'. Ji'lnamalarda jazi'li'wi'na qarag'anda, Shi'g'i's slavyan qa'wimlari varyaglarg'a (skandinaviyalı' normannlarg'a) yelshi jiberip, wo'zlerine knyaz jiberiwdi soranadi'. Bul usi'ni'sqa muwapi'q u'sh ag'a-ini: **Ryurik, Sineus** ha'm **Tru-**

28-su'wret. Ag'a inili Ryurik, Sineus ha'm Truvorlardi'n' Rusqa keliwi.

vorlar Rusqa kelip, **Ryurik** Novgorodta, **Sineus** Beloozeroda, **Truvor** Izborskda knyazli'q yetedi. Ko'p waqi't wo'tpey inilari du'nyadan wo'tip, Ryurik jeke hu'kimdarli'q yete baslaydi'.

Ji'lnamada jazi'li'wi'na qarag'anda, Ryurik 879-ji'li' qayti's boli'p, uli' **Igor** jas bolg'anli'g'i' sebepli ha'kimiyat woni'n' tuwis'qani' **Olegke** wo'tedi. Woni'n' basqari'wi' waqti'nda Kiev Rusi' tariyxi'ni'n' baslani'wi' menen baylani'sli' a'hmiyetli waqi'ya boladi'. **Oleg** 882-ji'li' wo'z a'skerleri menen Kievti iyelep, sol waqi'ttan Kiev Rusi' ati'n alg'an ma'mleketke tiykar saladı'.

Oleg ha'm keyingi knyazlardi'n' tiykarg'i wazi'ypalari': Xazar xanli'g'i' zuli'mli'g'i'nan azat boli'w, shi'g'i's slavyan qa'wimlerin birlestiriwdi dawam yettiriw, ma'mleket shegaralari'n si'rtqi' dushpanlardan qorg'aw, Vizantiya menen ma'pli sawda qatnasi'q-

29-su'wret. Kiev
Rusi' knyazi' Olga.

lari'n wornati'wdan ibarat boladi'. Slavyan qa'wimlerin birlestiriw siyasati' Olegtin' qol asti'nda arqada Ladoga ko'linen, qublada Dneprdin' quyar jerine deyingi jerlerdin' toplani'wi'na mu'mkinshilik beredi. Oleg Vizantiya menen sha'rtnama du'zedi. Wog'an muwapi'q rus sawdagerlerine Vizantiyada baji' to'lemisiz sawda yetiwine ruxsat beriledi.

Igor wo'z knyazli'g'i'n (912—945—ji'llar) ko'shpeli pesheneg qa'wimlerine qarsi' uri'stan baslaydi'. Konstantinopolda du'zilgen sha'rt-namani' wori'nlamag'anli'g'i' sebepli Igor Vizantiyag'a qarsi' yeki ma'rtebe a'skeriy ju'ris sho'lkemlestiredi. Na'tiyjede Vizantiya uri'ssi'z

ti'ni'shli'q sha'rtnamasi'n du'zip, ko'p mu'g'darda sali'q to'leydi.

Igor 945—ji'li drevlyan qa'wimleri menen uri'sta qazalang'annan son', woni'n' hayali' **Olga** uli' **Svyatoslav** yer jetkenge shekem Kiev knyazli'g'i'n basqargan. Wol Kiev Rusi' knyazli'g'i'ni'n' abi'royi'n a'skeriy atlani'slar, basi'p ali'wlar menen yemes, sheber diplomati'yali'q joli' menen ko'teriwge umti'lg'an. Olga X a'sirdin' 50—ji'llari' wortalari'nda Konstantinopolg'a bari'p, xristianli'qti' qabi'l yetedi. Biraq, Olgani'n' uli' Svyatoslav jan'a dindi qabi'l yetiwden bas tartadi'. Wol «*Yeger men bir wo'zim basqa dinge wo'tsem, drujinam u'stimnen ku'ledi*» — degen yedi.

30-su'wret. Ulli'
Knyaz Vladimir.

Xazarlarg'a qarsi' gu'res. Ji'lnamalarda jazi'li'wi'na qarag'anda, Svyatoslav 964—ji'li' 22 jasi'nda knyazli'q taxti'na woti'rg'annan son', shi'g'i'sqa atlani's baslag'an. Svyatoslav Itil (Volga) ha'm Don da'ryalari' arali'g'i'nda payda bolg'an Xazar xanli'g'i'n jen'ip, woldi'n' paytaxti' **Itil** qalasi'n iyeleydi. Keyin Svyatoslav Bolgariyag'a, ko'shpeli pesheneglerge, Vizantiyag'a qarsi' uri'slar ali'p baradi'. Uzaq waqi't dawam yetken a'skeriy ju'rislerde sa'tsizlikke ushi'rag'an knyaz Svayatoslav

Kievke qayti'p kiyati'rg'anda Dnepr boylari'nda ko'shpeli peshenegler menen uri'sta qazalanadi'.

Xristianli'qti'n' qabi'l yetiliwi. Svyatoslavti'n' a'wladlari' arasi'ndag'i' gu'res 972—980—ji'llar arali'g'i'nda boli'p, gu'res son'i'nda **Vladimir** taxtti' iyeleydi. Bunnan bi'lay jas knyaz aldi'nda ma'mlekettegi wo'zbasi'mshali'qti' saplasti'ri'w wazi'ypasi' turar yedi. Da'slep wol Slavyan qa'wimlerinin' ko'terilislerin basti'ri'p, Kiev Rusi' shegaralari'nda jan'a qorg'ani'w bekinislerin qurdi'radi'. Wonnan keyin knyaz Dunay boylari'nda jasag'an bolgarlarga qarsi' a'skeriy atlani's uyi'mlasti'radi'. Biraq rus tariyxi'nda Vladimir basi'p ali'wshi' yemes, ba'lki 988—ji'li ruslarga xristian dinin qabi'l qi'ldi'rg'an hu'kimdar si'pati'nda qa'dirlenedi. Bunnan basqa, woni'n' basqari'wi' da'wirinde jergilikli knyazlar dinastiyalari' saplasti'ri'li'p, wolardi'n' womi'na Vladimirdin' ullari' nayi'pli'qqa tayi'nlanadi'. Biraq basqari'wdin' bul tu'ri de mashqalalarsi'z wo'tpeydi. Knyazdi'n' u'lken balasi' Novgorod nayi'bi' Yaroslav Kievke baji' to'lewden bas tartadi'. Vladimir wog'an qarsi' atlani'sqa tayarli'q ko'rip ati'rg'an waqi'tta 1015—ji'li du'nyadan wo'tedi.

Woni'n' miyrasxorlari' arasi'nda taxt ushi'n gu'reslerde jen'ip shi'qqan **Yaroslav** (1019—1054) basqarg'an da'wir Kiev Rusi'ni'n' gu'llep-jasnag'an da'wiri yesaplanadi'. Jan'a knyaz da'wirinde 1036—ji'li' Kiev a'tirapi'nda payda bolg'an pesheneg qa'wimleri u'zil-kesil jen'iledi. Yerisilgen jen'iske amap Kieve ulama (a'wliye) Sofiya shirkewin qurdi'radi'. **Yaroslav** da'wirinde Kiev xristian du'nyasi'n'i'n' yen' u'lken qalalari'ni'n' birine aylanadi'.

Ma'deniyat. Yaroslav da'wirinde Rusta ag'arti'wshi'li'q joqari' da'rejege ko'teriledi. Yeger Vladimir da'wirinde xristian ruwxaniylerin tayarlaytug'i'n woqi'w womi' Kievte sho'lkemlestirilgen bolsa, Yaroslav Novgorodta da u'sh ju'z ruwxani'y tayarlaytug'i'n bilim beriw womi'n ashadi'. Knyaz da'wirinde da'slep Kievte son' Novgorodta ji'lnamalar du'zile baslaydi'. Paytaxt Kieve Vizantiyadan keltirilgen grek tilindegi kitaplardi' russhag'a awdari'w jolg'a qoyi'ladi'.

Yaroslav da'wirinde Rusti'n' Evropa ma'mleketleri menen qatnasi'qlari' jaqsi' rawajlang'an.

31-su'wret. Kiev. Ulama Sofiya shirkewi. XI a'sir.

Woylap ko'rip juwi'maq shi'g'ari'n'.

Evropa ma'mleketlerinin' hu'kimdarlari'nan ja'ne qaysi' biri ji'lnamalar jazi'p bari'wdi' buyi'rg'an yedi? Ji'lnamalar du'zip bari'w ne ushi'n kerek yedi?

32-su'wret. Ulli' knyaz Yaroslavi'n' aldi'nda xali'qqa "Rus haqi'yqati" woqi'lmaqta.

Ni'zamshi'li'q. Dani'shpan ati'n alg'an Yaroslav da'wirinde rus jerlerinin' da'slepki jazba ni'zamlari' toplami' («Rus haqi'yqati'») du'zilip, woni'n' a'wladlari' da'wirinde wol jan'a statyalar menen toli'qti'ri'li'p bari'ladi'. «Rus haqi'yqati'»na puqarali'q ha'm ji'nayi'y isleri boyi'nsha ni'zamlar kiritilgen. Bulardan basqa wonnan sol zaman rus ja'miyeti ja'miyetlik qatnasi'qlari', u'rp-a'det ha'm da'stu'rleri tuwrali' mag'luwmatlardi' da ali'w mu'mkin. Yen' awi'r ji'nayatlar ushi'n wo'lim jazasi' belgilengen. Biraq sonday bolsa da «Rus haqi'yqati'»ndagi' ko'pshilik statyalarda ja'riyma to'lew na'zerde tuti'lg'an.

Kiev Rusi' ha'm qi'pshaqlar. Ko'shpeli qi'pshaq qa'wimlari' XI a'sirdin' wortalari'nda Jayi'q da'ryasi'nan Dunayg'a shekemgi

33-su'wret. Kiyev Rusi'ni'n' atli' jawi'ngerleri.

aymaqlardi' iyelep, wolardi'n' ayi'rimlari' a'skeriy birlespelerge birlesken. Qi'pshaq xanlari' kerek waqi'tta won mi'n'lap jawi'ngerlerdi sapqa dizip, Rus knyazlari' jerlerine talawshi'li'q, basqi'nshi'li'q ju'rislerin sho'l-kemlestirgen. Rus knyazi' Vladimir **Monomax** (1113—1125) 1095-ji'li' birinshi ma'rtebe qi'pshaq xanlari'ni'n' la'shkerin jen'edi. Woni'n' da'wirinde uri'slar qi'pshaqlar jasaytug'i'n aymaqlarg'a ko'shedi. Biraq Monomaxti'n' wo'liminen son' qi'pshaqlar hu'jimi qaytadan baslanadi'. Kiev Rusi' bolsa siyasi'y pi'ti'ran'qi'li'qqa ushi'-raydi'.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Kiev Rusi' qalay du'zildi?
2. Kiev Rusi' knyazlari'ni'n' tiykarg'i wazi'ypalari' nelerden ibarat bolg'an?
3. Jazi'wsi'z kartag'a Kiev Rusi' ha'm wog'an qon'si' bolg'an ma'mleketlerdi tu'sirin'.
4. Rus haqi'yqati' haqqi'nda ayti'p beri'n'.

9-§. XI A'SIRLERDE EVROPA MA'DENIYATI'

Franklar imperiyasi' ma'deniyati'. Ulli' Karl wo'zinin' ma'mleketinde jan'adan ag'arti'wshi'li'q dizimin quradi'. Korol ta'repinen 789-jili' xali'q mektepleri yengiziledi. Ni'zaming'a baylani'sli', mektepler ibadatxanalar jani'nda sho'lkemlestirilip, ruwxani'ylerge a'piwayi' xali'q balalari'n biypul woqi'ti'wg'a buyri'q berilgen. Sarayda da mektep sho'lkemlestirilip, wonda Karldin' jaqi'n doslari', ali'mlar — saray akademiyasi' ag'zalari' sabaq bergen. **Saray akademiyasi'** antik da'wirdegi avtorlardi'n' shi'g'armalari'n u'yreniw, qosi'qlar jazi'w menen shug'i'llang'an. Wolardi'n' biri, tariyxshi' ruwxani'y **Eyngard** shi'g'armalari'nan biz Ulli' Karl wo'miri ha'm xi'zmeti haqqi'ndag'i' mag'luwmatlardi' alami'z. Eyngardti' ilimge bolg'an umti'li'wshan'lig'i' ha'm ti'ri'sqaqli'g'i' sebepli zamanlari' «*miynetkesh qumi'rsqa*» dep atag'an. Saray akademiyasi'ni'n' ja'ne bir ag'zasi' **Alkuin** ha'm woni'n' sha'kirtleri ag'arti'wshi'li'qti' ken' yen jaydi'ri'wda u'lken xi'zmet yetken. Ayti'wlari'na qarag'anda Karldi'n' wo'zi de lati'n ha'm grek tillerin jetik bilgen.

34-su'wret. Alkuin.

Vizantiya ma'deniyati'. Wort a'sirlerdin' derlik barli'q da'wirinde Vizantiya wo'zine ta'n joqari' ma'deniyati' menen Evropani'n' yen' aldi'ng'i' ma'mleketi boli'p qaladi'. Sebebi german qa'wimleri basqi'nshi'li'g'i' na'tiyjesinde kriziske ushi'rag'an Bati's Rim imperiyasi'nan pariqli' tu'rde Vizantiyada antik ma'deniyat da'stu'rleri saqlani'p, vizantiyalilar turmi'si'nda, grek ha'm de Shi'g'i's ma'deniyatlari'ni'n' aralaspasi' — **ellinizm** a'hmiyetli wori'n iyelegen.

Ilim-pa'n jaqsi' rawajlang'an qala bul «ilimler anasi'» — **Afina** yedi. **Platon** (b. e. sh. IV a'sirde) **Afina akademiyasi'na** tiykar salg'an bul ilimiy wori'n mi'n' ji'llar dawami'nda tek grek du'nyasi'ni'n' g'ana yemes, ba'lki pu'tkil Shi'g'i's ha'm Bati's du'nyasi'ni'n' rawajlani'wi'na ku'shli ta'sirin tiygizedi, insaniyat rawajlani'wi'ni'n' keleshegin belgilep beredi. Sol sebepli Platon Shi'g'i's ilim-pa'ninde «Ustodi avval», yag'ni'y birinshi mu'g'allim degen sharapatli' at penen dan'q taratadi'²

35-su'wret. «Grek jali'ni'»

Vizantiyani'n' ekonomikali'q rawajlani'wdi'n' za'ru'rli'gi jan'a woqi'w ha'm ilimiy woraylardi' ju'zege keltiredi. Konstantinopolda IX a'sirde **Magnavr joqarg'i' mektebi**, 1045-ji'li' huqi'qtani'w ha'm filosofiya fakultetlerinen ibarat universitet ashi'ladi'. Paytaxtta joqarg'i' medicina mektebi de xi'zmet ko'rsetug'i'n yedi.

Vizantiyada ta'biyiy pa'nler, tariyx ha'm geografiya ilimleri de rawajlang'an. Wort a'sirde Vizantiyag'a dan'q keltirgen shiyshesazli'q, gu'lalshi'li'q, boyaw tayarlawdi'n' si'rlari' antik da'wirden saqlani'p kelgen. VII a'sirde woylap tabi'lg'an «grek jali'ni'» Vizantiyani'n' ten'iz uri'slari'ndag'i' jen'islerin ta'miynlegen.

Tariyxshi'lar wo'zleri qatnasqan waqi'yalardi' toli'q bayan yetken. Geograflar bolsa kartalar ha'm qalalar si'zi'lmasi'n si'zg'an. Sol waqi'tlarda Evropani'n' basqa jerlerinde bunday isler a'melge asi'ri'lmag'an yedi.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

«Grek jali'ni'» i'laqti'ri'latug'i'n jani'wshi' zat boli'p, woni' neft, selitra, ku'kirt tu'rli smolalar aralaspalari'nan tayarlag'an. Vizantiya a'skeriy kemelerinde paydalani'lg'an.

Su'wretlew wo'neri ha'm arxitektura. Vizantiya ma'deniyati'ni'n' yen' belgili tarawi' su'wretlew wo'neri — **mozaika, freska, ikonalar** jasaw, sog'i'w.

² Islom Karimov. Joqari' ma'nawiyat — jen'ilmes ku'sh. T.; «Ma'nawiyat», 2008, 161-b.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Mozaika — (frans. Mosaïque — muzalarg'a arnalg'an) — bir qi'yli' yamasa ha'r tu'rli shiyki zat (koshin, tas, ag'ash, mramor ha'm metall) bo'leklerinen islengen su'wret, nag'i'sli' ko'rkem bezew (monumental) ko'rkem wo'nerinin' tiykarg'i tu'rlerinen.

Su'wretlew din' Vizantiyag'a ta'n usi'li': su'wretler din' uyg'i'n-li'gi', boyawlardi'n' do'niwshen'ligi menen aji'rali'p turadi'. Su'wretshiler shirkew ni'zamlari', talaplari'nan kelip shig'i'p, janli' adamlardi' su'wretlewge umti'lg'an. Mozaika ha'm freskalari' menen **jasalg'an Xori monastri'** (ha'zirgi Stambuldag'i' Qahriya jome meshiti) wo'z da'wirinin' a'jayi'p arxitekturali'q yesteliklerinin' biri yesaplang'an.

Yustinian I da'wirinde Konstantinopolda quri'lg'an Ulama (a'wliye) Sofiya shirkewin gumansi'z da'slepki wort a'sirlerdin' yen' sawlatli' a'jayi'p arxitekturali'q quri'lmasi' dep ataw mu'mkin. Woni'n' u'lken gu'mbezi boli'p 40 ayna gu'lshen'beri menen qorshalg'an. Tu'rli ren'degi taslar ha'm ayna bo'leklerinen islengen ju'da' a'jayi'p mozai-kalar shirkew diywallari'n bezep turg'an.

X-XI a'sirlerde tuwri' mu'yeshli shirkewler worni'na ko'rinisi suli'w, wortasi' qos gu'mbezli' shirkewler quri'lg'an.

Shirkewler bir waqi'tti'n' wo'zinde ti'ni'shli'q ha'm qudaydi'n' da'rgayi' yesaplang'an. Shirkewlerdi bezewde qatan' shirkew ni'zamlari'na — Isa payg'ambar, Bibi Maryam, a'wliyeler ha'm Bibliya ko'rinislerin su'wretlew qag'i'ydalari'na boysi'ng'an. Xristian dinine baylani'sli' ko'rkem wo'nerdin' maqseti du'nyadan wo'tkennen keyin ja'nnettin' ra'ha'tine qalay yerisiwdin' jol-jori'qlari'n dindarlarg'a u'gitna'siyatlawdan ibarat yedi.

Worta a'sirlerde Evropada Vizantiya tiykarg'i' ma'deniyat tarqati'wshi' yedi: woni'n' ustalari', su'wretshileri, arxitektorlari' basqa

36-su'wret. Ulama Sofiya shirkewi.

37-su'wret. Franciyadag'i
Puate shirkewi.

si'na ayri'qsha itibar qarati'ladi'. Arxitekturada a'sirese **roman usi'li'** rawajlani'p, wonda shirkewler sawlatli' diywallari'ni'n' gu'mbezleri, qali'n' bag'analari' wonsha u'lken bolmag'an aynalari', da'rwaza ha'm yesiklari arkali' yetip quri'lg'ani' menen aji'rali'p turadi'.

38-su'wret. Worto mektep
woqi'wshi'lari'.

ma'mleketlerge shaqi'ri'li'p turi'lg'an, sonday-aq ustalari' ha'm ali'mlari'ni'n' qollari'nda Evropa jaslari' ta'lim alg'an. Qubla ha'm Shi'g'i's slavyanlar ma'deniyati'na Vizantiya ku'shli ta'sir ko'rsetedi. Vizantiyadan Kiev Rusi' xristianli'q dinin qabi'l yetedi. Rustag'i da'slepki shirkewler de vizantiyali' ustalar ta'repinen quri'li'p bezetilgen.

Bati's Evropada da da'slepki wort a'sirlerde shirkewler, monastrlar quri'li'-

Roman usi'li'nda quri'lg'an yen' belgili imaratlar: Franciyadag'i' **Puate, Klyuni, Arl** shirkewleri; Germaniyadag'i' **Shpeyer, Vorms, Maync**, Axendegi shirkewler yesaplanadi'.

Shirkew ha'm ag'arti'wshi'li'q. Bati's Evropada da'slepki wort a'sirler ma'deniyati' xristian shirkewi menen aj'iralmas baylani'sli' bolg'an. Shirkew ilim, ag'arti'wshi'li'q, a'debiyat ha'm ko'rkem wo'nerge tikkeley ta'sirin tiygizgen. Soni'n' ushi'n adamlardi'n' du'nya haqqi'ndag'i'

ko'z qaraslari' shirkew ha'mde din ta'liymati'na tiykarlang'an yedi. Basqa ma'mleketler haqqi'ndag'i' mag'luwmatlar jeterli bolmag'anli'qtan, xali'q arasi'nda ha'r tu'rli wo'sekler ko'p bolatug'i'n yedi. Ilim-pa'n-texnika rawajlani'wi'ni'n' to'menligi insanalardi'n' qurg'aqshi'li'q, suw tasqi'nlari' ha'm juqpali' keselliklerden ja'birle-niwine ali'p kelgen. Za'ru'rlik bolmag'anli'qtan tek diyqanlar yemes, ha'tte feodallar arasi'nda da sawatli' adamlar az bolg'an. Ricarlar qol qoyi'wdi'n' worni'na ko'binese yeki si'zi'q si'zi'p qoyg'an.

Shirkewler ha'm monasti'rlar jani'ndag'i' baslang'i'sh mektepler to'men da'rejeli ruwxaniylardi' tayarlag'an. Mekteplerde lati'n tilinen basqa, si'yi'ni'w (ibadat) duwalar woqi'w ta'rtileri de u'yretilgen.

U'lken shirkewler qasi'nda sho'lkemlestirilgen worta mekteplerde bolsa, du'nyali'q ilimler de woqi'ti'lg'an. Ulli' Karl ma'mleketinde ken' tarqalg'an usi'nday mektepler, a'sirler wo'tip universitetlerdin' ashi'li'wi'na tiykar bolg'an.

Shirkew mekteplerinde ha'r tu'rli jastag'i' balalar jasi'na qarap klasslarga bo'linbesten aralas woqi'ti'lg'an. Ko'plegen mekteplerde bir g'ana kitap boli'p, mug'allim woni' na'wbet penen balalarga berip, u'zindiler woqi'tqan. Sabaqlar lati'n tilinde ali'p bari'lg'an. Woqi'wshi'lardi'n' qi'zi'g'i'wshi'li'qlari' derlik yesapqa ali'nbag'an. Ta'rripsiz woqi'wshi'lar qatan' jazalang'an.

Mekteplerde antik da'wirlerden beri bar bolg'an «**jeti yerkin ko'rkem wo'ner**» dep atalg'an pa'nler u'yretilgen. Woqi'wshi'lar da'slep **trivium** — grammatika, dialektika ha'm ritorikani' wo'zlestirgen.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Grammatika — tiltani'w ilimi, balalardi' woqi'wg'a u'yretken.

Dialektika — ha'zirgi logikag'a si'yaqli' pa'n boli'p, wonda woqi'wshi'lar pikirlesiwge, pikirin da'lillewge u'yretilgen.

Ritorika — qosi'q, a'debiy shi'g'armalar jazi'wdi', oratorli'q wo'nerin, huqi'q tiykarlari'n u'yretken.

Sali'sti'rmali' qi'yi'n pa'nler qurami' — **kvadriumda** woqi'wshi'lar: arifmetika, geometriya, muzi'ka ha'm astronomiya tiykarlari'n u'yrenen. Astronomiyag'a worta a'sirlerde belgili bolg'an astrologiya (boljawshi'li'q) g'a baylani'sli' mag'luwmatlar kirgizilgen. Astrologlar planeta ha'm juldi'zlarg'a qarap adamlar ta'g'dirin ayti'p beriwge ha'reket yetken.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Platon akademiyasi' haqqi'nda nelerdi bilesiz?
2. Vizantiyada su'wretlew wo'nerinin' qaysi' tarawlari' jaqsi' rawajlang'an?
3. Evropa ha'm Vizantiya arxitekturali'q yestelikleri haqqi'nda nelerdi yeslep qaldi'n'iz?
4. Worta a'sir mektepleri haqqi'nda ayti'p berin'.
5. Woqi'wshi'lar trivium ha'm kvadriumda nelerdi u'yrenen?

II BAP. AZIYA XALI'QLARI' DA'SLEPKI WORTA A'SIRLERDE

10-§. JAN'A DIN BESIGI

Arabiya. Arab qa'wimlari Arabiya yari'm atawi'nda ha'm wog'an qon'si'las aymaqlarda jasag'an. Wolar **somiy** (semit) xali'qlari'nan boli'p, somiylerge arablardan basqa: evreyler, ossuriyler, finikiyalilar ha'm arameyler de tiyisli bolg'an. Bul xali'qlar A'yyemgi Shi'g'i'sti'n' dan'qi' taralg'an ma'mleketleri: Akkad, Vavilon, Izrail patshali'qlari'n du'zgen.

Ko'shpeli arablar — badaviyler (saharali'lar tu'yeshilik, qoyshi'li'q ha'm ji'lqi'shi'li'q penen shug'i'llang'an. Wolar sho'l ha'm jaylawlarda mallari'n bag'i'p, ko'ship ju'rgen.

Arabiyanin' qubla ha'm bati'si'ndag'i' woti'ri'qshi' diyqanlar say ha'm ji'lg'alar, qudi'qlar a'tirapi'nda xurma bag'lari'n ha'm ju'zimlikti payda yetken. Tap usi' jerlerden Vizantiyadan qublag'a, Afrikag'a ha'm Hindstang'a baratug'i'n ka'rgan joli' wo'tken. Ulli' Jipek joli' wo'tken ma'mleketlerde ti'ni'shli'q waqi'tlari'nda ka'rgan jollari' Arabiyag'a qaray bag'i'tlanatug'i'n yedi. Waqi'tti'n' wo'tiwi menen bul ka'rgan jollari' boylari'nda xali'q bekinisleri ha'm qalalari' payda bola baslag'an. Wolarda jasaytug'i'n xali'q bolsa sawdagerlerge, sayaxatshi'larg'a xi'zmet ko'rsetiw menen shug'i'llang'an. Bul qorg'anlardin' yen' u'lkeni **Mekke** qalasi' yedi. Ko'shpeliler wo'z mallari'n qalalarg'a ali'p kelip, jergilikli xali'q penen da'n, gezleme, qural-jaraqlarg'a almasti'rg'an. Arabiyanin' yen' rawajlang'an wa'layatlari' bular — **Yemen** ha'm **Hijaz** yedi. Yemen wo'zinin' jerlerinin' wo'nimdarli'g'i' menen ati' shi'qqan, wol jerde suw jeterli da'rejede bolg'anli'qtan miyweli terekler, xurma bag'lari' jarati'lg'an.

«**Yemen**» arabsha «**haq**», «**baxi'tli**» ma'nisin bildirgen. Arablarg'a ha'wesi kelgen rim tariyxshi'lari' Yemendi «**Baxi'tli Arabiya**» (Arabiya felix) dep atag'an.

Ja'miyetlik ten'sizliktin' payda boli'wi'. VI—VII a'sirlerde xali'q sani' ko'beyip qa'wimler arasi'nda suw derekleri ha'm jaylawlar ushi'n gu'res ku'sheyedi. Wolardi'n' tu'rli qudaylarg'a si'yi'ng'ani' qa'wimler arasi'nda wo'z ara qarama-qarsi'li'qti'

ja'ne de keskinlestirgen. Uri'slardan ali'ng'an a'skeriy woljalar qa'wim basli'qlari'ni'n', a'skeriy jolbasshi'lardi'n' bayi'p bari'wi'na ali'p kelgen. Buni'n' na'tiyjesinde uri'w-qa'wim aqsu'yekleri qa'liplesken. Bul process, VII a'sirdin' baslari'nda uri'wshi'li'q du'ziminin' i'di'rawi'n tezlestiredi.

39-su'wret. Arab jawi'ngerleri.

Iran patshasi' **Xisrav I** 570-ji'li' Yemendi basi'p ali'wi' menen ka'rwani' joli' iranli'larg'a qarasli' Yeki da'rya arali'g'i'na sozi'ladi'. Sawdani'n' krizisi barli'q arab xalqi'ni'n' turmi'si'n qi'yi'nlasti'rg'an. Bunday jag'day, worayi' Mekke qalasi' bolg'an, tiykari'nan quraysh qa'wimi jasaytug'i'n Hijazda ani'q-ayqi'n ko'rinedi.

Islam dini ha'm arablardi'n' birlesiw. Ekonomikali'q krizis ko'shpelilerdi jan'a jerlerdi basi'p ali'wg'a, jaylawlardi' ken'eyttiriwge iytirmeleydi. Sol waqi'tta arablarg'a qon'si' bolg'an Vizantiya, Iran si'yaqli' ma'mleketlerde ekonomikali'q to'menlik, ku'shli armiyani'n' bolmag'anli'g'i' arablarg'a qolay keledi. Ju'zege kelgen jag'dayda arablardi'n' birlesiwine jan'a — islam dini xi'zmet yetedi.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Islam (arab tilinde «si'yi'ni'w», «bag'i'ni'w») — du'nyada ken' tarqalg'an dinlerdin' biri. Wog'an si'yi'ni'wshi'lardi' musi'lmanlar dep ataydi'.

Islam tariyxshi'lari' woni'n' tiykari'n sali'wshi'si' bolajaq payg'ambar **Muhammed** alayhissalamdi' 570-ji'li' Mekkede tuwi'lg'an dep jazadi'. Wol quraysh qa'wiminin' hoshimiyler uri'wi'na tiyisli, wonsha bay bolmag'an, lekin Mekke aqsu'yeklerine jaqi'n shan'araqta tuwi'lg'an. Muxammed (s.a.v) yele go'dek waqi'tnda-aq jetim qalg'an. Tuwi'lmasi'nan aldi'n a'kesi Abdullah, 6 jasar bolg'ani'nda bolsa anasi' Amina du'nyadan wo'tken. Woni'n' keyingi wo'miri atasi' **Abdulmutalip** qa'wenderliginde wo'te basladi'. Atasi' Abdulmutalip wo'lgennen keyin Muxammed (s.a.v) a'mekisi (a'kesinin' tuwi'sqani') **Abu Talip** ta'rbiyasi'nda qaladi'.

Islam dini dereklerinde jazı'lı'wı'na qarag'anda Muxammed alayhissalamg'a 610-jı'ldan baslap Alla taaladan ilahiy ayatlar ayan bola baslaydı'. Wol qu'diretli birden-bir jalg'i'z qudaydan, yag'ni'y Alla taaladan basqa heshqanday quday joq dep, wo'zin rasulluloh — qudaydı'n' yelshisi, payg'ambar dep ja'riyalaydı'.

Yadı'n'i'zda saqlan'!

Quran (arab tilinen «qi'ra'a't», «woqi'w») — islam dinine si'yi'ni'wshi'lardi'n' muqaddes kitabi boli'p, Alla taala ta'repinen Muhammed (s.a.v)ke saza arqali' bildirilgen. Quran jigirma u'sh ji'l dawami'nda bildirilgen boli'p, 114 su'reden quralg'an.

Da'slep Mekke qurayshlari' ta'repinen jan'a din jaqsi' ku'tip ali'nbag'an. Na'tiyjede, 622-jı'li' **Muhammed** (s.a.v) wo'z ta'reptarlari' menen **Yasrib** (Madi'na) g'a keledi. Bul waqi'ya **hij-rat** (ko'shiw) ati'n ali'p, musi'lman ji'l yesabi'ni'n' baslani'w sa'nesi boli'p yesaplanadı'.

40-su'wret. Mekke. Kaaba.

Yasrib Muhammed (s.a.v) ti jaqsi' ku'tip aladı'. Musi'lman bolg'an madinali'lar ha'm wolarg'a qosi'lg'an ko'plegen arab

qa'wimlerinin' **Mekke** ushi'n gu'resi tabi'sli' tamamlanadi'. Qala uri'ssi'z ali'ni'p, muqaddes jerler qa'wimlik diniy si'yi'ni'w ha'ykelleri ha'm qudaylari'nan tazalanadi'. Mekkedegi **Kaaba** musi'lmanlardi'n' tiykarg'i' zi'yarat worni'na aylandi'ri'ladi'. **Muhammed** (s.a.v) arab qa'wimlerinin' wo'z ara uri'slari'na shek qoyi'p, islam dinin qabi'l yetiwge shaqi'radi'. Keyingi 10—12 ji'l dawami'nda Arabiya qalalari' ha'm ko'shpeli qa'wimler birinin' izinen biri **Muhammed (s.a.v)** ke bag'i'nadi'.

630—ji'lg'a kelip arablardi'n' ko'pshilik bo'legi musi'lman boladi'. Mekke islam dininin' worayi', barli'q musi'lmanlardi'n' muqaddes qalasi'na aylanadi'. Islam dini tiykari'nda Arabiya yari'm atawi'nda ko'shpeli ha'm woti'ri'qshi' qa'wimlerden birlestirgen birden-bir ma'mleket ju'zege keledi.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Arab qa'wimlerinin' xojali'q jumi'slari' haqqi'nda ayti'p berin'.
2. Ne ushi'n arablarda ja'miyetlik ten'sizlik payda bolg'an?
3. Muxammed payg'ambardi'n' wo'miri haqqi'nda neler yadi'n'i'zda qaldi', ayti'p berin'.
4. Arab qa'wimlerinin' birlesiw sebeplerin tu'sindirip berin'.

Woylap ko'rip juwmaq shi'g'ari'n'.

Arablar ma'mleket ju'zege kelgenge shekem jasag'an du'zim Evropa xali'qlari'nan qaysi' biriniki menen usas bolg'an?

11-§. ARAB XALIFALI'G'I'. WONI'N' ISHKI HA'M SI'RTQI' SIYASATI'

Xalifali'g'i'ni'n' ju'zege keliwi. Muhammed (s.a.v) payg'ambar wo'lgennen son' woni'n' jaqi'n ta'repdari' **Abu Bakir** (632—634) xalifali'qqa («wori'nbasar») saylanadi'. Woni'n' basqarg'an

41-su'wret. Arab xalifali'g'i' jawi'ngeri.

da'wirinde Arabiya yari'm atawi'ni'n' xalqi' islam dinin toli'q qabi'l yetedi. Keyingi xalifa **Womar** (634—644) islam du'nyasi'nda wo'zinin' saqi'ylig'i', a'dalatli'li'g'i' ha'm din ma'selelerinde qatan'li'g'i' menen dan'q taratqan. Woni'n' da'wirinde arablar Palestina, Siriya, Mi'sr ha'm Liviyani', Iranni'n' u'lken bo'limin jawlap alg'an.

Wospan xalifali'g'i' da'wirinde (644—656) Iran toli'q basi'p ali'ng'an. Arab a'skerleri Dag'i'standi' iyelep A'miwda'rya jag'alari'na shi'g'adi'. Wospan da'wirinde **Quran** ayatlari' toplani'p birden-bir kitap hali'na keltirilgen. Son'g'i' xalifa **Ali** (656—661) hu'kimdarli'g'i' wo'z qar-si'laslari' menen toqtawsi'z uri'slarda wo'tedi.

Xalifali'q a'skerleri VIII a'sirdin' baslari'nda Arqa Afrikani' toli'q bag'i'ndi'radi'. **Tariq ibn Said** basshi'li'g'i'nda arab a'skerleri 711-ji'li', keyinirek woni'n' ati' menen atalg'an **Gibraltar** (Jabal at-Tariq — «Tariq tawi'» so'zinen) bug'azi'nan wo'tip Ispaniyani' basi'p aladi'. Evropag'a atlani'slar **Bordo** qalasi' bosag'asi'na shekem dawam yetedi. **Puate** uri'si'nda 732-ji'li' franklar

42-su'wret. Tashkentte saqlani'p ati'rg'an xalifa Wospan Qurani'.

hu'kindari' **Karl Martell** arablardi' jen'ip wolardi'n' Franciyag'a atlani'slari'n toqtatadi'. Shi'g'i'sta arablar Kavkaz arti' ha'm WortA Aziyani' basi'p ali'p, xalqi'n islam dinine wo'tkeredi. Xalifalardi'n' Shi'g'i'sqa atlani'slari' WortA Aziyada Talas, Hindstanda Mol-tong'a deyin dawam yetedi. Na'tiyjede VII—VIII a'sirdin' birinshi yari'mi'nda u'lken aymaqti' iyelegen ma'mleket — **Arab xalifali'g'i'** du'ziledi.

Xalifali'qta jer-mu'lik qatnasi'qlari'. Arablar basi'p alg'an ma'mleketlerdegi barli'q jerler ma'mleketke tiyisli dep ja'riyalansa da, is ju'zinde buri'ng'i' iyelerinin' qoli'nda qaladi'.

Siriya ha'm Iran basi'p ali'ng'annan son' arab aqsu'yekleri xalifag'a basi'p ali'ng'an jerlerdi bo'listiriw usi'ni'si' menen shi'g'adi'. Biraq xalifa Womar jerlerdi iyelerinde qaldi'ri'wdi' buyi'radi'.

Basi'p ali'ng'an ma'mleketler hu'kimdarlari'ni'n', uri'slarda qazalang'an ha'meldarlardi'n', ha'kimiyat wa'killerinin'jerleri xalifani'n' g'a'ziynesine wo'tetug'i'n yedi. Bunday jerler ju'da' u'lken maydanlardi' payda yetken.

43-su'wret. 732-ji'l,
Puata uri'si'.

Arablar yengizgen jer sali'g'i' — **xiraj** wo'nimni'n' 1/3 bo'legin qurag'an. Islamdi' qabi'l yetpegen baylardan 48, wortahal adamlardan 24, kambag'al diyqan ha'm wo'nermentshilerden 12 dirhamnan **jiziya** sali'g'i' ali'ng'an. Sharwa mallari' ha'm sawdadan ali'ng'an sali'q **zakat** dep atali'p wol 1/40 u'lesti qurag'an. Xalifali'qta qullar miynetinen de paydalang'an.

Arablarg'a qarsi' xali'q ko'terilisleri. VIII—IX a'sirlerde basi'p ali'ng'an ma'mleketlerde xali'q ko'terilisleri boli'p wo'tken. Irakti'n' **Kufa** qalasi'nda 685—687-ji'llari' boli'p wo'tken ko'teriliste arab ha'm parsi' xalqi'ni'n' qala ka'mbag'allari' ha'm wo'nermentleri qatnasqan.

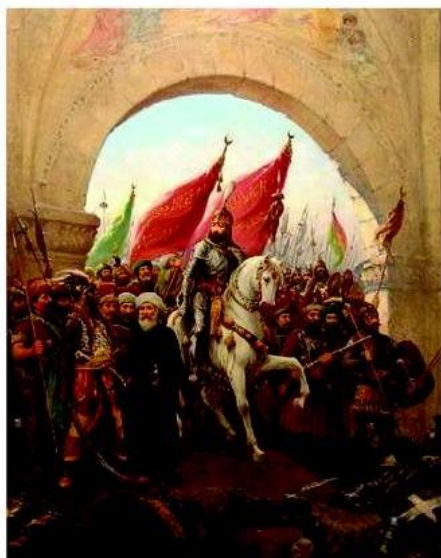
Worta Aziyani'n' qublasi' Merv oazisinde 747-ji'li' **Abu Muslim** basshi'li'g'i'ndag'i' ko'teriliste xali'qti'n' barli'q qatlamalari' qatnasqan. Ko'terilis Mawarawnnaxr ha'm Xorasandi' wo'z ishine qamti'p aladi'. **Abu Muslim** basshi'li'g'i'ndag'i' ko'terilis na'tiyjesinde Ummaviyler hu'kimdarli'g'i' tamamlani'p, xalifali'qti' basqari'w jan'a dinastiya **Abbasiylerge** wo'tedi.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Arab xalifali'g'i' **632—1258-ji'llari'** hu'kim su'rgen. Wonda **Ummaviyler** (661—750) ha'm **Abbasiyler** (750—1258) dinastiyalari' hu'kimdarli'q yetken.

Mawarawnnaxr worayi' Sogdiyanada 769—783-ji'llari' **Muqanna** basshi'li'g'i'nda u'lken xali'q ko'terilisi boli'p wo'tedi. Ko'terilishhiler uzaq ji'llar arab la'shkerlerine qarsi' tabi'sli' gu'res ju'rgizedi. Azerbayjanda 815-ji'li' **Babek** basshi'li'g'i'nda ko'terilis te 20 ji'ldan arti'q dawam yetedi. Tariyxta «*qi'zi'l ko'ylekliler*» ati'n alg'an bul ko'terilis qatnasi'wshi'lari'ni'n' urani': «*Qi'rq ji'l qul boli'p jasag'annan bir ku'n azat boli'p jasag'an jaqsi!*» degen so'zler bolg'an.

44-su'wret. Babek
basshi'li'g'i'ndag'i'
qozg'alan'.

Xali'q ko'terilisleri, uri'slar, ha'kimiyat ushi'n gu'resler xalifali'qti'n' siyasi'y krizisin baslap beredi. Xalifali'qtan birinshi g'a'rezsiz a'mirlik 756-ji'li' Ispaniyada du'ziledi. Wol X a'sirde **Qurdaba** (Kordova) a'mirligi dep ataladi'. IX a'sirden baslap Mi'sr, Iran, Mawarawn-naxr ha'm Xorasan g'a'rezsizlikke yerisedi. Abbasiyler qoli'nda bolsa Jaqi'n Shi'g'i's ha'm Arabiya yari'm atawi' qaladi'. 1258-ji'li' Mong'ol xani' **Xulaku** Bag'daddi' iyelegennen son', Arab xalifali'g'i' hu'kimdarli'g'i' tamamlanadi'.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Xalifali'qti'n' du'ziliw tariyxı'n ayti'p berin'.
2. Kartadan arablar basi'p alg'an ma'mleketlerdi ko'rsetin'.
3. Xalifali'qti'n' kriziske ushi'rawi'na sebep bolg'an faktorlardi' sanap berin'.
4. Xalifali'qta qanday sali'qlar bolg'an?
5. Arablar basi'p alg'an ma'mleketlerdegi xali'q ko'terilisleri haqqi'nda ayti'p berin'.

12-§ XALIFALI'Q MA'MLEKETLERI MA'DENIYATI'

Islam ma'deniyati' ha'm WortA Aziya. Arab xalifali'g'i' ta'repinen basi'p ali'ng'an ma'mleketlerde jan'a — arab civilizaciyasi' ju'zege keldi. Woni'n' payda boli'wi'nda islam dininin' a'hmiyeti wog'ada u'lken.

Bati's Aziyani'n' a'yyemnen joqari' ma'deniyatli' u'lkelerine kelgen arablar da'slep grekler, evreyler, siriyali'lar, parslar, sogdiylarg'a qarag'anda artta yedi. Biraq usi' xali'qlardi'n' ma'deniyati'n wo'zlerine sin'dirip, ja'nede joqari' bolg'an ma'deniyatti'n'

jarati'li'wi'na sharayat jaratti'. Atap aytqanda xalifa **Harun ar-Rashid** sarayi'nda IX a'sirdin' baslari'nda «**Bayt ul hikma**» — «**Dani'shpanli'q u'yi**» sho'lkemlestiriledi.

Sol da'wirde ani'q pa'nler — matematika, astronomiya, geografiyani'n' rawajlani'wi' baqlani'p, bul process wo'nermentshilik ha'm sawdani'n' rawajlani'wi'na ali'p keledi. A'sirler wo'tip xalifali'qta woylap tabi'lg'an globus ha'm usturlob-astrolyabiyadan barli'q ma'mleketlerde paydalana baslaydi'. Evropa medicinasi' bolsa XVII a'sirdin' wortalari'na shekem bilim ha'm a'meliy ko'rsetpelerdi Wortu Aziyada jetilisip shi'qqan ali'mlar: **Abu Ali ibn Sina** ha'm **Abu Bakr ar-Raziyl**erdin' shi'g'armalari'nan alg'an.

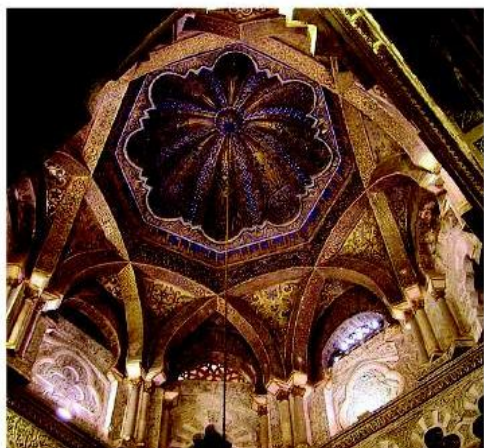

45-su'wret.
“Bayt ul-hikma”.

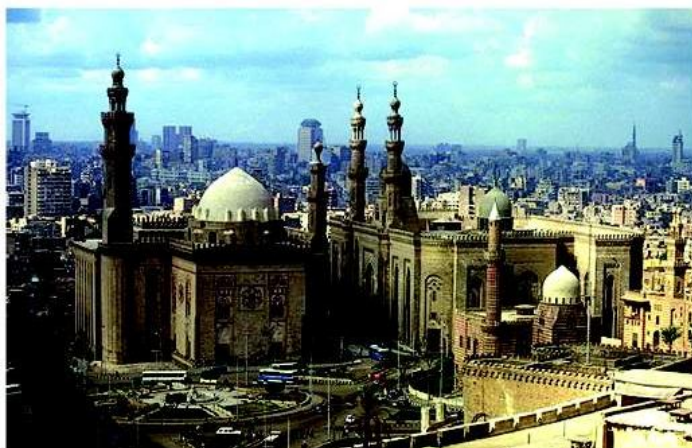
Watanlasi'mi'z **Muhammed Xorezmiy** (IX a'sir) matematika tariyxida birinshi boli'p algebra pa'nine tiykar saladil'. Matematika-da paydalana baslag'an hind sanlari', keyin bolsa Evropa ma'mleketlerinde de, tek arab sanlari' ati' menen tarqala basladi'. Bag'dad ha'm Damaskta observatoriyalar quri'li'p, wolarda quramali' wo'l-shemlerden paydalang'an astronomlar jer shari'ni'n' meridiani'n yesaplap shi'qti'. Arab sayaxatshi'lari' evropali'lardan birneshe a'sir buri'n Hindstan ha'm Qi'tayda, Afrika ha'm Shi'g'i's Evropani'n' yen' shetki aymaqlari'nda boli'p qaytadi'. **Al-Masudiy**, **Ibn Dast**, **Ibn Fadlan**, **Ibn Battutalar** bul u'lkeler tuwrali' shi'g'armalar jazi'p, kartalar du'zgen.

A'debiyat. Musi'lman a'debiyati' da'slep arab tilinde jarati'ladi'. Keyin X a'sirden baslap wol parsi' tiline awdari'la baslaydi'. Musi'lman shayi'rshi'li'g'i' a'sirese joqari' da'rejege yerisip, woni'n' ko'plegen tu'rleri qa'liplesedi. Sawdager ha'm sayaxatshi'lar uzaq yellerden tek ha'r tu'rli a'jayi'p buyi'mlardil' g'ana yemes, al bastan keshirgen a'jayi'p keshirmeleri haqqi'nda gu'rrin'lerdi, basqa yellerdin' a'psanalari'n, yerteklerin de ali'p kelgen.

Wolar bul haqqi'nda xalifa sarayi'nda, aqsu'yeklerdin' woti'ri'spalari'nda, bazar ha'm ko'shelerde ayti'p bergen. Bul bastan keshiriwler haqqi'ndag'i' gu'rrin'ler, yertekler ha'm a'psanalar tiykari'nda arab a'debiyati'ni'n' a'jayi'p du'rdanasi' «**Mi'n' bir tu'n**» jarati'ladi'.

46-su'wret. Kordova meshiti.
Nag'i'sli' gu'mbez.

47-su'wret. Kair. Xasan meshiti.

Arxitektura. Xalifali'qta ko'rkem wo'nerdin' barli'q tarawlari'na sali'sti'rg'anda arxitektura joqari' rawajlang'an. Xalifali'q qurami'ndag'i' ma'mleketlerde ko'rkem saraylar, meshit-medreseler, qorg'anlar quri'lg'an. Granada (Ispaniya) dag'i' **Al-Hamro** sarayi', Kordova (Ispaniya) dag'i' meshit, Kairdegi Hasan meshiti, Buxaradag'i' **Ismayl Samaniy** movzeleyi — arablar da'wirinin' arxitektura du'rdanalari' boli'p yesaplanadi'.

Xalifali'q ma'deniyati'ni'n' tiykarg'i' tarawlari'ni'n' ja'ne biri bul kolligrafistlik — sul'i'w jazi'w wo'neri bolg'an. Kolligraflar jazi'w ushi'n za'ru'r bolg'an tekstin' mazmuni'na sa'ykes keletug'i'n jazi'wdi'n' ha'r tu'rli usi'llari'n woylap tapqan. Qurani' ka'rimnen ali'ng'an ayatlar, islam arxitekturasi'ni'n' du'rdanalari' bolg'an imaratlardi'n' ishki, si'rtqi' ta'replerin bezewde ken' qollani'lg'an. Shi'g'i's ma'deniyati' Evropa ma'deniyati'ni'n' keyingi rawajlani'wi'na wo'zinin' unamli' ta'sirin tiygizedi. Keyingi a'sirlerde evropali' ali'mlar Aziya ma'mleketlerinin' matematika, medicina, astronomiya, kartografiya tarawi'ndag'i' jetiskenliklerin wo'zlesti-redi.

Ko'rkem wo'ner. Islam dininde tiri-janli' zatlardi' su'wretlew qadag'an yetilgenligi haqqi'ndag'i' dogmalar ken' tarqalg'an. Tiykari'nda bolsa qudaydi' su'wretlew sonday-aq su'wretlengen zatlarg'a si'yi'ni'w qadag'an yetilgen. Musi'lmanlardi'n' su'wretlew wo'neri kitaplardi' bezew tarawi'nda wo'zinin' joqari' shi'n'i'na yerisedi. Kitaplarg'a ko'p sanli' adamlar ha'm haywanlardi' su'wretlegen, bezewler tayarlang'an. Tekst quramali' nag'i'slar menen qorshap

ali'ng'an. Biraq musi'lmanlar ko'rkem wo'nerinin' tiykari'n su'wretlew yemes, kolligrafistlik yag'ni'y suliw'w jaziw'w wo'neri quraydi'. Yeger xristianlar ushi'n yen' muqaddes su'wret atanaqtag'i' quday tulg'asi' bolsa, musi'lmanlar woni' qudaydi'n' so'zi menen su'wretlegen so'zdi muqaddes dep bilgen. Musi'lmanlardi'n' suliw'w jaziw'w wo'nerindeki jetiskenlikleri tan'qalarli'q da'rejede bolg'an. Kolligraflar ko'plegen jaziw'w usi'llari'n woylap tawi'p, wolardan jazili'p ati'rg'an tekst mazmuni'na qarap paydalang'an. Kolligrafiya — suliw'w jaziw'w wo'nerinin' joqari' da'rejege ko'teriliwine Iran, Xorasan, Mawarawnnaxr aymaqlari'nda jasag'an xali'q wa'killerinin' qosqan u'lesi ten'siz bolg'an. Sebebi wolardi'n' ba'rshesi qaysi' tilde so'yleskenine qaramastan, arab jaziw'wi'nan paydalang'an. Arab jaziw'wi' Siriya arameyler, yaki arab xristianlari' woylap tapqan aramey a'lipbesi tiykari'nda jarati'lg'an. Wol 28 ha'ripten ibarat. Arab jaziw'wi' won'nan shepke qaray jaziladi'.

Turmi'si'. Musi'lmanlardi'n' turmi's ma'deniyati' wo'zinin' ko'rkemligi, joqari' ilgerlewi menen aji'rali'p turg'an. Wolardi'n' ayi'ri'mlari' keyinirek evropali'lar ta'repinen qabi'l yetilgen. Mi'sali' pasi'llarda ma'wsimge qarap kiyiniw ta'rtibi, woti'ri'spalarda (zi'yapatlarda) awqatlardi' tartqanda: da'slep suyi'q sorpalar, son' go'shli awqatlar, wonnan keyin qus go'shi ha'm yen' keyninde — mazali' zatlar qoyiw ta'rtibi yengizilgen. Rim ha'm Vizantiya da'wirinen baslap Jaqi'n Shi'g'i'sta xali'q monshalarda juwi'ni'wg'a u'lken ha'wes penen qarag'an. Musi'lmanlar bul a'detti wo'zlestirip, wo'zleri hu'kimranli'q wornatqan barli'q u'lkelerge tarqatqan. Iri qalalarda ju'zlep monshalar quri'lg'an. Wolar mramordan islengen diywallari' mozaika ha'm nag'i'slar menen bezetilgen. Musi'lmanlar tazali'q ha'm azadali'qqa u'lken itibar qaratqan.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Arab-islam ma'deniyati'ni'n' joqari' da'rejege ko'teriliwine u'lken u'les qosqan WortA Aziyali' ilimpazlar haqqi'nda ayti'p berin'.
2. Arab sayaxatshi'lari'nan kimlerdi bilesiz?
3. «Bayt ul-hikma» qanday sho'lkem yedi?

4. Arab xalifali'g'i'nda da quri'lg'an arxitekturali'q yesteliklerdi da'pterin'izge jazi'n'.
5. Xalifali'q ma'mleketleri ma'deniyati'ni'n' Evropag'a ta'siri haqqi'nda ayti'p berin'.

13-§. DA'SLEPKI WORTA A'SIRLERDE HINDSTAN

Ma'mlekettegi ishki jag'day. Kushanlar imperiyasi' krizisinen son' Hindstanda ha'kimiyatti' iyelegen **Chandragupta I** (320—340) Guptalar dinastiyasi'na tiykar salad'i'. Guptalar ma'mleketinin' paytaxti' **Pataliputra** qalasi' bolg'an. IV a'sirdin' aqi'ri' — V a'sirdin' baslari'nda Guptalar imperiyasi' gu'llep jasnaydi'. Sol waqi'ttan baslap Hindstanda mu'likshilik (feodal) qatnasi'qlari' ju'zege keledi.

48-su'wret. Guptalar da'wirindegi temir bag'ana. V—VI a'sirler.

Hu'kimdarlar wo'zinin' jaqi'nlari' — ha'meldarlari'na, a'skeriy basli'qlari'na jer-mu'likler inam yetken. Na'tiyjede, IV—V a'sirler dawami'nda u'lken jer iyeleri qatlami' qa'liplesedi. Wolar diyqanlardan sali'qlardi' to'lewden basqa miynet minnetlemelerin wo'tewdi de yengizedi. Da'slepki worta a'sirlerde ma'mleket xalqi'ni'n' kasta-varna (taypa) larg'a bo'liniwi: braxmanlar, kshatriylar, vayshiler ha'm chudralar saqlani'p qaladi'. Da'slepki worta

a'sirlerde Hindstanda qa'liplesken ja'miyetlik qatnasi'qlar sap feodal ko'riniside bolmastan, qulshi'li'q u'rp-a'detleri de belgili da'rejede saqlani'p qalg'an. Biraq qullar miynetinen wo'ndiriste yemes, ko'binese u'y jumi'slari'nda paydalang'an. Qul iyeleri quldi' azi'q-awqat penen ta'miynlewden basqa, wog'an ji'li'na bir ma'rtebe kiyim de ali'p bergen.

Ma'mlekette siyasiy pi'ti'ran'qi'li'q. Hindstanni'n' arqabati'si'nan VI a'sirde basti'ri'p kelgen eftaliyler hu'jimlerinden guptalar

imperiyasi' bo'linip yamasa talan-taraj boli'p, ma'mlekettin' u'lken bo'legi basqi'nshi'lar qoli'na wo'tedi.

VII a'sirde Hindstanda bolg'an Qi'tay tariyxshi'si' **Syuan Szyanni'n'** jazi'wi'na qarag'anda, Hindstanda 70 ke jaqi'n u'lken-kishi knyazli'qlar bolg'an. Knyazlar menen rojalar arasi'nda ti'ni'nsi'z uri'slar boli'p turg'an. Qolg'a kirgizilgen woljalar, jerler jen'impazlar wortasi'nda bo'listirilgen. Sawg'a yetilgen jer maydani' — **grass** («qulti'm» yamasa «bo'lek») dep atali'p woni' alg'an shaxs a'skeriy xi'zmet wo'tiwi kerek bolg'an. Wo'z shan'arag'i'na tiyisli bolmag'an ha'meldarlarg'a rojalar jerdi belgili mu'ddetke paydalani'wg'a bergen. Bunday jerler **patta** («jarli'q» yaki «jarli'qqa ali'ng'an jer») dep atalg'an. Pattadan ayri'qsha xi'zmet ko'rsetken adamlardi' si'yli'qlaw ushi'n da paydalani'lg'an. Mu'likshilik qatnasi'qlari' bekkemlenip bari'wi' menen patta jerleri de a'wladtan-a'wladqa wo'tetug'i'n miyrasli'q mu'likke aylana baslaydi'.

Wo'z ara uri'slar na'tiyjesinde ku'shsizlenip qalg'an Hindstandi' si'rt yel basqi'nshi'lari' da talag'an. Atap ayqanda, Arab xalifali'g'i'-ni'n' bo'liniwinen ju'zege kelgen musi'lman ma'mleketlerinin' hu'kimdarlari' XI a'sirden baslap Hindstang'a hu'jim baslaydi'. G'azna hu'kimdari' Mahmud G'aznali'ni'n' la'shkerleri XI a'sir baslari'nda ma'mleket arqasi'na 17 ma'rtebe basqi'nshi'li'q atlani'slari'n sho'lkemlestirgen. Belgili waqi't wo'tip Hindstanni'n' arqa bo'limi musi'lman hu'kimdarlari' ta'repinen toli'q basi'p ali'nadi'.

Xali'qti'n' shug'i'llang'an jumi'slari'. Shi'g'i's xali'q yerteklerinde Hindstan a'psanago'y bayli'qlar ma'mleketi si'pati'nda su'wretlengen. Evropada hind rojalari'ni'n' bayli'qlari' haqqi'nda ha'r tu'rli a'psanalar taralg'an.

Tiykari'nda bul bayli'qlar xali'qti'n' awi'r mashaqatli' miynetinin' arqasi'nda ji'ynalg'an. Diyqanlar da'ryalardan kanal ha'm jap-salmalar qazi'p jan'a jerlerdi wo'zlestirgen ha'm wonnan ji'li'na 2—3 ma'rtebe wo'nim alg'an. Wo'nimdar jerlerde: sali', paxta, qant qami'si', ko'k sho'pler ha'm shay jetistirgen. A'sirler wo'tip bul yeginler qon'si' ma'mleketlerge de tarqalg'an.

Hind wo'nermentleri wo'z sheberlikleri menen dan'q taratqan. Wolar islegen zergerlik buyi'mlari', alti'n ha'm gu'misten islengen i'di'slar, Hindstannan si'rtta da joqari' bahalang'an. Pil su'yeginen ha'm ag'ashti'n' qatti' sortlari'nan jasalg'an adam ha'm haywanlar

mu'sinleri tek hind rojalari'ni'n' g'ana yemes, si'rt ma'mleketlerdin' hu'kimdarlari'ni'n' saraylari'n da bezegen. Toqi'mashi'lar a'piwayi' ag'ashtan islengen u'skenelerde ju'da' shi'rayli' gezlemeler toqi'g'an.

Sawda-sati'q baylani'slari'. Hindstanni'n' bati'si'nda ko'plep ten'iz port qalalari' boli'p, wolarg'a si'rt yellerden ha'rqi'yli' buyi'mlar keltirilgen ha'm wo'z na'wbetinde hind wo'nermentleri tayarlag'an ha'r tu'rli buyi'mlar du'nyani'n' tu'rli mu'yeshlerine ali'p ketiletug'i'n yedi. Yen' u'lken port-qala **Kalikut** ha'kimi «ten'iz xojayi'ni'» dep atalatug'i'n yedi. Qalalardag'i' ti'g'i'z bazarlarda jergilikli ha'm basqa ma'mleketlerden keltirilgen zatlar sati'latug'i'n yedi. Qi'tay, Afrika, Arabiya, WortA Aziyadan ko'plep sawdagerler tu'rli gezlemeler, zergerlik buyi'mlar, ko'k sho'pler ha'm pardozlaw buyi'mlari'n sati'p ali'w maqsetinde hind qalalari'na keletug'i'n yedi. Hindstan menen sawda islerinde jetekshi wori'n tutqan arab sawdagerleri port qalalarda ha'tte wo'zi sawda qi'latug'i'n wori'n-lari'na — kvartallari'na da iye yedi.

49-su'wret. Ajanta shirkewine woyi'p islengen su'wret.

Hind ma'deniyati'. Hind ali'mlari' matematika, astronomiya ha'm medicina tarawlari'nda u'lken jetiskenliklarga yerisedi. Ayi'ri'm hind qalalari'nda aspan denelerin baqlaw ushi'n observatoriyalar quri'lg'an. Hind astronomlari' izertlewleri wolarg'a jerdin' shar formasi'nda yekenligin ha'm wo'z ko'sheri a'tirapi'nda aylani'wi' haqqi'ndag'i' boljawdi' jarati'wi'na imkaniyat beredi. Ta'wipler quramali' xirurgiyali'q a'sbaplar ha'm awi'ri'wdi' qaldi'ratug'i'n da'ri-da'rmaqlar ja'rdeminde xirurgiyali'q yemlew islerin(operaciyalar) ali'p barg'an.

Dawalawda arnawli' tayarlang'an suyi'q ha'm qoyi'w da'rilerden paydalang'an. Hind arxitekturasi' wo'zinin' ha'r tu'rliligi menen aji'rali'p turg'an. WortA a'sirlerde quri'lg'an ko'plegen shirkewler, saraylar ha'zirgi ku'nge deyin saqlani'p qalg'an. Hindstanda u'lken jartaslarg'a yamasa u'n'girler ishine woyi'p sali'ng'an ibadatxanalarda da bolg'an. Wolardan yen' belgilisi b.e.sh. II a'sirden erami'zdi'n' VII a'sirine deyin u'n'gir ishinde woyi'p sali'ng'an **Ajanta** (Worayli'q Hindstan) ibadatxanalari' kompleksi boli'p tabi'ladi'. A'yyemgi arxitektorlar ta'repinen jartaslarg'a woyi'p sali'ng'an, 29 bo'lmeden ibarat ibadatxanalardi' ha'r tu'rli mu'sinler,

woyma nag'i'slar menen bezegen. Shirkewlerde qudaylar, adamlar ha'm haywanlard'i'n' tas ha'm jezden (bronza) islengen a'jayi'p mu'sinleri wornati'lg'an.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Hindlerde bar bolg'an qaysi' varna-kastalardi' bilesiz?
2. Iri jer iyelewshiliktin' tu'rlerin ayti'p berin'.
3. Sizin'she, Hindstanni'n' dan'qi'n shi'g'arg'an bayli'qti'n' tiykari' ne yedi?
4. Kontur kartag'a Hindstan ha'm woni'n' qalalari'n tu'sirin'.
- 5 Hindstan xali'qlari' ma'deniyati'ni'n' qaysi' si'patlari' di'qqatqa i'layi'q?

14-§. V—XI A'SIRLERDE QI'TAY

Qi'taydi'n' birigiwi. A'yyemgi Xan qulshi'li'q imperiyasi' III a'sirde kriziske ushi'rap, woni'n' worni'nda 3 g'a'rezsiz: **Vey, Shu** ha'm **U** ma'mleketleri ju'zege keledi. Sol waqi'ttan Qi'tayda jer iyelewshilik qatnasi'qlari' qa'liplese baslaydi'. Qi'taydi'n' birlesiwine VI a'sirdin' yekinshi yari'mi'nda Tu'rk qag'anli'g'i'ni'n' basi'p ali'w qa'wpi tu'rтки boladi'. Ma'mleketti sheklenbegen ha'kimiyatqa iye bolg'an **Suy dinastiyasi'** (589—618) wa'kili basqaradi'. Woni'n' i'qti'yari'nda ku'shli a'skerlerinen basqa, ko'p sanli' sadi'q a'meldarlari' da bar yedi. Ma'mlekettin' woraylasi'wi' to'rt a'sir dawam yetken wo'z ara uri'slarg'a shek qoyi'p ekonomika ha'm ma'deniyat-ti'n' rawajlani'wi'na ali'p keledi. Yegin maydanlari' ken'eyip, xali'q sani' ko'beyedi, sawda-sati'q janlani'p, qalalar rawajlana baslaydi'. Jan'a ha'kimiyat sali'qlardi' ta'rtiplestirip, aqsha reformasi'n wo'tkeredi.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

III a'sirde Qi'tayda jer iyelewshilik qatnasi'qlari' qa'liplese baslaydi'. Suy dinastiyasi' (589—618) da'wirinde Qi'tay woraylasqan ma'mleketke aylanadi'.

Ma'mlekettegi wa'layatlar arasi'ndag'i' ekonomikalig' baylani'slardi' bekkemlew Xuanxe ha'm Yanczi da'ryalari' arali'g'i'ndag'i' aymaqlardi' sawda-sati'q qatnasi'qlari'na qatnasti'ri'w maqsetinde — **Ulli' kanal** quri'ladi'. Bul ilajlar ma'mleket ko'leminde birden-bir suw joli'ni'n' payda boli'wi'nan ti'sqari', shi'g'i's wa'layatlardi'n' ten'izge shi'g'i'wi'na sharayat jaratadi'. Biraq Suy dinastiyasi'ni'n' basqari'wi' uzaq dawam yetpeydi.

50-su'wret. Imperator
Li Yuan.

Qi'taydi'n', arqa-bati'si'ndag'i' jergilikli ha'kimlerden biri **Li Yuan** 618-ji'li' taxtti' iyelep **Tan dinastiyasi'na** (618—907) tiykar saladı'.

Jer iyelewshilik qatnasi'qlari'. Tan imperiyasi' basqari'wi' da'wirinde Qi'taydag'i' barli'q jerler ma'mleketke tiyisli dep ja'riyalandi'. Ma'mlekettin' barli'q aymaqlari'nda diyqanlarga' mayda-mayda jer maydanlari' ijarag'a beriledi. 624-ji'li' qabi'l yetilgen ni'zamg'a baylani'sli', ha'rbir xojali'q u'y ha'wlisi worni'nan basqa 80 mug'a deyın (**1-mu — 6 sotix**) su'riletug'i'n jerdi ijarag'a ali'w huqi'qi'na iye boldi'. Ha'rbir xojali'qqa wo'zinin' bag'i'nda miywe tereklerinen basqa, ja'ne tut wo'siriwi ma'jbu'r yetip qoyi'ladi'. Jan'a ni'zamg'a muwapi'q diyqan wo'z ha'wlisin ha'm jerin sati'wi', girewge qoyi'wi' mu'mkin yedi. Biraq ma'mleket ta'repinen aji'rati'lg'an jerdi sati'w qadag'an yetilgen. Ma'mlekettin ali'ng'an jer ushi'n diyqan ha'r tu'rli sali'qlar to'lewden basqa, miynet sha'rt-namasi'n da islep bergin, atap aytqanda dereklerde Loyan Ulli' kanali'ni'n' quri'li'si'na 2 million, Ulli' Qi'tay diywali'n quri'w ha'm won'lawg'a 1 millionnan arti'q adam jumsalg'ani' haqqi'nda jazi'lg'an.

Imperator wo'z la'shkerbasshi'lari', ha'meldarlari' ha'm aqsu'yeklerge u'lken jer maydanlari'n bergin. Soni'n' ishinde ayi'ri'm a'meldarlari'ni'n' abroyi': ataq ha'm lawazi'mlari'na qarap 500 den 10 mi'n' mug'a shekem jer menen si'yli'qlang'an. Dereklerde ayri'qsha xi'zmet ko'rsetken a'skerlerge yaki ha'meldarlarga' 300 mudan 6 mi'n' mug'a shekem jer berilgeni jazi'lg'an. Imperator bergin jerler sali'qlardan azat yetilgen.

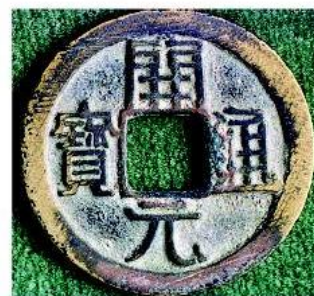
Qalalar, wo'nermentshilik ha'm sawda. Qi'tayda VI a'sirden-aq qalalar birqansha jetilisedi. Shegara aymaqlari'nda jan'a qala-

qorg'anlari' quri'la baslaydi'. Da'rya ha'm ten'iz portlari'nda, shiyki zat ko'p jerlerde, sawda, wo'nermentshilik joqari' da'rejege ko'terilip jan'a qalalar ju'zege keledi. Ulli' kanal ha'm ten'iz jag'alawlari' boylap, VII a'sirden baslap **Xanchjou, Kayfin, Yanchjou** qalalari'ni'n' joqari' da'rejege ko'teriliwi de wo'nermentshilik ha'm sawdani'n' rawajlani'wi'na baylani'sli' yedi. Bul process ni'zamlardi' ku'sheyttiriw za'ru'rligin keltirip shi'g'aradi' ha'm Tan imperatorlari' qalalarda tu'nge qaray ko'shege shi'g'i'wdi' qadag'an yetedi. Qala da'rwazalari' tu'nde jawi'p qoyi'lg'an. Qala diywali'nan tu'nde kimde-kim wo'rmelep wo'tse, 70 du'rre menen jazalani'wi' ko'rsetilgen. A'l'bette bul ilajlar qalalarda ti'ni'shli'qti' ha'm mal-mu'likke qol qati'lmasli'g'i'n ta'miyinlewge qarati'lg'an.

VII—VIII a'sirlerde Qi'tayda taw-ka'nshilik tarawi', farfor ha'm gu'lal buyi'mlar islep shi'g'ari'w da rawajlandi'. Qala wo'nermentleri ka'siplik birlespelerin (cexlar) du'zip, belgili ka'siptegi wo'nermentler bo'lek kvartallarg'a wornalasa baslag'an.

Qi'taydi'n' woraylasi'wi' ha'm ekonomikali'q rawajlani'w sawda-sati'qti'n' joqari' da'rejege ko'teriliwin ta'miyinleydi. Yen' u'lken bazar — Yanchjou da boli'p, bul qala suw ha'm qurg'aqli'q sawda jollari' kesiliken jerinde jaylasqan yedi. Bul da'wirde payda bolg'an yarmarkalar da ishki sawdani'n' ken'eyiwine xi'zmet yetken. Qi'tayda VII a'sirden baslap birden-bir pul — syanni'n' yengiziliwi de ekonomikali'q rawajlani'wg'a xi'zmet yetedi. Basi'p shi'g'ari'lg'an ten'gelerdin' wortasi'nda to'rtmu'yeshli tesigi boli'p, wol ten'geni jipke diziw ushi'n qolaylasti'ri'lg'an yedi.

Si'rtqi' siyasat. Tan dinastiyasi' hu'kim-ranli'g'i' da'wirinde Qi'tay Tu'rk qag'anli'g'i'na qarsi' u'lken uri's ali'p baradi'. Imperator la'shkeri 640-jil Ulli' Jipek joli'nda jaylasqan **Gaochan** ma'mleketin jen'edi. Sonnan keyin uyg'i'rlarg'a qarsi' uzaq ji'llar dawam yetken uri'slar basladi'. Bati's Tu'rk qag'anli'g'i'na qarsi' 657—679-jil'lardag'i' uri'slar da Qi'tay la'shkerinin' jen'isi menen juwmaqlanadi'. Ko-reyag'a qarsi' 668-jili' baslang'an uri's woni'n' paytaxti' **Pxenyan** qalasi'n basi'p ali'w menen tamamlanadi'.

51-su'wret. Tan dinastiyasi' da'wirindegi su'wret.

Qi'tay VII—VIII a'sirlerde belsene si'rtqi' siyasat jumi'slari' ali'p bari'li'p: Tu'rk qag'anli'g'i', Arab xalifali'g'i', Vizantiya, Yaponiya ha'm Hindstan menen diplomatiyalı'q baylani'slar du'zilgen.

Jan'a **Sun** dinastiyasi' da'wirinde (960—1279-ji'llar) Qi'taydi'n' xali'q arali'q baylani'slari' ja'ne de ken'eyedi. Bul waqi'tta WortA Aziya, Hindstan ha'm Hindi-Qi'tay, ten'iz arqali' Yaponiya ha'm Indoneziya menen sawda-sati'q isleri ali'p bari'ladi'.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Da'slepki wortA a'sirlerde Qi'tayda Suy (589—618), Tan (618—907), U Day (907—960) ha'm Sun (960—1279) dinasti-yalari' hu'kimranli'q yetken.

Qi'tay ma'deniyati'. Yen' a'yyemgi jazi'wlardan birin woylap tapqan qi'tayli'lar sol jazi'wdan ha'zirgi ku'nge deyin paydalani'p kelmekte. Qi'tayda ilimnin' ta'biyiy pa'nleri: matematika, astronomiyadan ti'sqari' geografiya, tariyx si'yaqli' pa'nleri joqari' da'rejede rawajlang'an. Qi'tayda VIII a'sirde-aq yen' a'yyemgi ilimiy mekeme-lerden biri **Xanlin akademiyasi'** du'zilgen.

Qi'tayli'lar X a'sirde selitradan **porox** ali'wdi' woylap tabadi'. Da'slep poroxti' salyut ati'wda qollani'p, keyinirek XI a'sirdin' baslari'nan baslap-aq a'skeriy maqsetlerde paydalana baslag'an.

Qi'tayda tariyxı'y ji'lnamalar du'ziwge ayri'qsha itibar qarati'lg'an. Atap aytqanda **Sun** dinastiyasi'ni'n' da'wirine tiyisli 500 tomli'q ji'lnamalar bizge deyin saqlani'p qalg'an.

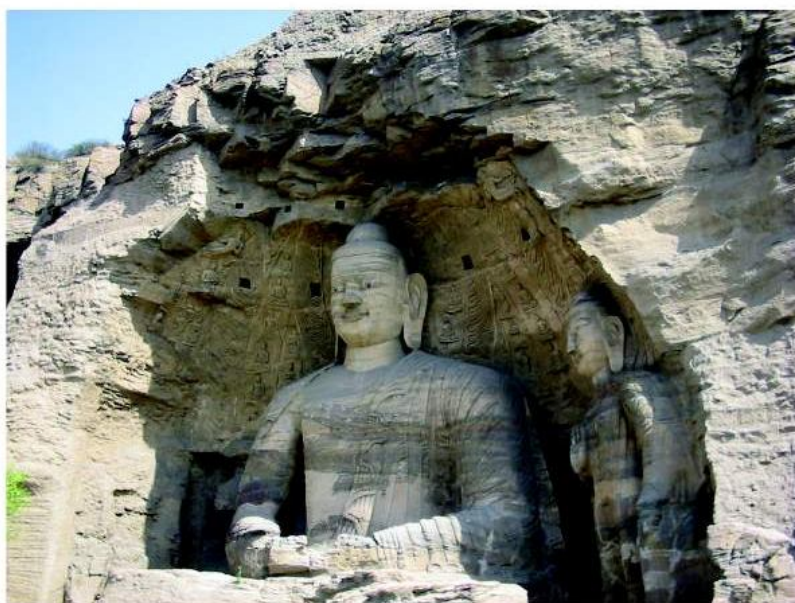
U'lken qalalarda mektepler du'zilip, wolarda bolajaq ha'meldarlar tayarlang'an. Woqi'wshi'lardan matematika, grammatikadan ti'sqari' filosofiya ha'm a'debiyatti' biliw talap yetilgen.

Qi'tay arxitektorlari' tastan, ag'ashtan, mramor ha'm temirden paydalani'p a'jayi'p saraylar, shirkewler, minaralar ha'm ko'pirler qurg'an. Qi'tay su'wretshileri jipek, qag'az, ag'ash ha'm tasta wo'zlerinin' a'jayi'p ko'rkem wo'ner do'retpelerin jaratqan. Su'wretshiliktin' diywalg'a su'wret si'zi'w tarawi' ju'da' jaqsi' rawajlang'an.

Pekinde VIII a'sirden baslap «**Paytaxt xabari'**» atli' gazeta shi'g'ari'ladi'. Gazetada imperator pa'rmanlari' ha'm yen' a'hmiyetli

waqi'yalar haqqi'nda xabarlar berip bari'lg'an. Gazetani' ag'ashta woyi'p jazi'lg'an tekstten ko'beytken.

Qi'tay ta'wipleri quramali' xirurgiyali'q operaciyalardi' islep, ha'r tu'rli wo'simliklerdin' shi'pali'q qa'siyetlerin ani'qlap, wolardan da'ri-da'rmaqlar tayarlag'an. Qi'tayda da'slepki **pantomima** — **so'zsiz** ha'reket teatri' du'ziledi. Buddizmnin' tarqali'wi' tek qi'tayli'lar turmi'si'na yemes, al wolardi'n' arxitekturasi'na da ku'shli ta'sir yetedi.

52-su'wret. Tan dinastiyasi' da'wirinde budda dini ken' tarqaladi'. Tawg'a woyi'p islengen budda ha'ykeli.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Qi'tayda jer iyelewshilik qatnasi'qlari' qashannan baslap payda bolg'an?
2. Ma'mlekette diyqanlardi'n' awhali'n ayti'p berin'.
3. Qi'tayda qalalar, wo'nermentshilik ha'm sawdani'n' rawajlani'p bari'wi'n mi'sallar menen ko'rsetin'.
4. Ma'mlekettin' si'rtqi' siyasati'ndag'i' qaysi' a'hmiyetli waqi'yalardi' yeslep qaldi'n'i'z?
5. Qi'tay ma'deniyati'nda qaysi' tarawlar basqa ma'mleketler xali'qlari'ni'n' ma'deniyati'nan aji'rali'p turadi'? Wolardi' tu'sindirip berin'.

II BO'LIM. DU'NYA XALI'QLARI' WORTA A'SIRLERDIN' RAWAJLAN- G'AN DA'WIRINDE (XI—XV a'sirler)

III BAP. WO'NERMENTSHILIK HA'M SAWDA-SATI'QTI'N' RAWAJLANI'WI'. QALALARDI'N' JETILISIWI

15-§. EVROPADA WORTA A'SIR QALALARI'NI'N' QA'LIPLESIMI

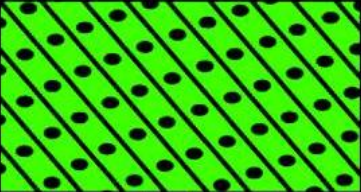
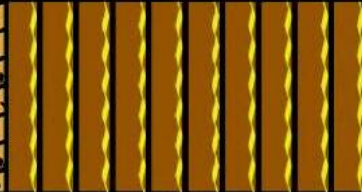
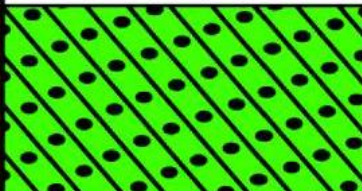
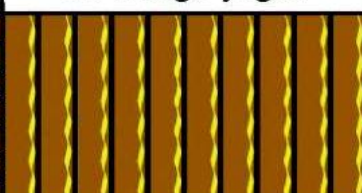
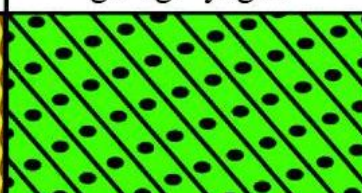

53-su'wret. Plug penen
jer su'riw.

Xojali'qti'n' rawajlani'wi'. Evropada X—XI a'sirlerde wo'ndiris rawajlani'p, wol yen' a'wele wo'nermentsshilikte ayqi'n seziledi. Miynet qurallari'ni'n' jetilisiwi, ustalardi'n' is sheberliginin' arti'wi', wo'nermentsshilikti diyqanshili'qtan aji'rati'p, wo'z aldi'na bo'lek tarawg'a aylandi'radi'.

Diyqanshi'li'qta yeki ati'zlap almaslap yegiwidin' womi'n u'sh ati'zlap almaslap yegiwieleydi. Wonda yegislik maydan u'shke bo'linip, birinshi bo'limine gu'zgi, yekinshisine ba'ha'rgi g'a'lle yegilse, u'shinshi maydan su'digarlang'an hali'nda qaldi'ri'li'p jerge dem berilgen. Bul usi'lda jerdin' yari'mi' yemes, u'shten yeki bo'legi ba'nt boli'wi' wo'nim jetistiriwdi ko'beytiwge mu'mkinshilik jaratadi'.

Awi'r do'n'gelekli plugti'n' tarqali'wi' g'a'lleni yegiwden aldi'n, jerdi 2—3 ma'rte su'riw imkaniyati'n jaratti'. Moyi'nti'ri'qti'n' woylap tabi'li'wi' bolsa, plugti' atqa qosi'p jerdi su'riwdi tezlestirdi. Wo'nimdarli'qti'n' arti'wi' diyqan xojali'g'i'nda arti'qsha wo'nimnin' ko'beyiwine ha'm woni' wo'nermentsshilik buyi'mlari'na almasti'ri'wg'a jol ashadi'.

			birinshi ji'li'
ba'ha'rgi yegin	gu'zgi yegin	su'digar	
			yekinshi ji'li'
su'digar	ba'ha'rgi yegin	gu'zgi yegin	
			u'shinshi ji'li'
gu'zgi yegin	su'digar	ba'ha'rgi yegin	

54-su'wret. U'sh ati'zlap almaslap yegiw.

Wo'nermentler tayarlaytug'i'n buyi'mlardi'n' tu'ri, sani', sapasi' asi'p baradi'. Biraq awi'llarda feodalli'q ha'kimiyatti'n' boli'wi' wo'nermentlerdin' yerkinligin sheklegen. Na'tiyjede wolar awi'llardan qashi'p, wo'z buyi'mlari'n jasaw ha'm sati'w imkaniyati' bolg'an jerlerge kete baslaydi'.

Worta a'sir qalalari'. Evropada qalalardi'n' payda boli'wi' ha'm rawajlani'-wi' tu'rli ma'mleketlerde tu'rlish keshti. Da'slep Italiya ha'm Franciyani'n' qublasindag'i': **Veneciya, Genuya, Florenciya, Marsel, Tuluza** qalalari' IX—X a'sirlerde aq rawajlana baslaydi'. Bul qalalardi'n' ten'iz arqali' sawda joli'nda jaylasqani' wolardi'n' rawajlani'wi'nda u'lken a'h-miyetke iye boladi'. Jan'a qalalar Franciyani'n' arqa ta'repinde Niderlandiya, Angliya ha'm Germaniyada X—XI a'sirlardan baslap, Vengriya, Baltik boyi', Rus jerlerinde bolsa qalalar XII—XIII a'sirlardan baslap ju'zege kele baslaydi'. Evropa qalalari'ni'n' ha'r tu'rli a'sirlerde ju'zege keliwinin'

55-su'wret. Worta a'sir qalasi'.

56-su'wret. Wort a'sirdegi qala turmi'si'.

tiykarg'i' sebebi ja'miyetlik-ekonomikali'q rawajlani'wi'ndag'i' ayi'rmashi'li'qlarda yedi.

Qalalar yen' da'slep qa'wipsiz, dushpan hu'jiminen qorg'ani'wg'a qolayli', qala berse wo'nermentler wo'zleri islegen buyi'mlari'n sati'wg'a mu'mkinshiligi bolg'an jerlerde quri'lg'an.

Qalalar turmi'si'. Qalalar ko'binese feodallar jerinde ju'zege kelgen. Da'slep feodallar wo'z jerlerindeki qalalarg'a qa'wenderlik yetip, ko'ship kelgen wo'nermentlerdi sali'qlardan azat yetken. Biraq qalalar wo'sip, bayi'p bari'wi' menen feodallar wo'nermentlerden ko'birek payda ali'wg'a umti'lg'an. Feodallardi'n'

yeziwshen'ligi wo'nermentshilik ha'm sawdani'n' rawajlani'wi'na tosqi'nli'q yete baslaydi'. Na'tiyjede qalali'lar senyor hu'kimdarli'g'i'nan azatli'qqa shi'g'i'wg'a umti'lg'an. Ko'binese qalalar wo'z yerkinligin to'lem, pul yesabi'nan qolg'a kirgizgen. Bunday imkaniyat bolmag'an jag'dayda, azatli'q ushi'n gu'resiw joli'n tan'lag'an. Franciyani'n' bir qatar qalalari'nda XII—XIII a'sirlerde senyorlarga qarsi' gu'res boli'p wo'tedi. Monasti'r ha'm qorg'anlarda jasawshilardi'n' wo'nermentlerge buyi'rtpalar bergeni, dushpan qa'wpi bolg'anda jasi'ri'ni'wg'a imkaniyatlardi'n' boli'wi' wolardi'n' a'tirapi'nda qalalardi'n' qa'liplesiwine sebep bolg'an. Evropadag'i' **Myunster, Sen-Gallen, Sen-Deni** qalalari' ha'm monasti'rlar a'tirapi'nda, **Strasburg, Gamburg, Augsburg qalalari'** feodallar qorg'anlari' a'tirapi'nda, **Padeborn, Bremen, Sveybryukken, Bryugge** qalalari' bolsa da'rya boylari'nda, ko'pirlerdin' qasi'nda quri'lg'an.

Qalalardi'n' ko'rinisi. Da'slep qalalar awi'llardan xalqi'ni'n' ko'pligi menen g'ana aji'rali'p turg'an. Qala a'tirapi' minarali' qorg'ani'w diywali', suw tolti'ri'lg'an qa'ndek yamasa wor menen qorshalg'an. Qori'qlawshi' — saqshi'lar minaralarda ku'ni-tu'ni almasi'p turg'an. Dushpannan qorg'ani'w maqsetinde qala da'rwazalari' ha'm ko'pirleri bekkem yetip temirden islengen. Da'rwazalar ishkeriden bekkem yetip ishten ag'ash tirep ta'mbelengen. Tu'nde qa'ndek

u'stindegı ko'pir ko'terilip qoyi'lg'an ha'm qala da'rwazasi' jabi'l-g'an.

Qala worayi'nda bazar maydani', woni'n' jani'nda ibadadxana jaylasqan. Qala ken'esi imarati' — **ratusha** da usi' jerde jaylasqan. Qala aymaqlari' wo'z aldi'na ma'ha'lleclerge bo'lingen. Ma'ha'lleler-din' ha'rbirinde belgili ka'siptegi wo'nermentler jasag'an.

Qaladag'i' u'ylerdin' ko'pshilik bo'limi ag'ashtan quri'lg'an. Wolar ti'g'i'z yetip quri'li'p ko'binese bir-birine tutasi'p ketken ko'sheleri tar, ayi'ri'mlari'ni'n' yeni yeki metrden aspag'an. Tu'nde ko'sheler jaqti'landi'ri'lmag'an, suw trubalari' ha'm kanalizaciyalar bolmag'an. Shi'g'i'ndi'lar tuwri'dan-tuwri' ko'shege taslang'an. Xali'qti'n' ti'g'i'z jaylasi'wi', tazali'qti'n' bolmawi' qala adamlari'ni'n' biymezgil wo'liwin ha'm juqpali' kesel-liklerdin' tez-tez qaytalana beriwin payda yetken. Wo'rtler de payda boli'p, ag'ashtan ti'g'i'z quri'lg'an u'ylardan qa'liplesken ko'sheler, aymaq toli'g'i' menen jani'p ketken.

57-su'wret. Worta a'sirdegi qala ko'shesi.

Qala xalqi'. Qala xalqi'ni'n' ko'pshilik bo'legin wo'nermentler, sawdagerler qurag'an. Iri qalalarda bay aqsu'yekler, feodallar, ha'meldarlar, ta'wipler, ruwxani'ylar de ko'p bolg'an.

Qala xalqi'ni'n' u'lken bo'legi diyqanshi'li'q penen shug'i'llani'wdi' dawam yetken. Qorg'an diywali'ni'n' arti'nda yegin maydanlari', bag'lar, pali'z wo'nimlari' yegiletug'i'n jerler ha'm de qoy, qara-mal, atlar wotlap ju'retug'i'n jaylawlar bolg'an.

Evropada Worta a'sir qalalari'nda xali'q sani' 3—5 mi'n'nan aspag'an. XIV—XV a'sirlerde de 20—30 mi'n' adam jasaytug'i'n qalalar iri qala dep yesaplang'an. Yen' iri qalalar: **Parij, Konstantinopol, Milan, Florenciya, Kordova, Seviliyalarda** 80—100 mi'n' xali'q jasag'an.

Wo'nermentshilik ha'm cexlar. Wo'nermentshilik qalalar xojali'g'i'ni'n' tiykari' bolg'an. Wo'nerment wo'ndiris qurallari'ni'n' iyesi boli'p, xojali'g'i'n yerkin ju'rgizgen. Wolar bazarlardi' wo'z buyi'mlari' menen ta'miynlegen. Ustani'n' miyneti barli'q jumi'slar qolda islengenligi sebepli ju'da' awi'r

bolg'an. A'sirese, temirshi usta plug tisin tayarlaw ushi'n qi'p-qi'zi'l shoq boli'p turg'an temirdi ko'rikten qi'sqi'sh penen ali'p, sandal u'stine qoyi'p, kerekli formag'a keltirgenshe woni' sho'kkishleytug'i'n yedi. Belgili bir ka'sip iyeleri wo'z sho'lkemleri — cexlarg'a birlesken.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Cex — nemisshe so'z boli'p, qa'lpenin' usta boli'wg'a bag'i'shlang'an zi'yapati'ni'n' ati', keyinirek ka'sip ustalari' birlespesi ati'na aylanadi'.

Ustalardi'n' uluwma ji'ynali'si'nda ha'mme wori'nlawi' ma'jbu'r bolg'an cex ustavi' qabi'l yetilgen. Ustav talabi' boyi'nsha buyi'mlar tek belgili u'lgi boyi'nsha islengen. Cexti' basqari'w ushi'n saylang'an aqsaqal wo'nermentlerdin' ustavqa boysi'ni'wi'n, tayarlang'an buyi'mlardi'n' si'pati'n ha'm sani'n qadag'alap turg'an. Ni'zamda ustani'n' u'skeneleri, woqi'wshi'-sha'kirtleri, qa'lpelerinin' sani' belgilep qoyi'lg'an. Bunday ilajlar ustalar ushi'n birdey sharayat jarati'w, ba'sekege jol qoymaw maqsetinde qollani'lg'an. Tayar buyi'mlardi'n' bahasi' da cex aqsaqali' ta'repinen belgilengen.

Ko'pshilik jag'daylarda ustani'n' 1—2 qa'lpesi, birneshe sha'kirt- woqi'wshi'si' bolg'an. Wolardi'n' wo'z ara qari'm-qatnasi' da cex ta'repinen baqlap bari'lg'an. Qa'lpelik mu'ddeti ka'siptin' qi'yi'nli'g'i'na qarap 2—7 ji'l boli'p, wol si'patli' buyi'm (shede'vr) islew ha'm woni' cex aqsaqali' si'nawi'nan wo'tkeriw menen tamamlang'an. Germaniyada qa'lpe (ja'rdemshi) cexi' zi'yapat sho'lkemlestirip, son' ustashi'li'q yetiwge ruqsat alg'an.

Qala turmi'si'nda cexlardi'n' worni'. Cex wo'z ag'zalari'ni'n' bayramlari'n sho'lkemlestirgen. Qayti's bolg'an ustani'n' shan'arag'i'na ja'rdem bergen. Cexlar qalani' qori'qlawda, uri's waqti'nda woni' qorg'awda wo'z aldi'na bo'lim boli'p qatnasqan. Cexlardi'n' wo'z gerbi, bayrag'i', shirkewi ha'm ha'tteki wolardi'n' wo'zlerinin' aldi'na qa'birstani' da bolg'an. Da'slep wo'ndiristin' rawajlani'wi'na xi'zmet yetken cexlar XIV—XV a'sirlerde wolarg'a tosqi'nli'q yete baslaydi'. Qalalarda usta-lardi'n' ko'beyip bari'wi'

wolar arasi'nda ba'sekini ku'sheytedi. Wo'nermentler ha'm sawdagerler arasi'nan bay cex basli'qlari' aji'rali'p shi'g'a baslaydi'. Evropada cexlardi'n' da qatlamlarg'a bo'liniwi ju'z berip: zergerlik, mawi'tshi'li'q ha'm basqa bay cexlar payda boldi'. Bunday processler **Florenciya, London, Bristol, Parij, Bazel** si'yaqli' u'lken qalalarda baslanadi'.

58-su'wret. Worta a'sir wo'nermenti.

Wo'nermentler qa'lpelerdin' wo'sip ustashi'li'qti' iyelewine tosqi'nli'q yete baslaydi'. Na'tiyjede 10—12 ji'llap ustashi'li'qti' iyeley almag'an qa'lpeler qatlami' payda boldi'. Bul jag'day qa'lpelerdin' «**joldasli'q**» ja'miyetlerin du'zip, wo'zlerinin' haq-huqi'qlari'n, 14—16 saatlap dawam yetetug'i'n jumi's waqti'n qi'sqarti'p, miynet sharayatlari'n jaqsi'law ushi'n gu'resin ku'sheytti. Dereklerde jazi'li'wi'na qarag'anda XIV—XV a'sirlerde **Florenciya, Perudja, Siena, Kyolnde** qala ka'mbag'allari'ni'n ko'terilisleri boli'p wo'tedi.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar

1. Evropada wo'nermentshiliktin' awi'l-xojali'g'i'nan aji'rali'p shi'g'i'w sebeplerin ko'rsetin'
2. Sizin'she qalalardi'n' ju'zege keliwinin' sebepleri nede yedi?
3. Yeki ha'm u'sh ati'zlap almaslap yegiw arasi'ndag'i' ayi'rmashi'li'qti' qalay tu'sindiresiz?
4. Evropada jan'a qalalar qalay payda bolg'an?
5. Wo'nermentshilik cexlari' qanday wazi'ypalardi' wori'nlag'an?
6. Qalalardi'n' turmi'si'nda cexlar qanday wori'n iyelegen?

16-§. WORTA A'SIRLERDE TOVAR XOJALI'G'I'NI'N' RAWAJLANI'WI'. BAZARLAR HA'M YARMARKALAR

Tovar xojali'g'i'ni'n' payda boli'wi'. Cexlardi'n' qadag'alap turi'wi'na qaramastan wo'nermentlerdin' sawda ushi'n tayarlag'an buyi'mlari'ni'n' sani' ko'beygen. Na'tiyjede shiyki zatqa ha'm awi'l xojali'q wo'nimlerine bolg'an talap ta arti'p baradi'. Wo'z na'wbe-tinde u'lken jer iyeleri diyqanlardi'n' jetistirgen wo'nimlerinin' ko'beyiwinen ma'pdarli'g'i' arti'p baradi'. Wo'z wo'nimlerin sati'p, wo'nermentshilik buyi'mlari'n sati'p ali'wshi'lar ko'beye baslaydi'. U'lken qalalar tek a'tirapi'ndag'i' wa'layatlar menen birgelikte si'rt ma'mleketler menen de sawda-sati'q qatnasi'qlari'n womatadi'. Da'slepki worta a'sirdegi natural xojali'g'i' wo'z worni'n tovar xojali'-g'i'na bosati'p bere baslaydi'.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Tovar xojali'g'i' — wo'nimlerdi bazarda sati'w yamasa almasti'ri'w ushi'n wo'ndiretug'i'n xojali'q.

Sawdani'n' rawajlani'wi' ushi'n jollardi' jaqsi'lawdi' talap yetedi. Franciyada korol pa'rmani'na muwapi'q tiykarg'i' jollarg'a tas to'sew baslandi'. Da'ryalarg'a ag'ashtan ha'm tastan ko'pirler quri'w isleri jolg'a qoyi'ladi'.

Shi'g'i's ma'mleketleri menen sawda qatnasi'qlari'. Siriya, Mi'sr, Iran ha'm Worta Aziyag'a shekem barg'an evropali' sawda-gerler shi'g'i's bazarlari'nan shayi' gezlemeler, tag'i'nshaqlar, ko'k sho'pler sati'p alatug'i'n yedi. Bati's ha'm Shi'g'i's ma'mleketleri arasi'ndag'i' qatnasi'qlardi'n' rawajlani'wi'nda Qi'taydan baslang'an, Worta Aziyadan wo'tken Ulli' jipek joli' u'lken a'hmiyetke iye yedi. Bul ka'rwan joli' Jer Worta ten'izinin' shi'g'i's jag'asi'na shekem barg'an.

Bati's Evropada XIII—XV a'sirlerde: Ispaniya, Italiya ha'm Qubla Franciyani' ten'iz arqali' Vizantiya ha'm de Aziya ma'mleketleri menen baylani'sti'ri'p turatug'i'n **Levant sawda joli'**, arqada

Baltik ten'izi arqali' Novgorod, Bryugge, London, Iyubek qalalari'n baylani'sti'ratug'i'n **Arqa sawda joli'** ha'rekette bolg'an.

Arqa sawda joli' boylap jaylasqan Germaniyani'n' 70 ten arti'q qalalari' **Ganza qalalar awqami'na** kirgen.

Levant sawda joli'nda jaylasqan **Veneciya** ha'm **Genuyalar** ku'shli ten'iz floti'n du'zip, wolardi'n' sawdadag'i' ba'sekelesiwleri geyde uri'slarg'a aylani'p ta ketken.

Sawdagerler ha'm bazarlar. Qalali'lar wo'z paydasi'na zat sati'wdi', kimg'e qari'zg'a pul beriwdi, aqi'l menen nege pul jumsawdi' jaqsi' bilgen. Ti'ni'msi'z sawdagerler bayi'p ketiw maqsetinde uzaq ha'm qa'wipli saparlarg'a shi'qqan.

Jer Wort'a ten'iz jag'alari' boylari'nda Italiyali' sawdagerler wo'zlerinin' sawda ma'nzillari-faktoriyalar sistemasi'n jaratqan. Wolardi'n' ko'pshiligi genuyali' ha'm veneciyali' bolg'an. Bul ten'iz respublikalari' a'jayi'p sawda ha'm a'skeriy flotlarga iye bolg'an. Wolardi'n' kemeleri Jaqi'n Shi'g'i'stan Evropaga qi'mbat bahali' zatlar: shayi' gezlemeler, farfor i'di'slar, ko'k sho'pler ha'm basqa da zatlardi' ali'p wo'tken.

Veneciyali' sawdagerler — Pololar shan'arag'i'ni'n' wa'killeri XIII a'sirde mong'ol xani'ni'n' Aziyani'n' ishkerisindegi turatug'i'n jeri (rezidenciya) ne jetip baradi'. **Marko Polo** 25 ji'l dawam yetken sayaxati'ni'n' 17 ji'li'n Qi'taydi' iyelegen mong'ol xani' **Xubilay** sarayi'nda xi'zmette wo'tkerip, Evropali'lardan birinshi boli'p bul si'rli' u'lkeler haqqi'nda wo'z kitabi'nda su'wretleydi. Evropali'lar tek XIX a'sirde g'ana ten'iz arqali' wo'tip, XIII a'sirde **Marko Polo** sayaxat yetken u'lkelerdi wo'z ko'zleri menen ko'redi. Marko Poloni'n' kitabi'ndag'i' Shi'g'i's ma'mleketlerinin' a'psanago'y bayli'qlari' 200 ji'ldan son' genuyali' ten'izshi **Xristofor Kolumb** ta ku'shli ta'sir qaldi'radi', wol qa'ytip bolsa da Hindstanni'n' bayli'qqa toli' jag'alari'na bari'wg'a qarar qi'ladi'.

Evropani'n' ko'pshilik qalalari'nda da'slep bazar ha'ptenin' 1—2-ku'ninde bolg'an. Tek g'ana u'lken qalalari'nda g'ana ku'nde bazar bolatug'i'n yedi. Zat almasi'w ha'm sawdani'n' wo'siwi qalalarda bazarlar quri'w za'ru'rigin keltirip shi'g'ardi'. Londondag'i'

59-su'wret.
Marko Polo.

birinshi jabi'q bazar — **Blekuelxoll** 1397-ji'li' quri'p pitkerilgen. Bazarlar belgili bir tu'rdegi buyi'mlar yamasa wo'nimlerde sati'wg'a qa'nigelesip barg'an.

Bankler, yarmarkalar ha'm birjalar. Da'slepki banklar XIV—XV a'sirlerde Italiyani'n' u'lken qalalari'nda payda boladi'.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Bank — Italyan tilinde banko — kreslo, pul almasti'ri'wshi'ni'n' du'kani'ndag'i' wori'nli'q ati'nan ali'ng'an.

Yarmarkalar zat almasi'wdi'n' ken'eyiwi ushi'n xi'zmet yetetug'i'n yedi. Yarmarkalardi' rawajlandi'ri'w maqsetinde hu'kimdarlar ha'r qi'yli' jen'illikler (atap aytqanda, jol sali'g'i'n waqti'nsha biykar yetiw) bergen. Yarmarkalar sawda-sati'qtan basqa xali'q seyilleri, bayramlar worayi'na da aylang'an. Wonda artistler ta'repinen muzi'kalar, qosi'qlar, saxna tamashalari' ko'rsetilgen. Do'gerektegi awi'llardan kelgen xali'q ushi'n bul tamashalar ji'li'na bir ma'rtebe bolatug'i'n, kewil ko'teretug'i'n ji'yi'ni' boli'p yesaplang'an.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Yarmarka — ko'tere sawda bolatug'i'n, tu'rli ma'mleket sawdagerleri qatnasatug'i'n, zat sati'w ha'm almasti'ri'w worni'ni'n' ati' bolg'an.

Worta a'sir Evropasi'ni'n' yen' belgili yarmarkasi' Franciyani'n' arqa-shi'g'i'si'ndag'i' **Shampan grafli'g'i'nda** (worayi' Reyms qalasi') bolg'an.

Sawdani'n' rawajlani'p bari'wi' na'tiyjesinde Evropada ha'r tu'rli ma'mleket sawdagerleri toplani'p pullari'n almasti'ratug'i'n wori'nlar — birjalar ju'zege keldi.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Birja atamasi' Bryugge qalasi'ndag'i' «**Burse**» miymanxanasi' jani'nda sawdagerler toplanatug'i'n jerdin' ati'nan ali'ng'an.

Birjalar Bryuggede 1409-j., Antverpende 1460-j, Lionda 1462-ji'li' payda bolg'an.

Sol ta'rizde XI—XV a'sirlerde Evropada wo'nermentshilik ha'm sawdani'n' rawajlani'wi': bazar, bankler ha'm birjalardi' ju'zege keltirdi.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

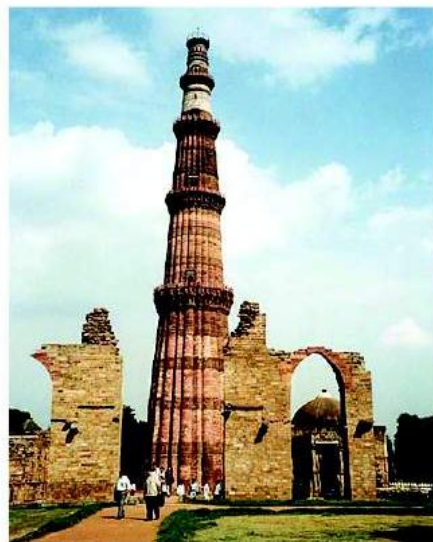
1. Natural ha'm tovar xojali'qlari' wortasi'ndag'i' ayi'rma-shi'li'qti' tu'sindirip berin'.
2. Evropadag'i' tiykarg'i' sawda jollari' haqqi'nda nelerdi yeslep qaldi'n'i'z?
3. Bazar ha'm yarmarkalar worta a'sir qalalari' ushi'n qanday a'hmiyetke iye bolg'an?
4. Birjalar degenimiz ne? Wolar qalay payda bolg'an?

17-§. AZIYA MA'MLEKETLERININ' WORTA A'SIR QALALARI'. WO'NERMENTSHILIK HA'M SAWDA

Worta a'sir qalalari'. Shi'g'i's ma'm-leketleri worta a'sirlerdin' rawajlang'an da'wirine tu'rli waqi'tta wo'tken. Bul jag'day ha'r ma'mlekette wo'ndiristin' rawajlani'wi' ha'r tu'rli da'rejede bolg'ani' menen tu'sindiriledi.

Da'slep ha'kimshilik woray yamasa a'skeriy qorg'anlar si'pati'nda payda bolg'an Worta a'sir qalalari', wo'nermentshilik ha'm sawdani'n' joqari' da'rejege ko'terilip bari'wi' menen ju'da' tez rawajlang'an.

Aziyani'n' yen' u'lken qalalari': **Chanan, Loyan, Xanchjou, Bagdad, Samarqand, Buxara, Kamakura, Kioto, Osaka, Deli** qalalari' yedi. Qalalarda mektepler, kitapxanalar ashi'li'p, wolar da ali'mlar, shayi'rlar, muzi'kantlar ha'm su'wretshiler jasag'an ha'm

60-su'wret. Deli. Polyar Minara. XIII a'sir.

do'retiwshilik isleri menen shug'i'llang'an. Aziya qalalari' ma'mleket jerlerinde ju'zege kelgeniligi ushi'n Evropa qalalari'nan iri feodallarg'a qarsi' gu'res ali'p barmag'ani' menen aji'rali'p turadi'.

Aziyani'n' u'lken ma'mleketlerinin' biri Qi'tayda worta a'sir qalalari'ni'n' payda boli'wi' ha'm rawajlani'wi' IX—XIII a'sirlerge tuwri' keledi.

Qalalar Qi'tayda imperatorg'a boysi'ng'an. Qalalardi'n' rawajlani'-wi'na basi'p ali'wshi'li'q uri'slari' tosqi'nli'q yetedi. Soni'n' ishinde, Hindstan ha'm woni'n' qalalari' worta a'sirlerde birneshe ma'rtebe si'rt yel basqi'nshi'lari'ni'n' hu'jimlerine ushi'rag'an. Ti'ni'msi'z uri'slar Hindstan qalalari'ni'n' rawajlani'wi'na tosqi'nli'q yetedi.

Yaponiyani'n' worta a'sir qalalari' ha'r tu'rli wori'nlarda: budda shirkewleri a'tirapi'nda, baylani's ba'ndirgileri ha'm jol u'stinde, ten'iz boyi'nda, qorg'an a'tirapi'nda payda bolg'an. **Xeyyan** qalasi' 1177-ji'li' wo'rt na'tiyjesinde wayran boladi'. Bul qala qayta tiklengen keyin **Kioto** ati'n ali'p, ma'mleket paytaxti'na aylandi'. Kioto ko'p a'sirler dawami'nda Yaponiyani'n' ekonomikali'q, diniy ha'm ma'deniy worayi' boli'p qaladi'.

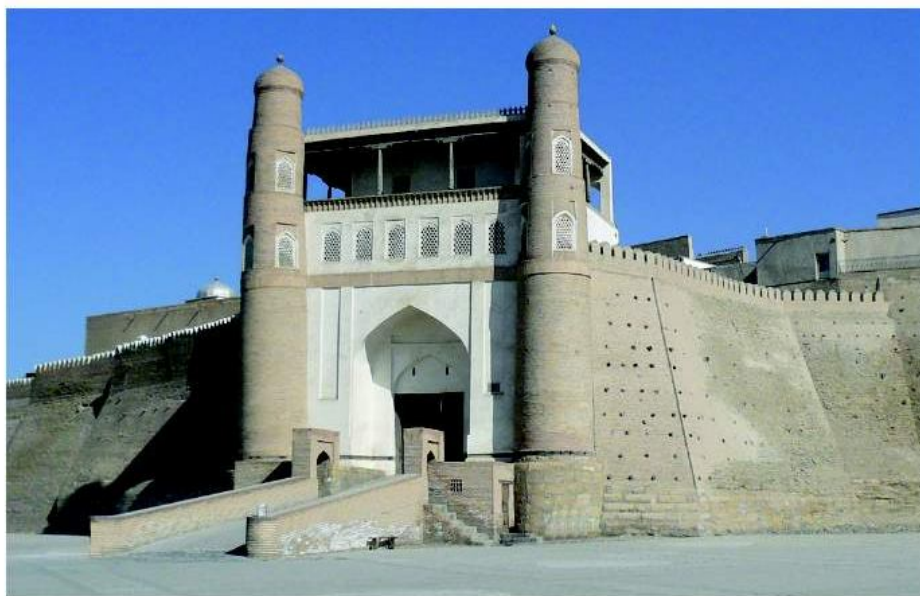
Qalalar turmi'si'. Aziya qalalari' da wo'zine ta'n rawajlani'w joli'n basi'p wo'tken. Soni'n' ishinde, Qi'tayda XI a'sirde-aq qala quri'li'si' joqari' da'rejege ko'teriledi. Imperator ha'm aqsu'yekler sul'i'w, da'bdebeli saraylar qurdi'rg'an. Ma'mlekette ag'ash kem bolg'ani' ushi'n gerbish, tas ha'm gu'laldan ken' paydalang'an.

Qi'taydi'n' u'lken qalalari'ni'n' Bati's Evropadan wo'zgesheligi boli'p, wolarda xali'qqa ku'ndelikli xi'zmet ko'rsetiw jaqsi' jolg'a qoyi'lg'an yedi. Xali'q gu'lal trubalar arqali' taza suw menen ta'miyinlengen, qalani' taslandi' zatlardan tazalaw, wo'rt wo'shiriw isleri jolg'a qoyi'lg'an yedi.

Aziya qalalari'ni'n' xalqi' Evropa qalalari'ni'n' xalqi'na qarag'anda ko'birek bolg'an. Worta a'sirler da'wirinde-aq Qi'tayda xali'q ti'g'i'z jasag'an. XVI a'sirde Pekinde 1 million, Nankinde bolsa, wonnan da ko'p xali'q jasag'an. Iranni'n' u'lken qalalari' **Isfahan** ha'm **Sherozda** 200 mi'n'nan arti'q adam jasag'an.

Amir Temur saltanati' paytaxti' Samarqand XIV a'sidin' aqi'ri' XV a'sidin' baslari'nda rawajlani'p du'nyag'a belgili boladi'. Worta a'sir shayi'r ha'm filosoflari' Samarqandti' «*Sayqali' ruyi zamin*» — Jer ju'zini'n' jamali', kelbeti dep ta'riyiplegen. Worta a'sirlerde Buxara qalasi'ni'n' Shi'g'i's a'leminde wo'z womi'na iye boli'p wol

61-su'wret.
Buxara. Ark.

islam dini, ma'deniyati' ha'm wo'nermentshilik woraylari'ni'n' biri si'pati'nda dan'qi' taralg'an.

Aziyani'n' musi'lman ma'mleketlerinin' qalalari' uluwma reje boyi'nsha: worayda — **ark**, qala ha'kimi bekinisi, woni'n' a'tirapi'nda — **shahristan**, tiykarg'i' xali'q jasaytug'i'n ko'sheleri menen quri'lg'an. Qala a'tirapi'nda **rabod** boli'p, wol jerde wo'nermentler ko'sheleri ha'm ma'ha'lleleri jaylasqan. Shi'g'i'sta qalalar quri'wda tiykarg'i' quri'li's material'i' tas ha'm gerbish bolg'an. Hu'kimdarlar, baylar wo'z saraylari'n pisken gerbishten mramordan, ka'mbag'allar bolsa paqsasi'n i'laydan qurg'an. Ka'mbag'allardi'n' u'ylari bekkem bolmay tez-tez qayta won'lawdi' talap yetken. Bunday u'ylar miyrasqa qaldi'ri'lg'anda ko'binese buzi'li'p worni'na jan'adan quri'lg'an.

Wo'nermentshilik. Shi'g'i's wo'nermentleri jipek gezlemelerinin', tag'i'nshaqlari'ni'n' u'lken bo'legin si'rt ma'mleketlarga sati'w ushi'n islep shi'g'arg'an.

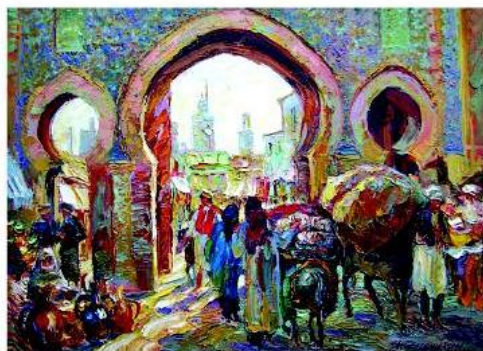
Aziya ha'm Arqa Afrika qalalari'nda da wo'nermentshilik cexlari' qalalar menen bir waqi'tta ju'zege kelgen. Shi'g'i'sta da'slep qala xalqi' sali'qlardan azat yetilgen. Waqi'tti'n' wo'tiwi menen sawdager ha'm wo'nermentlerden de ha'r qi'yli' sali'qlar ali'na baslaydi'. Arab xalifali'g'i', Yaponiya, Qi'tayda usta ha'm sawdagerlerden sali'qlardi' cex aqsaqallari' ji'ynap bergen. Qi'tayda barli'q ustalar cex ag'zasi' boli'wi' ma'jbu'riy yetip qoyi'lg'an. Wo'nermentshilikti'n' yen' a'h-miyetli tarawlari' Qi'tayda joqari' da'rejede rawajlani'wg'a yerisken. Atap aytqanda, tek Qi'tayli'lar 600—700 adam ha'm ja'ne birqansha ju'k si'yatug'i'n u'lken kemeler — jonkalardi' islep shi'qqan.

62-su'wret. Jonka.

Ulli' jipek joli'ni'n' kesiliken jerinde jaylasqan WortA Aziya qalalari' tranzit sawda woraylari' yedi. Si'rt yel sawdagerleri Samarqandti'n' qag'azi'ni'n' ha'm gezlemelerin, G'i'jdiwan gu'lalshi'li'q buyi'mlari'n, marvli' ustalardi'n' gezlemelerin, kiyimlerin joqari' bahalag'an. WortA a'sirlerde iranli' ustalardi'n': parsha, jipek ha'm ju'n gilemleri menen atag'i' shi'qqan. Sawdagerler Irannan polattan islengen qural-jaraqlar, mi's ha'm gu'misten islengen i'di'slardi' sati'p alg'an.

Sawda. Arab xalifali'g'i', Tan imperiyasi' ha'm Deli sultanli'g'i' si'yaqli' iri woraylasqan ma'mleketlerdin' payda boli'wi', sawdani' joqari' da'ramat dereGINE aylandi'rdi'. Uzaq Shi'g'i'stan sawda WortA ten'izge deyin bolg'an aymaqlarda tek ka'rwani' jollari' arqali' ali'p bari'lmag'an. Persiya qolti'g'i' ha'm Qi'zi'l ten'iz arqali' arab, hind, qi'tay sawdagerlerinin' wonlap kemeleri ju'zgen. Aziyadan pariqli' tu'rde Afrikani'n' ekonomikali'q jaqtan ha'lsizligi ma'mlekettegi u'zliksiz uri'slar kontinenttin' shiyki zat, duz, alti'n, pil su'yegi, iyisli ko'k sho'pler belgili da'rejede qullar dereGINE aylani'wi'na sebep boladi'.

63-su'wret. Aziya bazari'.

Aziya bazarlari' wo'zinin' adamlarg'a toli'li'g'i' ha'm shawqi'mli'li'g'i' menen aji'rali'p turg'an. WortA a'sir bazarlari' ko'binese qala da'rwazalari'na jaqi'n jerde jaylasqan. Qala ishinde kishkene bazarlar boli'p, wolar belgili bir wo'nimlerden sati'wg'a qa'nigelesken yamasa qolaylasti'ri'lg'an. WortA Aziya ha'm Irandag'i' u'lken bazarlar birqansha bo'limlerge bo'lingan. Ha'rbir bo'lim (rasta) belgili bir zat penen shug'i'llanatug'i'n sawdagerlerdi yamasa belgili bir ka'sip penen shug'i'llanatug'i'n wo'nermentlerdi birlestirgen. Da'slepki wortA a'sirlerde-aq Bag'dadta, Ishbiliya (Sevilya) ha'm G'arnota (Granada, Ispaniya) da ma'rdikar bazarlari' bolg'an.

Shi'g'i's bazarlari'nda wo'nermentshilik ustaxanalari', du'kanlari' jaylasqan. Ayi'ri'm jag'daylarda ko'shpeli bazarlar da du'zilgen.

Wog'an sawdagerler ha'm a'tiraptag'i' awi'llardi'n' wo'nimlerin sati'wg'a mu'ta'jligi bolg'an xali'qlar toplang'an.

Soraw ha'm tapsi'rmalar:

1. Aziya ma'mleketlerinde worta a'sir qalalari'ni'n' ju'zege keliwinin' wo'zgesheliklerin ayti'p berin'.
2. Qi'tay qalalari' haqqi'nda nelerdi yeslep qaldi'n'i'z?
3. Yaponiya ha'm Iran qalalari' haqqi'nda ayti'p berin'.
4. Qalalarda wo'nermentshiliktin' qaysi' tu'rleri joqari' da'rejede rawajlang'an?
5. Aziya qalalari'ni'n' wo'zine ta'n wo'zgesheligi nelerden ibarat bolg'an?
6. Siz Shi'g'i's ma'mleketleri bazarlari' sawdasi' haqqi'nda nelerdi bilip aldi'n'i'z?

18-§. XRISTIAN SHIRKEWI WORTA A'SIRLERDE

Dinnin' Evropada tarqali'wi'. Bizge a'yyemgi du'nya tariyxidan belgili, xristian dini Jaqi'n Shi'g'i'sta I a'sirde ju'zege keledi. Xristianli'qti'n' tiykari'n hadal turmi's keshiriw ha'm de si'yi'ni'w arqali' insan ha'm quday arasi'ndag'i' uyg'i'nli'qqa, woni'n' menen tillesiwge yerisiwge isenim quraydi'.

Xristian dini IV a'sirden german qa'wi'mleri arasi'nda da tarqala baslaydi'. Franklar koroli **Xlodvig** xristianli'qti' V a'sirdin' aqi'ri'nda qabi'l yetedi. Angliya ha'm Irlandiya monastir'lari'nan jetisip shi'qqan g'ayratli' monaxlar Evropani'n' yen' shet jerlerine de jetip bari'p xali'qti' xristianli'qqa wo'tkizgen.

Kiev Rusi' ha'm Bolgariya X a'sirdin' aqi'rlari'nda xristianli'qti'n' pravoslav ma'zhebin (ag'i'm) Vizantiyadan qabi'l yetken.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Xristian dini Evropada IV a'sirden baslap XIV a'sirlerge shekem tarqalg'an.

Shirkewdin' bo'liniwi. Rim imperiyasi'ni'n' **395-j'i'l** Bati's ha'm Shi'g'i's Rimge bo'linip ketiwi shirkewdin' de aji'rali'wi'na sebep boldi'. Frank koroli ja'rdeminde 756-j'i'li' Italiyada Rim papalari' ma'mleketi — **Papa wa'layati'** du'zildi. Vizantiya shirkewi bolsa a'welden ma'mleketke boysi'natug'i'n, Konstantinopol patriarxi' basqaratug'i'n iri diniy sho'lkemge aylanadi'.

Shi'g'i's Evropada bolgarlardi' shoqi'ndi'ri'wdag'i' tarti'slar 1054-j'i'li' xristian shirkewinin' ra'smiy tu'rde **bati's katolik «du'nyali'q»** ha'm **Shi'g'i's pravoslav («sap din», «shi'n isenim»)** shirkewlerine bo'linip ketiwine ali'p keldi. **XI** a'sirdin' wortalari'nan rim-katolik ha'm grek-pravoslav shirkewleri yerkin xi'zmet yetedi.

Bati'sta shirkew u'git-na'siyatlari'(wazlari') lati'n tilinde, Shi'g'i'sta bolsa grek tilinde ali'p bari'lg'an. Katolik shirkewi barli'q ruwxani'ylerge u'yleniwdi qadag'an yetken bolsa «celebat», pravoslaviyada tek monaxlar g'ana shan'araq qurmaytug'i'n yedi.

Shirkew ha'm ma'mleket. Evropada V a'sirde baslang'an feodalli'q qatnasi'qlari'nan shirkew de shette qalmaydi'. Yegin maydanlari'ni'n' u'shten biri shirkewlerde toplanadi'. Ma'mleket sali'qlari'nan azat yetilgen bul jerlerde shirkewden ijarag'a jer alg'an 100 mi'n'lap g'a'rezli diyqanlar miynet yetken. Wonnan basqa xristian shirkewi xali'qtan u'sir (wo'nimnin' **1/10**) sali'g'i'n da wo'ndirgen. Xali'q sonday-aq balalari'n shoqi'ndi'rg'anda, nekeden wo'tkende, marhum menen baylani'sli' bolg'an ma'resimler wo'tkizilgende ha'm basqa da'stu'rler ushi'n da pul to'legen. Shirkewge tu'setug'i'n tabi'sti'n' u'lken bo'legi Rim papasi' g'a'ziynesine jiberilgen. Katolik shirkewi sonday-aq **indulgenciya** (lati'nsha «a'piw yetiw», «keshiriw») gu'nalardi' keshiriw jarli'g'i'n sati'w yesabi'nan da bayi'g'an. Shirkewdin' jag'i'msi'zli'g'i' insanni'n' tek islegen gu'nalari'n yemes, al islewi mu'mkin bolg'an gu'nalari'n da aldi'n ala belgili mug'dardag'i' pul yesabi'nan keshiwinde ko'rinedi.

Evropada shirkew ma'mlekettin' a'hmiyetli sho'lkemine aylani'p, woni'n' siyasiy ha'm ekonomikali'q xi'zmetine aralasi'p, sud wazi'ypasi'n wori'nlag'an. Shirkew qollag'an jazani'n' yen' awi'ri' **intedik** — ma'mlekette si'yi'ni'w ha'm ma'resimler waqti'nsha toqtati'li'wi' bolg'an.

Katolik shirkewi wo'z qu'diretini'n' biyik shi'n'i'na **Innokentiy III** (1198—1216) papali'g'i' da'wirinde ko'terildi. Woni'n' «Ay wo'z sa'wlesin Quyashdan alg'ani'nday, korol ha'kimiyati' wo'z sa'n-

saltanati'n papadan aladi'» degen so'zleri a'melde qollani'ladi'. Rim papasi' german, francuz ha'm anglichan hu'kimdarlari'n intedikt arqali' qorqi'tadi' (ta'wbege keltiredi). Xali'qqa wo'z hu'kimin wo'tkiziwde papa ruwxani'ylerge su'yengen.

Da'slepki shirkewler IV a'sirden baslap du'zilgen. Monaxlar si'yi'ni'wdan bos waqi'tlari'nda kolligrafiya menen shug'i'llang'an. Ayi'ri'mlari' bolsa shirkew qasi'ndag'i' mekteplerde balalardi' woqi'tqan.

Eretiklerge qarsi' gu'res. Shirkew ha'm woni'n' ta'liymati'na qarsi' adamlardi' **eretikler** (grekshe — «dahriylar») dep atag'an. Bunday adamlar shirkewdin' bayli'qlari'na, saltanatli' u'rp-a'det ma'resimlerine qarsi' shi'g'i'p, a'piwayi' shirkew ideyasi' ta'repdarlari' bolg'an. Eretiklerge qarsi' gu'resiw ushi'n shirkew sudi' — **inkviziciya** (lati'nsha — «izlew») du'ziledi. Xristian shirkewi dushpanlari'n izlep tabi'w ha'm jazalaw menen shug'i'llang'an inkviziciya wo'z qu'diretinin' shi'n'i'na papa **Grigoriy IX** (1227—1241) da'wirinde yerisedi.

Inkviziciya iskerligi Ispaniyada ken' jayi'ladi'. Wonda tutqi'ng'a ali'ng'an-lardi' wotta jandi'ri'w «autodafe» (portugalsha «iseniw» yamasa «din isi») de qollani'lg'an. Wo'ltiriw procesin shirkew bayram tamashasi'na aylan-di'ri'p, wog'an korol, saray ha'meldarlari', aqsu'yekler ha'm mi'n'lap a'piwayi' xali'q wa'killeri qatnasqan.

64-su'wret. Autodafe.

Soraw ha'm tapsi'rmalar:

1. Xristian dini Evropada qashan ra'smiy tu'rde ta'n ali'ng'ani'n yeslen'.
2. Katolik shirkewinin' pravoslav shirkewden qanday ayi'r-mashi'li'g'i' barli'g'i'n tu'sindirin'.
3. Wort a'sirlerde shirkew qanday wori'n tutqan?
4. Indulgenciya sawdasi'n qalay tu'sindin'iz?
5. Inkviziciya degen ne? Wol kimgе xi'zmet qi'lg'an?

19-§. KREST ATLANI'SLARI' HA'M WONI'N' MAQSETLERI

Krest atlani'slari'. Krest atlani'slari' — Bati's Evropa feodal-lari'ni'n' Jaqi'n Shi'g'i'stag'i' basqi'nshi'li'q ha'm talawshi'li'q uri's-lari' yedi. Bul atlani'slar **1096—1270-ji'llar** arali'g'i'nda boli'p wo'tken. Krest atlani'slari' katolik shirkewi ta'repinen segiz ma'rtebe sho'lkemlestirilgen.

Shi'g'i'stag'i' jerlerdi iyelep ali'w arqali' shirkew wo'zinin' ta'sirin ku'sheytiwdi maqset yetken. Shi'g'i'sta XI a'sirdin' aqi'ri'nda ju'zege kelgen jag'daylar Krest atlani'slari' ushi'n qolayli' imkaniyat jaratqan. Kishi Aziya yari'm atawi'n seljuk tu'rkler basi'p alg'an yedi. Bul aymaqtan Bati's ma'mleketlerinin' ziyaratshi'lari', Palestinani'n' muqaddes jerlerine, ra'wayatlarg'a qarag'anda, Isa payg'ambar jerlengen Quddusqa (Ierusalim) baratug'i'n jollar wo'tetug'i'n yedi. **Quddus** qalasi' bes a'sirden berli musi'lmanlar qoli'nda yedi. Jergilikli hu'kimdarlar ha'm xali'qti'n' ziyaratshi'larg'a bolg'an qatnasi' jaman bolmasa da, XI a'sirdin' aqi'ri'nan baslang'an musi'lman hu'kimdarlari'ni'n' wo'z ara uri'slari' xristianlardin' ziyaratlari'n barg'an sayi'n qa'wipli iske aylandi'ri'p ati'rg'an yedi.

Vizantiya imperatori' Rim papasi' menen kelise almasa da, xristian dushpanlari' menen gu'resiw ushi'n jawi'ngerler jiberiwin sorani'p Bati'sqa mu'ra'ja'a't yetedi. Papa **Urban II** 1095-ji'li'

65-su'wret. Papa Urban II nin' Klermon qalasi'nda krest atlani'si'na shi'g'i'wi'.

Franciyanin' qublasin'dag'i' **Klermon** qalasin'da shirkew ji'yi'ni' sabori'na toplang'an mi'n'lap ruwxani'yer, ri'carlar ha'm a'piwayi' xali'q wa'killeri aldin'da so'z so'yleydi. Wol Quddustag'i' «Payg'ambar qa'birin» musi'lmanlardan azat yetiwge shaqi'radi'.

Papa atlani'sta qatnasqanlarga, wolardin' gu'na'lari'ni'n' keshiriliwin wo'lgenlerdin' ruwx'i' ja'nnetke — «beyishke» tu'siwine wa'de beredi. **Urban II** «muqaddes jer»din' bayli'qlari' ha'm wo'nimdar yekenligi haqqi'nda da yesletip wo'tedi. Palestinada «*Su't ha'm pal da'rya boli'p ag'i'wi', Quddus*

jerdin' kindigi, wol ja'nnet ma'kan wo'nimdarli' jerli u'lke» yekenligin aytadi'.

Bul so'zlerdi yesitken xalayi'q «Qudaydi'n' yerki sol! Qudaydi'n' qa'lewi sol!» degen qatti' dawis penen papani'n' pikirin qollap-quwatlaydi' ha'm gezlemenden «but» yag'ni'y «Krest» ti'n' ko'rinisin qi'rqi'p ali'p wo'z kiyimlerine tige baslaydi'. Sol sebepli atlani's qatnasi'wshi'lari' «Krestliler», atlani'slar bolsa Krest atlani'slari' dep ataladi'.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Shirkew ji'yi'nlari' — III a'sirden baslap xristian shirkewi joqarg'i' ruxani'ylari'ni'n' shirkewdi teoriyalig' ha'm a'meliy basqari'w mashqalalari'n sheshiw ushi'n shaqi'ri'latug'i'n quri'ltay.

Katolik shirkewi atlani's qatnasi'wshi'lari'na ayi'ri'm jen'illiklerdi, soni'n' ishinde, diyqanlarg'a qari'zlari'nan keshetug'i'nli'g'i'n, wolardi'n' shan'araqlari'n shirkew wo'z qa'wenderligine ali'wdi' ja'riyalaydi'.

Krest atlani'si' qatnasi'wshi'lari'ni'n' maqseti ha'm wazi'ypalari'. Diyqanlar Krest atlani'slari'nda qatnasi'wi' arqali'

66—su'wret. Krest atlani'slari' qatnasi'wshi'lari'.

wo'zlerin'in' awi'r turmi'si'nan quti'li'p, Shi'g'i'sta mal-mu'likke ha'm baxi'tli' turmi'sqa yerisiwine u'mit yetken. Krestshilerdin' ko'pshiligin ri'carlar qurap, wolar ko'binese bay bolmag'an shan'a-raqlardan yedi. Shan'araqtag'i' kishkene ular, mayorat sistemasi' bolg'anli'qtan, yag'ni'y miyras u'lken ulg'a qaldi'ri'latug'i'nli'qtan, ata-analari'nan qalg'an miyrasti'n' u'lken bo'leginen u'mit qi'lmasa da bolatug'i'n yedi.

Bunday jag'daydag'i' ri'carlar wo'zlerine ataq-dan'q ha'm bayli'q artti'ri'w ushi'n jolg'a shi'qqan. Shi'g'i'sqa gercoglar, graflar ha'm de ayi'ri'm koroller ha'm imperatorlar da atlanadi'. Wolar wo'zlerine jan'a aymaqlardi' ha'm puqaralardi' boysi'ndi'ri'wdi' maqset yetken. Soni'n' menen birge, Krest atlani'slari'nda qatnasi'wdi' wolarg'a bolg'an hu'rmet-itibari'n artti'radi'.

A'skerler menen sawdagerler de atlani'sqa shi'g'i'p, wolar Shi'g'i's tovarlari' menen sawda yetiw arqali' tez bayi'p ketiwdi a'rman yetken. Krest atlani'si' qatnasi'wshi'lari' tek paydani' woylag'an desek qa'te boladi'. Wolardag'i' materialli'q ma'p «payg'ambar qa'birin» musi'lmanlardan azat yetiw muqaddes is yekenligine iseniw menen birlesip ketken yedi.

Soraw ha'm tapsi'rmalar:

1. Krest atlani'slari' degenimiz ne? Wolardi'n' keli'p shi'qqan sebeplerin ko'rsetin'.
2. Krest atlani'slari' ushi'n Jaqi'n Shi'g'i'sta qanday qolayli' jag'daylar ju'zege keldi'?
3. Ne ushi'n katolik shirkewi Krest atlani'slari'ni'n' sho'l-kemlestiriwshisine aylandi'?
4. Rim papasi' Urban II Krest atlani'si' qatnasi'wshi'lari'na qanday wa'deler beredi'?

20-§. DA'SLEPKI KREST ATLANI'SLARI'

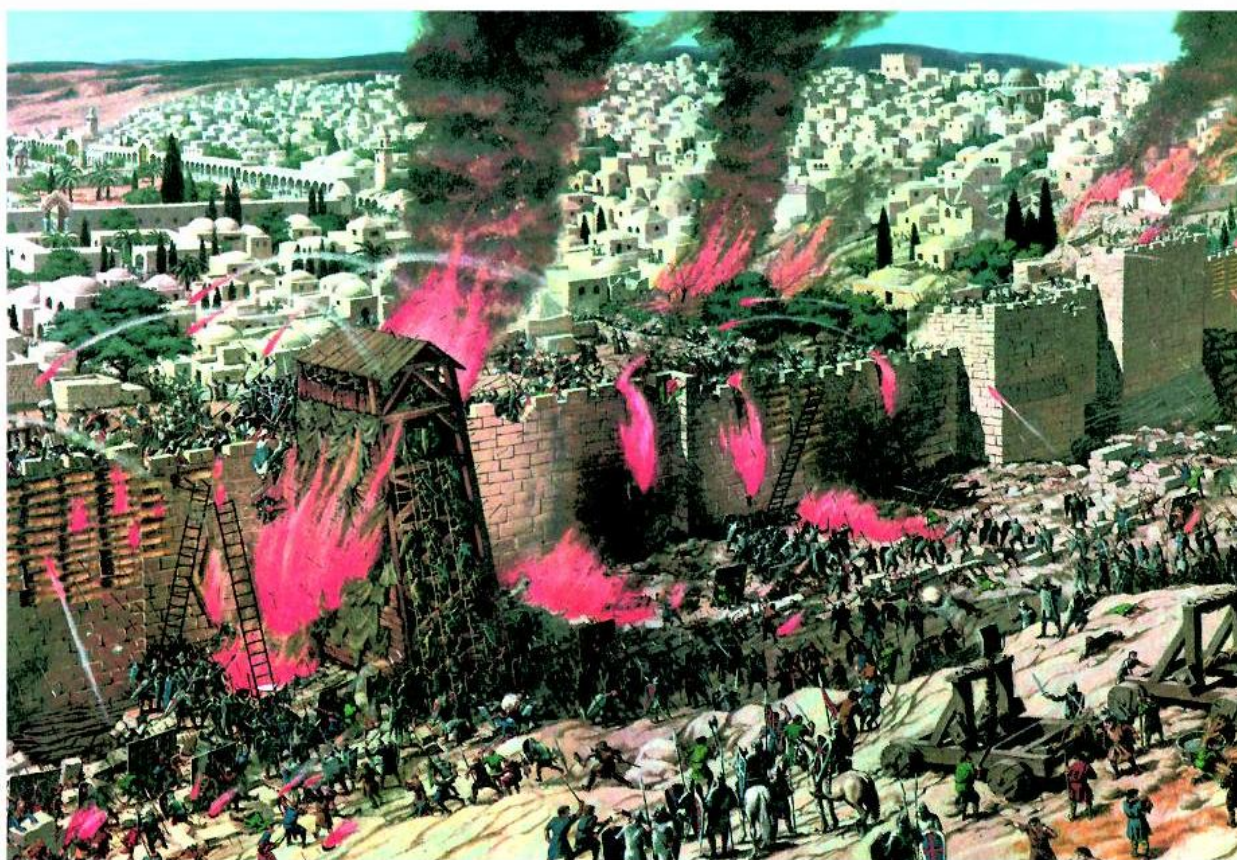
Birinshi Krest atlani'si'. Birinshi Krest atlani'slari'na Franciya, Italiya ha'm Germaniyanin' ha'r tu'rli wa'layatlari'nan ri'carlar toplang'an. Wolar jaqsi' qural-jaraq, kerekli azi'q-awqatlar ha'm pul menen ta'miyinlengen yedi. Vizantiya paytaxti' Konstantinopolda

1096-ji'ldi'n' gu'zinen baslap toplana baslag'an ri'carlarga imperator **Aleksey I** vassalli'q anti'n qabi'l yettiredi. Buni'n' ma'nisi Jaqi'n Shi'g'i'sta du'ziletug'i'n xristian ma'mleketleri Vizantiyag'a siyasiy jaqtan g'a'rezli boli'wi' kerek yedi. Atlani'slar Siriya ha'm Palestinada krestlilerdin' wo'z korolliklerin du'ziwi menen juwmaqlanadi'. Wolardi'n' ishindeg **Quddus korolliqi krestlilerdin'**

67-su'wret. Arablardi'n' ri'carlar menen uri'si'.

tiykarg'i' ma'mleketi yedi. Krestler Quddusti' iyelew waqti'nda bir g'ana juma meshitinde 10 mi'n' musi'lmandi' wo'ltiredi. Evreyler wo'zlerinin' **sinagogasi'nda** (shirkewinde) wo'rtep jiberiledi. Uri's waqti'nda ko'plegen hayallar ha'm balalar ayawsiz' tu'rde wo'ltiriledi. Qalali'lardi'n' u'yine basti'ri'p kirgen ri'carlar, yesiklerine wo'zinin' qalqani'n ildirip qoyatug'i'n yedi ha'm bul u'y barli'q buyi'mlari' menen jan'a xojayi'ng'a wo'tkenligin an'latatug'i'n yedi.

68-su'wret. Krestlilerdin' Quddusti' qamal qi'li'wi'.

Krestliler Jaqi'n Shi'g'i'sta. Evropadan basti'ri'p kiyati'rg'an ri'carlardi'n' ag'i'mi', xristianlarg'a basi'p ali'ng'an aymaqlardi' 200 ji'l dawami'nda qolda uslap turi'w imkaniyati'n beretug'i'n yedi.

Jaqi'n Shi'g'i'sta Krestliler jergilikli diyqanlardi' yerkinen ayi'radi'. Jan'a xojayi'nlar wo'nimnin' 1/3 bo'legin sali'q retinde ala baslaydi'. Diyqanlar sonday-aq qosi'msha korolge, xristian shirkewine de sali'q to'lewge ma'jbu'r yetilgen. Na'tiyjede jergilikli xali'qta Krestlilerge degen jek ko'riwshilik ku'sheyip ko'terilisler de boli'p turatug'i'n yedi. Krestliler arasi'ndag'i' wo'z ara qarama-qarsi'li'qlar, a'tiraptag'i' musi'lman hu'kimdarlari'ni'n' qi'sqi'si' da ku'sheyip baradi'. Bati's feodallari' jat, dushpan ma'mlekette wo'zlerin ti'ni'sh seze almaydi'.

Diniy-ri'carlardi'n' ordenleri. Palestinada du'zilgen diniy-ri'carli'q ordenleri a'dettegi ruwxani'ylerdin' ordenlerinen pu'tkilley pari'qlang'an. Bati'sta a'piwayi' ruwxaniylerdin' tiykarg'i' isi si'yi'ni'w ha'm miynet yetiw bolsa, diniy-ri'carli'q orden ag'zalari'ni'n' tiykarg'i' wazi'ypasi' gu'resiwden ibarat yedi. Wolar u'ylenbewge, ka'mbag'alli'qta jasawg'a, shirkewge so'zsiz boysi'ni'wg'a ha'm wo'mirinin' aqi'ri'na deyin qoli'ndag'i' qurali' menen xristian dininin' dushpanlari'na qarsi' gu'resiwege ant yetken.

Da'slepki diniy-ri'carli'q ordeni **gospitallerdin'** ordeni bolg'an. Quddusta Krest atlani'slari' baslanbastan aldi'n a'wliye **Ioann ierusalimskiy** atli' hospital («g'a'ripxana») boli'p, wol jerde awi'ri'w ha'm ka'mbag'al zi'yaratshi'larg'a ja'rdem ko'rsetilgen. Gospitalda xi'zmet ko'rsetip ati'rg'an ruwxani'ylardan keyin ala orden du'ziledi.

Woni' geyde **ioannitler ordeni** dep te atag'an. Musi'lmanlar Palestinani' qaytadan basi'p alg'annan son' orden da'slep Rodos atawi'na, son' birneshe a'sir wo'tip Maltag'a ko'ship jaylasadi'.

Yekinshi ri'carli'q ordeni da'slep Quddusqa kiyati'rg'an zi'yaratshi'lardi' qorg'aw ushi'n du'zilgen **tampliyerler** (xramovnikler, «xram» shirkew so'zinen) dep atalg'an. Wol Quddustag'i' ri'carlar jaylasqan to'belik ati' menen atalg'an.

Orden ag'zalari' a'skeriy qaharmanli'qlari' ha'm isbilermenligi menen aji'rali'p turg'an. Tampliyerler qayi'rqomli'q ha'm sawg'alar ali'wdan basqa, su'txorli'q penen de shug'i'llang'an. Evropada wolardi'n' bayli'qlari' haqqi'nda a'psanalar payda bolg'an. Bayli'q XIV a'sirdin' baslari'nda ordennin' qadag'an yetiliwine ali'p keledi.

U'shinshi u'lken diniy-ri'carli'q ordeni muqaddes Bibi Mariyam-g'a bag'i'shlang'an. Wondag'i' ko'pshilik ri'carlar Germaniyadan

bolg'ani' ushi'n woni' **Nemis** (lat. **Tevton**) ordeni dep atag'an. Orden Palestinada uzaq waqi't qalmag'an.

Yekinshi ha'm u'shinshi krest atlani'slari'. Musi'lman hu'kim-darlari' Shi'g'i's ha'm Qubla ta'repten krestlilerdi qi'sqi'g'a ali'p kiyati'r yedi. Wolarg'a qarsi' gu'resiw ushi'n Evropa feodallari' yekinshi krest atlani'si'n sho'lkemlestiredi. Yekinshi Krest atlani'slari' 1147—1149-ji'llari' bolg'an. Wonda Franciya koroli wo'zinin' a'sker-leri menen qatnasqan. Biraq bul atlani'slar sa'tsiz juwmaqlang'an. Musi'lmanlar tez arada ku'shli ma'mleket du'zedi. Mi'sr sultani' Salohiddin Ayubiy 1187-ji'li' krestlilerden Quddusti' tarti'p aladi'.

69-su'wret. Gospitalyer. 70-su'wret. Tampliyer. 71-su'wret. Tevton ri'cari'.

Bul waqi'ya Evropada 3-krest atlani'slari'ni'n' (1189—1192-ji'llarda) sho'lkemlestiriliwine ali'p keledi. Biraq German imperatori', Franciya ha'm Angliya koroli qatnasi'wi'ndag'i' bul atlani'slar da sa'tsiz juwmaqlanadi'.

Soraw ha'm tapsi'rmalar:

1. Birinshi Krest atlani'slari' ha'm wolardi'n' na'tiyjelerin ayti'p berin'.
2. Krestliler tiykar salg'an ma'mleketlerdi kartadan ko'rse-tip berin'.
3. Ne sebepten Jaqi'n Shi'g'i's xalqi' Krestlilerge qarsi' ko'terilisler ko'tergen?

4. Diniy-ri'car ordenleri ne maqsette du'zilgen?
5. Evropada 3-Krest atlani'slari'n sho'lkemlestiriwge ne sebep boldi'?

21-§. KEYINGI KREST ATLANI'SLARI': NA'TIYJELER, AQI'BET HA'M JUWMAQ

To'rtinshi Krest atlani'slari' (1202—1204). XII a'sirdin' aqi'ri'nda papa **Innokentiy III** jan'a Krest atlani'slari'n sho'lkemlestiriwge kirisedi.

72-su'wret. Krestlilerdin' Veneciya sawdagerleri menen ushi'rasi'wi'.

Krestliler Veneciya menen ten'iz arqali' a'skeriy kemelerde Palestinag'a ali'p wo'tiwge kelisip 85 mi'n' gu'mis marka pul to'lewdi moyni'na aladi'. Kelisilgen puldi'n' derlik 1/3 bo'legin to'ley almag'an Krestliler atlani'slar baslan'i'wi'nan-aq Veneciyanin' sawdadag'i' tiykarg'i' qarsi'lasi' Vizantiyag'a qarsi' uri's baslawg'a ma'jbu'r boldi'. Uri'sqa si'ltaw inisi ta'repinen taxttan tu'sirilip ko'zi baylang'an (aldang'an) **Isaak II Angelge** taji' taxtti' qaytari'w boladi'.

To'rtinshi Krest atlani'si' qatnasi'w-shi'lari' ri'carlar a'skerleri Konstantinopolg'a 1204-j'i'li' hu'jim baslaydi'. Jigirma mi'n'li'q la'shker yari'm million xalqi' bolg'an qalani' iyeleydi. Tiykar sali'n-g'annan beri birinshi ret Konstantinopol qalasi' dushpan woljasi'na aylanadi'.

Lati'n imperiyasi' (1204—1261). Lati'nlar (vizantiyali'lar krestlilerdi usi'lay atag'an) Vizantiya qarabaxanalari'nda zamanaslari' Shi'g'i'stag'i' Romaniya, ha'zirgi tariyxshi'lar Lati'n imperiyasi' dep atag'an ma'mleketti du'zedi.

Romaniyanin' birinshi imperatori' yetip Krestliler jol bashi'lari'ni'n' biri Flandriya grafi **Bolduin** saylanadi'. Qizi'g'i' sonda,

Bolduin wo'zin Vizantiya imperatorlari' ha'kimiyati'ni'n' ni'zamli' dawamshi'si', Romani'yani' Vizantiyani'n' dawami' dep yesaplag'an.

Lati'nlar basi'p ali'ng'an aymaqlari'nda wo'z ta'rtpi'lerin wornata baslaydi'. Bul ma'mlekette Bati's Evropadag'i'day ri'carlar saraylari' boy tikledi. Konstantinopol patriyarxi' taxti'n katolik ruwxani'yi iyeleydi, diyqanlar ri'carlarga jeke qaramli'qqa tu'sedi. Vizantiyani' basi'p alg'an ri'carlardi'n' ko'pshiligi tez arada watani'na qayti'p ketedi. Lati'n imperiyasi'nda qalg'an ri'carlar ha'kimiyatti tek wo'zlerini'n' temir ta'rtpi'leri ha'm uyi'mlasqanli'g'i' menen uslap turadi'. Konstantinopol sarayi' pu'tkil Evropada wo'zini'n' ri'carlari'ni'n' qaharmanli'g'i' menen dan'qqa yerisken yedi. A'sirese, wolar ri'carli'q ar-nami'si'na, sadiqli'gi'na a'mel qi'li'wda u'lg'i bolg'an.

73-su'wret. Krestlilerdin' Konstantinopolg'a kirip keliwi.

Jergilikli greklernin' ma'rtlershe qarsi'li'g'i' sebepli lati'nlar Vizantiya jerlerin toli'q boysi'ndi'ra almag'an. Lati'n imperiyasi'ni'n' wo'zi de tez arada birneshe mayda knyazli'qlarg'a bo'linip ketedi.

Vizantiyani'n' tikleniwi'. Vizantiyalilardi'n' lati'nlardi' tez arada quwi'p shi'g'ari'w u'mitleri biykar ketpedi. Boysi'ndi'ri'lg'an xali'q krestlilerdi' jaqti'rmag'an, lati'nlar bolsa wo'z ara kelise almag'an. Ku'nlerdin' birinde nikeyali'lar a'skeriy bo'limshesi lati'nlardi' «qorqi'ti'w» maqsetinde Konstantinopolg'a keledi. Sol waqi'tta a'skerleri nikeyalarga qarsi' ten'izden hu'jim qi'li'wg'a ketken ha'm qalani' qarawsi'z qaldi'rg'an yedi. Konstantinopol greklari nikeyali'lar a'skerlerini'n' jaqi'nlasqani'n yesitip, wolarg'a qala da'rwazalari'n ashi'p beredi. Wolardi'n' ja'rdemi menen nikeyali'lar qalag'a kirip, paytaxtti' an'sat g'ana iyeleydi. Tez arada arti'na qaytqan lati'nlar qalani'n' qoldan ketkenine gu'wa boladi'. Nikeyali'lar menen uri'sta jen'iliske ushi'rag'an lati'nlardi'n' kemelerine woti'ri'p, Evropaga qayti'wdan basqa ilaji' qalmaydi'. Nikeya imperatori' **Mixail VIII Paleolog** 1261-ji'ldi'n' 15-avgustinde Konstantinopolg'a saltanatli' tu'rde kirip keledi. Vizantiya imperiyasi' sol ta'rizde tiklenedi. Yendi Vizantiya du'nyani'n' qu'diretli ma'mleketinen wonshelli u'lken bolmag'an grek ma'mleketine aylanadi'.

Krest atlani'slari'ni'n' tamam boli'wi' ha'm aqi'betleri. XIII a'sirde sho'lkemlestirilgen bir qatar Krest atlani'slari' Jaqi'n Shi'g'i'stag'i' jag'daydi' wo'zgerte almaydi'. Franciya koroli **Lyudovik IX** din' 1269—1270—ji'llardag'i' segizinshi Krest atlani'slari' aqi'rg'i' Krest atlani'slari' boladi'. Ko'p wo'tpey Krestlilerdin' Shi'g'i'stag'i' mu'likleri izbe-iz musi'lmanlar qoli'na qayta baslaydi'.

Krest atlani'sini'n' tamam boli'wi'ni'n' tiykarg'i' sebebi XIII a'sirdin' aqi'rlari'nda Bati's Evropa ma'mleketlerinde baslan'g'an wo'zgerisler boladi'. Wo'ndiris ku'shleri wo'sedi. Tog'aylar kesilip yegin maydanlari'na aylari'di'ri'la baslaydi'. Awi'l xalqi'ni'n' jersiz bir bo'legi rawajlani'p barati'rg'an qalalarg'a ko'ship ketedi. Korol ha'kimiyati'ni'n' ku'sheye baslawi' ha'm ma'mleketti woraylasti'ri'w siyasati' ri'carlarga korol a'skerliginde xi'zmet yetiw imkaniyati'n beredi. Sawdagerler ti'ni'sh jol menen sawda-sati'q ali'p bari'wdi'n' qolayli'li'gi'na ja'ne bir ret isenim payda yetti.

Krest atlani'slari' wo'zinin' tiykarg'i', yag'ni'y Shi'g'i'sta ku'shli xristian ma'mleketlerin payda yetiw maqsetine yerise almaydi'. Wonda qatnasqan 100 mi'n'lap adamlar nabi't boli'p, u'lken finansli'q zi'yan ko'riledi.

Bi'raq Shi'g'i'sti'n' joqari' ma'deniyati' menen tani'si'w Evropa feodallari'ni'n' turmi'si'n keskin wo'zgertip jiberedi. Evropa ma'mleketlerinde sali'qlardi' wo'nim menen yemes, al pul menen ali'w wo'sip baradi'. Ayi'ri'm feodallar g'a'rezli diyqanlardi' to'lem worni'na azatli'qqa shi'g'ara baslaydi'.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar

1. 4-krest atlani'slari'ni'n' bari'si' haqqi'nda ayti'p berin'?
2. Lati'n imperiyasi' qalay ju'zege keldi?
3. Son'g'i' krest atlani'slari' qashan boli'p wo'tti?
4. Krest atlani'slari'ni'n' na'tiyjeleri ha'm aqi'betlerin ayti'p berin'

IV BAP. BATI'S EVROPADA WORAYLASQAN MA'MLEKETLER- DIN' DU'ZILIWI

22-§. FRANCIYADA WORAYLASQAN MA'MLEKETTIN' DU'ZILIWI

Korol ha'kimiyati'. Krestliler Siriya sho'linde musi'lmanlar menen uri's ju'rgizip ati'rg'ani'nda Franciya awi'r da'wi'rlerdi wo'z basi'nan keshirip ati'rg'an yedi. Buri'ng'i' Bati's Frank korolliги bir-birinen g'a'rezsiz u'lken-kishi wonlag'an knyazliklerge bo'linip ketedi. Bul knyazlikler miyrasqa qaldi'ri'lg'anda ja'ne bo'linip, dinastiyali'q nekeler na'tiyjesinde qoldan-qolg'a wo'tetug'i'n yedi.

Koroldin' jeke jer- mu'likleri (domeni) arqada Pari'jden qublada Orleang'a shekem jaylasqan yedi. **Normandiya, Burgundiya, Bretan, Akvitaniya** gercoglari'ni'n' ha'rbiri korolge qarag'anda ko'birek aymaq ha'm xali'qqa iye yedi. Koroldan **Anju, Tuluza, Blua** graf-lari' da ku'sh-qu'direti jag'i'nan kem bolmag'an. Korol domeninde bolsa wog'an boysi'nbag'an feodallar bekkem qorg'anlar quri'p jaylasi'p alg'an yedi.

74-su'wret. Normandiya-
dag'i' d'E qorg'ani'.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Domen (lati'nsha — dominium — mu'lik) — korol, gercog, graf ha'm baronlardi'n' g'a'rezli diyqanlar miyneti menen islenetug'i'n jer-mu'likleri.

Korol **Lyudovik VI** (1108—1137) domeninde ta'rtip wornati'wg'a ha'reket yete baslaydi'. Wol Burj ha'm Sans qalalari'n wo'z jer-mu'lkine qosi'p aladi'. Korol wo'zbasi'msha boli'p ketken baron-lardi'n' qorg'anlari'n buzi'p taslap wolardi' boysi'ndi'radi'. **Lyudovik**

VI ni'n' a'wmeti ju'risip Akvitani'ya gercogi'ni'n' jalg'i'z miyras-xori'na u'ylandiriwge yerisedi.

Wa'layatlar wortasi'nda miynetin' bo'listiriliwi. Franciyada X-XI a'sirlardan awi'l-xojali'g'i'ni'n', wo'nermentshilik ha'm sawdani'n' rawajlani'wi' baslanadi'. XII a'sirden baslap jan'a wo'zlestirilgen jerlerde diyqanlar qaramli'g'i' biykar yetilip, sali'qlardi'n' bir bo'limi pul menen to'lenetug'i'n boladi'. Na'tiyjede, diyqanlar jetistirgen wo'nimlerinin' belgili bir bo'legin bazarg'a sati'w ushi'n shi'g'ara baslaydi'. Franciyada feodallar wo'z jerlerin diyqanlarga' miyras boli'p qalatug'i'n yetip ijarag'a bere baslaydi'. Bul ilajlar diyqanlardi'n' jerge bolg'an qatnasi'n unamli' ta'repke wo'zgertedi.

Wa'layatlar arasi'nda miynet bo'listiriliwi ku'sheye baslap, **Normandiya** — temir, duz wo'ndirisi ha'm at, qaramal jetistiriwge; **Shampan** ha'm **Burgundiya** — vinoshi'li'q, zi'g'i'r talshi'g'i'nan toqi'lg'an aq bo'z ko'ylek toqi'wg'a, Flandriya ju'nnen gezlemeler tayarlawg'a qa'nigelesken. Sawdagerler bul wo'nimlerdi Shampan yarmarkasi'na ali'p baratu'g'i'n yedi. Na'tiyjede bul wo'nimler pu'tkil ma'mleketke tarqalatug'i'n yedi. Parij pu'tkil arqa-shi'g'i's Franciyanin' yen' u'lken wo'nermentshilik h'am sawda-sati'q worayi' boli'p qaldi'. Miynet bo'listirini'n' wo'sip bari'wi' sebepli wa'layatlardi'n' wo'z yerkinshe jasawi' toqtaydi'. Sawda-sati'q wolardi' bir-birine baylap qoyadi'. Wa'layatlar arasi'ndag'i' ekonomikali'q baylani'slardi' rawajlandi'ri'wg'a bolg'an mu'tajlikleri feodalli'q pi'ti'ran'qi'li'qti'n' tamamlani'w kerekligin ko'rsetetug'i'n yedi.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Wa'layatlar arasi'ndag'i' miynet bo'listiriliwi — ha'rbir wa'layatti'n' wo'ndiristin' wol yaki bul tarawi'na qa'nigelesiw boli'p yesaplanadi'.

Ma'mleketti birlestiriw ushi'n gu'res. Qalalardi'n' rawajlani'wi' menen jan'a ja'miyetlik qatlam — **qalali'lar** sani' ko'beyip baradi'. Qalali'lar qatlami' bolsa feodallardi'n' wo'zbasi'mshali'qlari'n shekleytug'i'n ku'shli korol ha'kimiyati'ni'n' ta'reptari' yedi. Sonday-aq koroldi mayda ha'm worta feodallar qollap-quwatlag'an. Wolar ku'shli korol ha'kimiyati' wo'zlerin graflar, gercoglar qi'sqi'si'nan

qutqari'wi'na u'mit penen qarag'an. Bul jag'dayda woraylasti'ri'w procesine tek iri diniy ha'm du'nyali'q feodallar g'ana qarsi' boladi'.

Franciya koroli **Filipp II** Angliya koroli **Ioann** menen anglichanlardi'n' Normandiyadag'i' mu'likleri ushi'n uri's baslaydi'. «**Anglichan taji'ni'n' merwert**» yesaplang'an Normandiya XIII a'sirdin' baslari'nda tarti'p ali'nadi'. Tez arada korol mu'liklerine ma'mleket qublasindag'i' **Tuluza grafli'g'i'** da qaytari'ladi'. Na'tiyjede korol Franciyadag'i' yen' ku'shli feodalg'a aylanadi'. Korol mu'liklerini'n' ken'eyiwi' uluwma ma'mleketlik basqari'w sho'lkemleri: — Korol ken'esi, Joqarg'i' sud ha'm Qarji' basqarmasi'ni'n' du'ziliwi menen tamamlanadi'. **Lyudovik IX** korol jerlerindeki feodallardi'n' uri'slari'n qadag'an yetedi. Korol shi'g'arg'an alti'n ha'm gu'mis ten'gelerinini' Franciyani'n' barli'q wa'layatlari'nda wo'tiw huqi'qi' belgilenedi. Na'tiyjede, ma'mlekette gercog ha'm graflar shi'g'aratug'i'n 40 tu'rli pul a'ste-aqi'ri'n qi'si'p shi'g'ari'ladi'. Bul is-ilajlar sawda-sati'qti' an'satlasti'radi'.

Franciya usi' ta'rizde woraylasqan ma'mleketke aylanadi'. Korol ha'kimiyati' ma'mlekettin' pu'tkil aymag'i'n wo'zine boysi'ndi'rdi'.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Woraylasqan korol ha'kimiyati' — ma'mlekettin' barli'q aymag'i'ni'n' birden-bir korol ha'kimiyati'na boysi'ni'wi'.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Qaysi' is-ilajlar diyqandi' jerge bolg'an qatnasi'n jaqsi' ta'repke wo'zgertedi?
2. Franciyadag'i' wa'layatlar arasi'ndag'i' miynet bo'listiriliwi haqqi'nda ayti'p berin'.
3. Korol ha'kimiyati'ni'n' ku'sheyiwine sebep bolg'an faktorlardi' ayti'p berin'.

23-§. GENERAL SHTATLAR. TAYPALI'Q MONARXIYANI'N' JU'ZEGE KELIWI

Filipp IV ha'm Papa. Franciyani' woraylasti'ri'wdi' dawam yettirgen **Filipp IV** (1285—1314) wo'z korolliginin' baslari'nda

75-su'wret. Avinondag'i' papa rezidenciyasi'.

Shampan grafli'g'i', Lion wa'layati' ha'm qalasi'n korol domenine qosi'p aladi'. Woni'n' keyingi ha'reketleri ma'mleketin' arqa-bati'si'ndag'i' u'lken sawdawo'nermentshilik qalalari'n birlestirgen Flandriyani' iyelewge qaratiladi'.

Filipp IV Evropa hu'kimdarlari'nan birinshi boli'p, yen' u'lken jer mu'liklerine iyelik yetip woti'rg'an shirkewden sali'q talap yetedi.

Rim papasi' **Bonifaciy VIII** (1294-1303) ruwxani'ylerge Franciya koroline sali'q to'lewdi qadag'an yetiwden ti'sqari', Filipp IV ten Flandriyag'a qarsi' uri'sti' toqtati'wdi' talap yetedi. Franciya korolinin' Papani'n' qa'lewine boysi'nbag'anli'g'i'na juwap retinde Bonifaciy VIII Filipp IV ti shirkewden shetletilgenligin saltanatli' tu'rde ja'riyalaw ushi'n tayarli'qqa kirisedi.

General shtatlar. Bug'an juwap retinde Franciya koroli 1302-ji'li' u'sh taypa wa'killeri: ruwxani'ylar, dvoryanlar ha'm qalali'lardi' shaqi'ri'p, wolarg'a papa menen kelispewshiliklerdi dodalawdi' usi'ni's yetedi. General shtatlar papani'n' Franciyani'n' ishki islerine aralasi'wi'n qaralaydi'.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

General shtatlar — «uluwma taypalar») — Franciyadag'i' joqari' qatlam wa'killerinin' birlespesi (1302-1789).

Dvoryanlar (ataqli' aqsu'yekler) — feodallar taypasi'ni'n' jen'illike iye bo'legi. Jen'illikler miyrasli'q boli'p wol a'wladtan-a'wladqa wo'tken.

Ken' ja'ma'a'tshilik ja'rdemine su'yengen Filipp IV papag'a qarsi' ha'reket baslaydi'. Korolge **anafema** (dinnen quwi'w) ja'riyalaw belgilengen ku'nge jaqi'nlag'anda, Italiyani'n' arqasi'ndag'i' **Anani** qalasi'nda jaylasqan papa sarayi'na **Filippin'** bir topar a'skerleri basti'ri'p kiredi. Wolar albi'rap qalg'an papag'a qamaqqa ali'ng'ani' ha'm sud aldi'nda juwap beriw ushi'n Franciyag'a jiberiliwin aytadi'.

Biraq ananililer Bonifaciy VIII di qutqari'p qaladi'. Ko'p wo'tpey papa qorlani'wdi' ko'tere almay, aqi'ldan azi'p qayti's boladi'.

Tez arada **Filipp IV** toli'q jen'iske yerisedi. Franciya arxiepiskopi' papali'qqa saylanadi'. Al wol bolsa Italiyadan Franciyani'n' qublasindag'i' **Avinon** qalasi'na ko'ship wo'tiwge qarar qi'ladi'. **Avinon qalasi'** Francuz koroli mu'lkinе kirmesede, a'lбette woni'n' bul jerdegi ta'siri u'lken yedi. Zamanlari' xristian du'nyasi' basli'g'i' francuz korolini'n' sadi'q xi'zmetshisine aylang'ani'n' jazi'p qaldi'rg'an. Papalardi'n' Rimgе qayti'wi' ushi'n derlik 70 ji'l kerek boldi'. Bul ji'llar (1309—1377) Rim shirkewi tariyxi'nda «**papalardi'n' Avinon tutqi'ni'**» degen at aladi'.

Ulli' magistr g'arg'i'si'. Filipp IV baslag'an «**tampliyerler isi**» de Evropada u'lken ga'p-so'zlerge sebep boldi'. 1307-j'i'li' ordennin' ko'pshilik ag'zalari' ha'm ulli' magistri qamaqqa ali'nadi'. Ordennin' tawsi'lmaytug'i'n bayli'qlari' haqqi'ndag'i' mi'sh-mi'shlar wolardi'n' basi'na ba'le boladi'. «Avinon papa» si'nan razi'li'q ali'p tampliyerlerdin' mal-mu'likleri ali'p qoyi'ladi'. Ko'pshiligin qi'ynap wotqa taslatadi'. Ulli' magistr 1314-j'i'li' wo'lim jazasi'na hu'kim yetiledi. Woni'n' wo'liminen son' bir ay wo'tip papa, won aydan son' **Filipp IV** qayti's boladi'. Ma'mlekette **Filipp IV** g'arg'i'sqa ushi'rag'ani', woni'n' a'wladlari'n ja'ne de qorqi'ni'shli'raq waqi'yalar ku'tip turg'ani' haqqi'nda mi'sh-mi'sh so'zler tarqaladi'.

Usi'layi'nsha XIV a'sirde Franciyada taypali'q monarxiya, yag'ni'y taypa wa'killerinin' ji'yi'ni'na su'yenetug'i'n woraylasqan ma'mleket qa'liplese basladi'.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Ne sebepten Filipp IV Rim papasi' menen kelispewshilikke bari'p qaladi'?
2. Franciyani' birlestiriwde korol kimlerge su'yengen?
3. General shtatlar degen ne? Wol qanday maqsette shaqi'ri'ladi'?
4. Taypali'q monarxiya degen ne?
5. «Papalardi'n' Avinon tutqi'ni'» haqqi'nda ayti'p berin'
6. «Tampliyerler isi» ne ushi'n sho'lkemlestiriledi?

24-§. JU'Z JI'LLI'Q URI'STI'N' BASLANI'WI' HA'M WONI'N' DA'SLEPKI DA'WIRI

76-su'wret. Ju'z ji'lli'q
uri's jawi'ngerleri.

Ju'z ji'lli'q uri's ha'm woni'n' basqi'shlari'. Uri'sti'n' sebepleri. Angliya ha'm Franciya wortasi'nda XIV a'sirdin' 30 ji'llari'nda baslang'an uri'slar (1337-1453) u'zilisler menen ju'z ji'ldan arti'q dawam yetip, tariyxta «**ju'z ji'lli'q uri's**» dep ataldi'. Filipp IV ti'n' wo'liminen ko'p wo'tpey taxtqa dawager yerkek miyrasxor qalmaydi'. X a'sirden baslap dawam yetip kiyati'rg'an Kapetinglerdin'

miyrasxori' dep Valualar shan'arag'i' ta'n ali'nadi'. Biraq anglichanlar koroli **Eduard III** Filipp IV tin' qi'zi'nan tuwi'lg'an aqli'g'i', wo'zin ha'rqanday valualardan ko're taxtqa haqi'li' dep ja'riyalaydi'.

Anglichan korolinin' talabi'n maqullamaw ushi'n francuz huqi'q tani'wshi'lari' **Xlodvig** da'wirindegi «*Sali' haqi'yqati*»nan jerdin' miyrasti'n' hayal adamg'a wo'tiwi mu'mkin yemesligi haqqi'ndag'i' ni'zamdi' tawadi'. Huqi'qtani'wshi'lar bul ni'zang'a ko're korollik ha'm jer mu'lik yekenligi, demek **Filipp IV** tin' qi'zi' wo'z uli' Eduard III ke Franciya taxti'na woti'ri'w huqi'qi'n beriwi' mu'mkin yemesligi haqqi'nda qarar shig'aradi'.

Miyrasxorli'q haqqi'ndag'i' tarti'slar qural ja'rdeminde sheshile baslaydi'. Franciya koroli 1337-ji'li' anglichan ma'mleketinin' qublabati'si'ndag'i' Akvitaniya jerlerin wo'zine qosi'p alg'ani'n dag'azalaydi'. Bug'an juwap retinde **Eduard III** Franciyag'a qarsi' uri's baslaydi'.

Uri'sti'n' bari'si'. Angliya ha'm Franciya uri'si' tez arada uluwma evropaw kelispewshiligine aylanadi'. Shotlandiya ha'm Kastiliya Franciyani', Portugaliya bolsa Angliyani' qollap quwatlaydi'.

Evropani'n' barli'q aymaqlari'nan ri'carlar kelip, anglichanlar yamasa francuzlardin' xi'zmetine wo'te baslaydi'. Anglichanlar 1340-ji'li' Franciya ten'iz floti'n jen'ip, qurg'aqli'qta hu'jimge wo'tedi. Da'slepki u'lken uri's 1346-ji'li' **Kresi** ge jaqi'n jerde boli'p, wonda Franciya a'skerleri jen'iliske ushi'raydi'. Anglichan a'sker-

lerinin' ta'rtililigi, san jag'i'nan u'stinligi, puqta tayarli'g'i' uri'sti'n' da'slepki da'wirinde-aq Angliya u'stemligin ta'miyinlegen. Yerkin diyqanlardan du'zilgen woq jayshi'lar bo'limi de jen'isti ta'miyinlewshi faktorlardan biri boli'p yesaplanadi'. Anglichan a'skerleri korolden ayli'q alatug'i'n a'skeriy basli'qlardi'n' buyri'qlari'n so'zsiz wori'nlag'an.

77-su'wret. Pute jaqi'ni'nda uri's.

Franciya a'skerleri bolsa bo'lek ri'carli'q bo'limlerden quralg'an boli'p, ha'rbir ri'car yerkin ha'reket yetken. A'skerlerde birden-bir basqari'w ha'm a'skeriy ta'rtilip bolmag'an.

1356-ji'li Franciyanin' san jag'i'nan yeki yese ko'p a'skerleri shaxzada **Eduard** bo'limshesini'n' izinen quwi'p, wog'an Puate jani'nda jetip aladi'.

Eduard francuzlar woni' wo'tkizip jiberiwi yesabina barli'q wolja ha'm tutqi'n'lardi' qolg'a kirgizgen ha'mme qorg'an ha'm saraylardi' beriwge tayar yekenin bildiredi. Biraq Franciya koroli shaxzadani' wo'zinin' to'releri menen tutqi'nli'qqa tu'sip qamaqqa ali'ni'wi'na razi' boli'wi'n talap yetedi. Na'tiyjede **Eduard** uri'si'wdan basqa shara qalmag'ani'n tu'sinip jetedi.

Uri's dawami'nda francuzlardi'n' ja'ne birikpey ha'reket yetiwi' wolardi'n' yen' saylandi' ri'carlari'ni'n' wo'limine sebep boladi'. Franciya koroli **Ioann Saqi'y** ha'm uli' **Filipp** tutqi'nli'qqa tu'sedi. Uri'stan son' anglishanlarga wolardi'n' Franciyadag'i' ko'plep jermu'likleri qaytari'ladi'. Uri's bolsa francuzlar ushi'n qa'wi'pli tu's ala baslaydi'.

Jakeriya ko'terilisi. Ju'z ji'lli'q uri's dawami'nda sali'qlardan, a'sirese diyqanlar azap shekken. Bi'raq xojayi'nlar «*A'piwayi' Jaktin' jelkesi ken', wol barli'q awi'rli'qti' ko'teredi*» degen. A'piwayi' diyqang'a qarata qollani'lg'an «**Jak**» laqabi' keyin ala ko'terilisti'n' ati'na aylanadi'.

Franciyanin' Bove okruginde, 1358-ji'ldi'n' may ayi'nda baslang'an diyqanlar ko'terilisi tariyxta «**Jakeriya**» ati'n aladi'. Qon'si' wa'layatlarg'a da tarqalg'an ko'teriliste ju'z mi'n'g'a jaqi'n adam qatnasqan. Ko'terilishlilerdin' su'reni «*Barli'q aqsu'yeklerdi birewin de qaldi'rmay qi'ri'p taslaw*» yedi. Bug'an wolardi'n' diyqanlarga wo'tkizgen awi'r zuli'mi' sebep bolg'an. Ko'terilishliler

feodallardi'n' qorg'anlari'n talap, sali'q hu'jjetlerin ha'm dizimlerin jag'i'p jiberedi. Bi'raq a'dil korolge isengen diyqanlardi'n' bayraq-lari'na korol gerbindegi — aq liliya (nilufar) ko'rinisi tu'sirilgen. Ko'p waqi't wo'tpey feodallar birlesip **Gilom Kal** basshi'li'gi'ndag'i' ko'terilisti basti'radi'. Ko'terilistin' ja'ne qaytalani'wi'nan qori'qqan feodallar diyqanlardi' to'lem worni'na jeke qaramag'i'nan azat yetiwdi tezlestiredi, wolar ko'terilisten keyin wo'z xojali'qlari'n jaqsi' rawajlandi'ri'w imkaniyati'na iye boladi'.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Ju'z ji'lli'q uri's ha'm woni'n' basqi'shlari' haqqi'nda ayti'p berin'.
3. Ju'z ji'lli'q uri'sti'n' sebeplerin ko'rsetin'.
4. Franciya a'skerlerinin' uri'sti'n' da'slepki basqi'shi'ndag'i' jen'iliwinin' sebepleri nede yedi?
5. Jakeriya ko'terilisi, woni'n' jen'iliwinin' sebepleri ha'm aqi'betleri haqqi'nda ayti'p berin'.

25-§. URI'STI'N' KEYINGI DA'WIRLERI. FRANCIYANI' WORAYLASTI'RI'WDI'N' JUWMAQLANI'WI'

78-su'wret. Karl V
Dana.

Ju'z ji'lli'q uri'sti'n' dawami'. Angliya Franciyag'a 1360-ji'li' usi'ng'an ti'ni'shli'q piti-mi boyi'nsha ma'mleket aymaqlari'ni'n' 1/3 bo'legi anglichanlarg'a wo'tedi. Franciya koroli **Karl V** a'skeriy reformalar wo'tkizip, ku'shli topshi' la'shker ha'm flot du'ziwge kirisedi. Birden-bir komandirlik yengizilip woni'n' wa'killikleri ken'eyttiriledi. Bul lawazi'mg'a tayi'nlang'an **Dyugeklan** u'lken uri'slarg'a kirmesten, kishi uri'slar arqali' derlik barli'q aymaqlardi' anglichanlardan azat yetedi. Biraq uri'stag'i' jen'isler uzaqqa sozi'lmaydi'. Korol sarayi'ndag'i' kelispewshiliklerden paydalang'an anglichanlar 1415-ji'ldi'n' gu'zinde

Normandiyag'a a'skerler tu'siredi. **Azenkur uri'si'nda** ja'ne francuzlar a'skerleri tas-talqan yetiledi. Ma'mlekettin' yari'mi' Angliya qoli'na wo'tip, shirkew ha'm ruwxani'yer anglichan korolin ta'n aladi'. Burgundiya gercogi de anglichanlar ta'repine wo'tedi. Woni'n' ja'rdeminde anglichanlar Parijdi iyeleydi.

1420-ji'ldag'i' sha'rtnamag'a muwapi'q, Angliya koroli birlesken Angliya ha'm Franciyanin' koroli boli'wi' ko'rsetiledi. Franciya korolinin' uli' ha'kimiyattan ayi'ri'ladi'. Ju'z ji'lli'q uri'stin' bari'si' wo'zgerip, anglichan a'skerlerine qarsi' a'piwayi' xali'q ko'teriledi.

Orlean qi'zi'. Anglichan a'skerleri Orleang'a sheshiwshi hu'jimge tayarli'q ko'rip ati'rg'an bir waqi'tta, Karldi'n' aldi'na 16 jasar a'piwayi' diyqan qi'zi' **Janna d'Ark** kelip, woni' francuzlar jen'isi ani'q yekenligine isendiredi. Jannag'a ri'carlar bo'limshesi berilip, Orleandi' azat yetiw ushi'n tayarlang'an la'shker qurami'na kirgiziledi. Birneshe ku'n dawami'nda anglichanlar qurg'an bekinisler buzi'p taslani'p, qala qamaldan azat yetiledi. Bul waqi'yadan son' Jannani' «**Orlean qi'zi'**» dep atay baslaydi'. Jannani'n' qaharmanli'g'i'nan ilhamlang'an francuzlar barli'q aymaqlarda basqi'nshi'larg'a qarsi' uri's baslaydi'.

Reymste — Franciya korollerinin' da'stu'riy taj kiyetug'i'n qalasi'nda Karldin' taj kiyiw imkaniyati' payda boladi'. **Karl VII** (1422—1461) Franciya koroli bolg'annan son', woni'n' ma'mleket xalqi'ni'n' arasi'ndag'i' ha'm Evropadag'i' abi'rayi' keskin wo'sedi.

Janna d'Arkti'n' dan'qi' arti'p bari'wi', korol sarayi'ndag'i' hasi'lzadalardi'n' ko're almawshi'li'g'i'n ku'sheytiredi. 1430-ji'li' **Kompen** qorg'ani' ushi'n bolg'an uri'sta Janna burgundlar ta'repinen tutqi'ng'a ali'ni'p, anglichanlarg'a tapsi'ri'ladi'. Franciya koroli qaharman qi'zdi' qutqari'wg'a uri'ni'p da ko'rmeydi. Shirkew sudi' Jannani' wo'lim jazasi'na hu'kim yetip, 1431-ji'ldi'n' 30-mayi'nda Ruan qalasi' maydani'nda wotqa jandi'radi'.

Uristi'n' juwmaqlani'wi'. Jannani'n' qaharmanli'g'i' francuzlardi'n' watandi'

79-su'wret. Janna d'Ark Karl VII nin' taj kiyiw ma'resiminde.

su'yiwshilik sezimlerin ku'sheytip, azatli'q uri'si'nda keskin buri'li's jasaydi'. Anglichanlardi'n' izbe-iz jen'ilisleri 1453-j'i'li' pitim du'ziw menen tamamlanadi'. Wolardi'n' qol asti'nda tek **Kale** porti qaladi'.

Jen'is korol ha'kimiyati'ni'n' ku'sheyiwi'ne ali'p keledi. Koroldin' turaqli la'shkeri du'zile baslaydi'. Sali'qlardi'n' turaqli' ji'ynali'wi' arqali' ma'mleket qarji'lari' ko'beyedi.

Woraylasti'ri'wdi'n' juwmaqlani'wi'. **Karl VII** nin' wo'liminen son' taxtqa woti'rg'an uli' **Lyudovik XI** (1461—1483) wo'z siyasati'n **Bretan** ha'm **Anju** gercoglari'n boysi'ndi'ri'wdan baslaydi'. Bug'an juwap retinde iri feodallar «**Ja'miyet baxi't-i'g'bali' awqami'n**» du'zedi. Woni'n' basli'g'i' **Karl Burgundskiyge** qarsi' **Lyudovik tabi'sli' gu'res ju'rgizip** Burgundiyanin' bati's bo'legin Franciyag'a qosi'p aladi'.

Franciyanin' qublasin'dag'i' **Provans wa'layati'** Marsel porti menen 1481-j'i'li' korol hu'kimine wo'tedi. Lyudoviktin' miyrasxori **Karl VIII** din' 1491-j'i'li' **Bretan** gercogi'ni'n' qi'zi' Annag'a u'yle-niwi menen Franciyanin' woraylasti'ri'w tamamlanadi'.

XV a'sir aqi'ri'na kelip pu'tkil Franciya birden-bir woraylasqan ha'kimiyatqa boysi'ndi'ri'ldi'. Franciyanin' woraylasqan ma'mleketke aylandi'ri'li'wi' ma'mleket xojali'g'i'ni'n' rawajlani'wi'na ja'rdem beredi.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Kartadan Franciyanin' XI—XIV a'sirlerdegi aymaqlari'n tawi'p ko'rsetin'.
2. Ani'q mi'sallar tiykari'nda (keminde u'sh) Franciyanin' XV a'sirde XI a'sirdegige sali'sti'rg'anda ku'shli ma'mleket yekenligin tasti'yi'qlap berin'.
3. 1420-j'i'lg'i' sha'rtnama Franciyag'a qanday wo'zgerisler ali'p kelgen?
4. Xali'q azatli'q ha'reketi ha'm Janna d'Arkti'n' ju'z ji'lli'q uri'stag'i' worni'n bahalan'.

26-§. ANGLIYADA WORAYLASQAN MA'MLEKETTIN' DU'ZILIWI

Normandlardi'n' basi'p ali'wi'. Angliyada korol ha'kimiyati'ni'n' ha'lsirewi woni' dani'yali'lardi'n' basqi'nshi'li'q maydani'na aylandi'-radi'. Angl-sakslar bug'an qarsi' XI a'sirdin' 40-jillari'nda ko'teriliske shi'qqanda, wolarg'a Franciyani'n' arqasi'ndag'i' Normandiya gercogi ja'rdemge keledi. Biraq ko'p wo'tpey bul ja'rdem qali's yemesligi belgili boladi'.

80-su'wret. Gastings uri'si'.

Normandiya gercogi **Vilgelm** a'skerleri 1066-jil' Angliyag'a kelip tu'sedi. **Gastings uri'si'nda** normandlardi'n' atli' ri'carlari' anglichanlardi'n' piyada a'skerlerin qorshap aladi'. Angliya koroli **Garold** ha'm woni'n' a'skerleri ten'siz uri'sta qayti's boladi'. Normandiya gercogi korollik taxti'n iyelep, **Vilgelm I** ati'n aladi'.

Feodal ja'miyetinin' birotala wornati'liwi'. **Vilgelm** jergilikli feodallar — angl-sakslar jerlerin tarti'p ali'p wo'z ri'carlari'na bo'lip beredi. Sol waqi'tta kishi ha'm worta jer iyeleri wo'z mu'liklerin saqlap qaladi'. Ma'mleketti qol asti'nda saqlaw ushi'n ku'shli korol ha'kimiyati' za'ru'r yedi. Vilgelm barli'q feodallarg'a korolge sadi'q boli'wg'a ant ishtiredi.

81-su'wret.
London. Tauer
qorg'ani'.

Koroldin' yen' u'lken mu'likdar boli'wi', baronlarg'a bolsa jer mu'liklerinin' ha'r tu'rli wa'layatlardan beriliwi, Franciyadag'i' si'yaqli' g'a'rezsiz grafli'qlardi'n' ju'zege keliwine tosqi'nli'q yetedi. Normandlardi'n' basi'p ali'wi' na'tiyjesinde Angliya diyqanlari'na zuli'mli'q wo'tkiziw ku'sheyyedi.

Wo'z ha'kimiyati'n bekkemlew maqsetinde normandlar Angliya boylap ko'plep qorg'anlar qurdi'rg'an. Wolardan yen' ataqli'si' Londondag'i' **Tauer** boli'p, wol ha'zirge shekem bar. Angl-sakslardi'n' u'zliksiz ko'terilis ko'teriw qa'wpi baronlardi'n' korol a'tirapi'nda ja'nede birigiwi'ne ali'p keledi. Basi'p ali'ng'an ma'mleket ekonomikali'q imkaniyatlari'n biliw maqsetinde **Vilgelm** Evropada birinshi ma'rtebe jer-mu'lik ha'm xali'q dizimin wo'tkizedi. Dizimge ali'wshi'lar sorawlarg'a tek haqi'yqatti' ayti'p juwap beriwi' haqqi'nda ant yettiriwi xali'q arasi'nda yesap betlerinin' «**Qorqi'ni'shli' sud kitabi'**» ati'n ali'wi'na sebep boladi'.

Baronlardi'n' xali'qqa zuli'm wo'tkiziwin sheklew ushi'n grafli'qlardag'i' angl-saks jergilikli sudlari' saqlap qali'nadi'. Ma'mleket grafli'qlarg'a bo'linip, wolardi'n' ha'rbirine korol wa'kili — **sherif** tayi'nlanadi'.

Angliyada diyqanlar gu'resi XII—XIII a'sirlerden baslap ku'sheyyedi. Wolardi'n' bir bo'legi wo'z xojayi'nleri'nan qashi'p ketip tog'aylarda jasag'an. Qashqi'nlar birlesip feodallar, episkoplar, ha'meldarlar, korol sudyalari'na hu'jimler uyi'mlasti'rg'an. Wolardi' xali'q qollap-quwatlag'an. XIV a'sirde xali'q awi'zeki do'retpesinin' su'yikli qaharmani'na aylan'gan **Robin Gud** tulg'asi' mine usi' baylardi'n' dushpani', yezilgen miynetkesh xali'qti'n' qorg'awshi'si' si'pati'nda su'wretlenedi.

Genrix II korolligi da'wiri (1154–1189)nde Angliyada finans ha'm a'skeriy reformalar wo'tkiziledi. Baronlar a'skeriy **xi'zmet** worni'na g'a'ziynege «**qalqan puli**» sali'g'i'n to'lewge ruqsat berildi. Bul korolge turaqli' jallanba la'shker du'ziw imkani'n berdi.

«**Ulli' azatli'q xartiyasi**». **Ioann** korolligi da'wiri (1199—1216)nde qozg'alan'lar ja'ne de ku'sheyyedi. Wo'z ku'shine isengen korol ayi'pker yesaplang'an baronlardi'n' mu'liklerin tarti'p alg'an, vassallari'nan u'lken mug'dardag'i' to'lemeler talap yetken. Na'tiyjede, bul siyosat, ha'mmeni korolge qarsi' yetip qoyadi'.

Baronlar ri'carlar ha'm qalali'lar ja'rdeminde 1215–ji'ldi'n' ba'ha'rinde korolge qarsi' qozg'alan' ko'teredi. Paytaxt London xalqi' ko'terilishilerga da'rwazalardi' ashi'p beredi. Korol «**Ulli' azatli'q xartiyasi**» ati'n alg'an hu'jjetke qol qoyi'wg'a ma'jbu'r boladi'.

Woni'n' tiykarg'i' statyalari' baronlar ha'm ruwxani'ylerdin' ma'plerin sa'wlelendirgen. Korol shirkewdin' yerkin saylawlari'na a'mel qi'li'w, vassallardan a'dettegiden ko'p to'lemeler almaw, baronlardi' qamamaw, wolardi' mal-mu'liklerinen ayi'rmaw sha'rtlerin qabi'l yetedi.

«**Ulli' azatli'q xartiyasi**» 63 statyadan ibarat boli'p, ri'carlar ha'm yerkin diyqanlarga da ayi'ri'm jen'illiklerdi beredi. Wolardan belgilengennen ko'p xi'zmet ha'm to'lemeler ali'w qadag'an yetiledi. Hu'jjette yerkin adamlarga korol ha'meldarlari'ni'n' wo'z basi'mshali'qlari' ha'm qosi'msha ja'riymalardan qorg'aw wa'de yetilgen. Bi'raq is ju'zinde wog'an toli'q a'mel qi'li'nbag'an.

Angliya parlamenti. Angliyada birinshi parlament 1265–ji'li' shaqi'ri'ladi'. Parlament qurami'nda baronlardan ti'sqari', ruwxani'yler, ha'r bir grafli'qtan yeki ri'car ha'm de u'lken qalalardan yekewden wa'killer toplan'g'an. Parlament XIV a'sirden **lordlar** ha'm **uluwma palatalarg'a** bo'linedi. Lordlar palatasi'na korol usi'ni's yetken, aqsu'yekler, episkoplar, abbatlar ma'jilis wo'tkizgen. Uluwma palatada bolsa ri'carlar ha'm qalali'lar wa'killeri qatnasqan.

82–su'wret. Robin Gud.

83-su'wret.
Vestminster
sarayi', ha'zirgi
Ulli' Britaniya
parlamenti
jaylasqan imarat.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Parlament — francuz tilinde **parle** — «so'ylew» so'zinen ali'ng'an.

XIV a'sirden baslap parlament sali'qlar belgilewden ti'sqari', ni'zamlar islep shi'g'i'w ha'm qabi'l yetiwde qatnasi'w huqi'qi'n da qolg'a kiritedi.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Normandlar basqi'nshi'li'g'i'ni'n' Angliya ushi'n a'hmiye-tin ta'riyiplep berin'.
2. Feodal ja'miyetinin' Angliya ha'm Franciyada wor-nati'li'w wo'zgesheliklerin sali'sti'ri'p, ayi'rmashi'li'qlari'n ani'qlan'.
3. «Ulli' azatli'q xartiyasi'»n siz qalay tu'sindin'iz?
4. Angliya parlamenti haqqi'nda ayti'p berin'.

27-§. ANGLIYA XIV—XV A'SIRLERDE

Angliya ju'z ji'lli'q uri's da'wi'rinde. Ju'z ji'lli'q uri's Angliya ekonomikasi'na da u'lken zi'yan keltirdi. Korol **Richard II** (1377—1399) ma'mlekette 1377-ji'li' xali'qqa qosi'msha jan sali'g'i'n yengizedi. 1380-ji'li' jan basi' sali'g'i' 3 yesege asi'ri'ladi'. Sali'qti' ji'ynawdag'i' qi'yanetler ha'm nahaqli'qlar Angliyada xali'q ko'terilisi baslani'wi'na ali'p keledi.

84-su'wret. Uot Tayler qozg'alan'i'.

Ka'mbag'al ruwxani'y ha'm monaxlardan xali'q oratorlari' jetisip shi'g'adi'. Xali'q arasi'nda u'lken abi'rayg'a yerisken **Jon Boll** wo'z so'zlerinde «*Adam Ata jer su'rip, Hawa Yene urshi'q iyirgende kim dvoryan bolg'an!*» dep aytqan kekli so'zleri awi'llarda tez-tez ta'kirarlani'p turg'an. Jon Boll ha'mme adam ten', jer bolsa wog'an islew beretug'i'n adamg'a tiyisli yekenligin usi'ni'n' menen si'patlaytug'i'n yedi. Wol arxiepiskop buyri'g'i'na ko're qamaqqa ali'nadi'.

Uot Tayler ko'terilisi. Ko'terilis 1381-ji'ldi'n' may ayi'nda sali'q ji'ynawshi'lardi'n' a'depsizliginen baslani'p, tez arada Angliyani'n' u'lken bo'legin wo'z ishine aladi'. Ko'terilisshiler ta'repinen azat yetilgen **Jon Boll** wolardi'n' basshi'lari'nan birine aylanadi'. Diyqanlardan ibarat ko'terilisshiler temirshi usta Uot Tayler basshi'li'g'i'nda paytaxtqa jol aladi'. Londonli'lar ko'terilisshilerga qala da'rwazalari'n ashi'p beredi. Korol to'releri, ha'm belgili ha'meldarlardi'n' u'yerine wot qoyi'ladi'. Ayi'pker dep tabi'lg'an ha'meldarlar wo'ltirile baslaydi'.

Jas korol **Richard II** ko'terilisshiler menen so'ylesiwler baslawg'a ma'jbu'r boladi'. Ushi'rasi'wda qabi'l yetilgen «**Mayl End**» bag'darlamasi'na muwapi'q: diyqanlardi'n' g'a'rezliligini biykar yetiw, yerkin sawdag'a ruqsat beriw, jer sali'g'i'n azayti'wg'a razi'li'q beriledi. Korol menen ushi'rasi'wdan keyin ko'terilisshilerdin' wo'zine toq bo'legi u'yerine tarqaladi'. Biraq ko'terilisshilerdin' ka'mbag'al bo'legi bug'an qanaatlanbay Londonda qaladi' ha'm korol menen jan'adan ushi'rasi'w Smitfildde boladi'. Qayta islep shi'g'ari'lg'an bag'darlamada feodallar tarti'p alg'an jaylaw ha'm tog'aylardi'

85-rasm. Genrix VII Tyudor.

qaytari'w, shirkew jerlerin konfiskaciyalap (birewdin' mal-mu'ltin ma'jbu'riy tu'rde ma'mleket yesabi'na wo'tkeriw) diyqanlarg'a bo'lip beriw, xali'qti'n' ten' huqi'qli' boli'wi'n ta'miyinlew si'yaqli' talaplar bar yedi. Ushi'rasi'w waqti'nda korol to'relerinen biri menen ja'njellesip qalg'an **Uot Tayler** sawashta jaralani'p qayti's boladi'. Albi'rap qalg'an diyqanlarg'a wolardi'n' barli'q talaplari' wori'nlani'wi' wa'de berilip, qaladan shi'g'i'p ketiwine ko'ndiredi. Biraq ko'terilishshiler izinen

jiberilgen a'skerler, wolardan ayawsi'z wo'sh aladi'.

Ko'terishshiler jen'iliske ushi'rasa da, woni'n' ta'sirinde Angliyada diyqanlardin' miynet minnetlemelerinen (barshina) waz keshiledi. G'a'rezli diyqanlar XV a'sir dawami'nda to'lem yesesine azatli'qqa yerisedi. Sali'qlar ta'rtipke sali'nadi'.

Angliya XV a'sirde. Ju'z ji'lli'q uri's tamamlang'annan son' Angliya tariyxi'nda «**Qi'zi'l ha'm aq gu'ller**» (1455-1485), ati'n alg'an uri'slar boli'p wo'tedi. Uri'sta xali'qti'n' 1/4 bo'legi, belgili feodal aqsu'yekler baronlardin' derlik barli'g'i' qi'ri'li'p joq boladi'. Taxt ushi'n bolg'an **Yorklarg'a** qarsi' sheshiwshi Bosvort jani'ndag'i' uri'sta (1485-ji'l) jen'ip shi'qqan **Lankasterler** shan'arag'i' qollap-quwatlag'an **Genrix Tyudor** Angliya taxti'na woti'radi'.

Genrix VII Tyudor (1485—1509) da'wi'rinde korol ha'kimiyati' ku'sheyip baradi'. Uri'slarda qi'ri'li'p ketken Normand aqsu'yekleri worni'na korol lordlar palatasi'na kirgizgen jan'a angl-saks aqsu'yekleri woni'n' isenimin aqlawg'a umti'lg'an. Uluwma palatag'a usi'ni's yetilgen ri'carlar ha'm qalali'lar da korol kirgizgen ni'zamlardi' tasti'yi'qlap, wog'an jan'a sali'qlar ji'ynawi'na ruqsat beretug'i'n yedi.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Angliyani'n' ju'z ji'lli'q uri's da'wirindegi ekonomikali'q jag'dayi' haqqi'nda nelerdi ayta alasi'z?

2. Uot Tayler ko'terilisi ha'm woni'n' a'hmiyetin ayti'p berin'.
3. «Aq ha'm qi'zi'l gu'ller» uri'si' haqqi'nda nelerdi yeslep qaldi'n'i'z?
4. Genrix VII Tyudor Angliyada qanday siyosat ali'p barg'an?

28-§. GERMANIYA XII—XV A'SIRLERDE

Ma'mleket xojali'g'i'. Germaniyada wo'ndiris ku'shlerinin wo'siwi XII a'sirden baslanadi'. Tog'aylar kesilip, batpaqli'qlar qurg'ati'li'p yegin maydanlari'na aylandi'ri'la baslaydi'. Miynet qurallari'ni'n' jetilisiwi wo'nimdarli'qti' asi'radi'. Da'nli yeginlerden ti'sqari' zi'g'i'r jetistiriw, bag'shi'li'q, ju'zingershilik rawajlanadi'.

Awil xojali'g'i'ni'n' rawajlan'i'wi' qalalardi'n' ju'zege keliwi', rawajlani'wi' menen baylani'sli' yedi. **Kyoln, Vorms, Frankfurt, Ulm, Nyurenberg, Augsburg** qalalari' u'lken wo'nermentshilik ha'm sawda woraylari'na aylanadi'. Germaniya qalalari' qon'si' Franciya, Niderlandiya, Italiya, Vengriya, Balqan yari'm atawi'ndag'i' ma'mleketler menen qi'zg'i'n sawda-sati'q islerin ali'p barg'an. Nemis wo'nermentleri islep shi'g'arg'an mawi'ti', toqi'lg'an aq bo'z ko'ylek, metaldan jasal'g'an qural-jaraqlar, buyi'mlar basqa u'lkelerde de joqari' da'rejede qa'dirlengen.

Siyasi'y rawajlani'w. Shtaufenler dinastiyasi'ni'n' yen' beligili wa'killerinen biri **Fridrix I Barbarossa** (1152-1190) yedi. Da'slep **Fridrix** wo'zini'n' a'skeriy ju'rislerin Krest atlani'slari' sebepli bayi'p ketken Italiya qalalari'na qaratadi'. Barbarossani'n' maqseti Italiyani' wo'z wa'layatlari'ni'n' birine aylandi'ri'w yedi.

Bug'an tek Milan ha'm Lombardiyani'n' bir neshe qalalari' qarsi' shi'g'adi'. 1158-jil Ronkal woypatli'g'i'nda shaqi'ri'lg'an seym imperatordi'n' Italiyadag'i' ha'kimiyati' sheklenbegen dep atap ko'rsetedi. **Fridrix I**

86-su'wret. Fridrix I
Barbarossa

din' Boloniyadan mira't yetken yen' bilimli huqi'qtani'wshi'lari' woni'n' xi'zmetine wo'tip, ni'zamlar ji'ynag'i'n du'zip beredi. Bul ni'zam toplamlari'nda **Fridrix I «jerdegi janli' ni'zam»**, dep atap wo'tiledi.

Bunday jag'dayda 1162-ji'li' Milan basshi'li'gi'nda Lombardiya qalalari' basqi'nshi'larg'a qarsi' qozg'alan' ko'terdi. Ko'terilisti basti'ri'w dawami'nda Milan xalqi'na segiz ku'nde qalani' taslap ketiw sha'rti qoyi'ladi'. Milan XII a'sirdin' 60-70-ji'llari'nda qayta tiklenip, jan'a uri'sqa tayarli'q ko're baslaydi'. 1176-ji'lda **Lenyano uri'si'nda** Liga a'skerleri imperator ri'carlari'n qi'yрати'p taslaydi'. **Fridrix I** Arqa Italiya qalalari'na **kommuna-yerkinlik** huqi'qi'n beriwge ma'jbu'r boladi'.

87-su'wret. Rim papasi'
Innokentiy III

Innokentiy III—Germaniya siyasati'na wo'z ta'sirin wo'tkizgen Rim papasi' boldi. **Innokentiy III** ha'mmenin' na'zerinen shette qalg'an Barbarossani'n' 18 jasli' aqli'gi'n da'slep german knyazlari' 1212-ji'li' korol dep ta'n ali'wi'na yerisedi. Woni'n' sadi'q xi'zmetkeri boli'wi'na u'mit yetken papa **Fridrix II** ni aradan segiz ji'l wo'tip imperator dep ja'riyalaydi'.

«**A'jepta'wir**» **imperator**. Fridrix II basqari'wi' waqti'nda german knyazlari' wo'zlerin yerkin seze baslaydi', bul bolsa son' hu'kimdarlardi'n' ma'mleketti basqari'wi'na ku'shli tosqi'nli'q yetedi..

Fridrix II imperatorli'q da'wi'rini'n' jigirma ji'ldan ko'bin Italiyada, Siciliya korolliginde wo'tkizedi. Woni'n' sarayi'nda arab, vizantiyalı' ha'm evrey ilimpazlar toplang'an. **Fridrixin'** wo'zi arab ha'm grek tillerin bilgen, lati'n ha'm italyan tilinde do'retiwshilik qi'lg'an. Woni'n' Palermoday' sarayi' arab xalifalari'ni'n' saraylari'n yesletetug'i'n yedi. Imperator Shi'g'i's muzi'kasi', ayaq woyi'nlari', shi'g'i's a'debiyati' ha'm qosi'qshi'li'g'i', Shi'g'i's arxitekturasi'ni'n' i'qlasbenti bolg'an. Shi'g'i's hu'kimdarlari'ni'n' ayi'ri'mlari' menen dos bolg'an.

Imperator ma'mleket boylap ha'reketlengende woni' pil ju'rgiziwshiler ha'm pil u'stinde woti'rg'an jawi'ngerler qorg'ap barg'an. Pillerdin' arti'nan tu'yeler, jolbari'slar, ari'slanlar, qaplanlar jeteklep ali'p ju'rgen. Puqaralarda bul process ku'shli ta'sir

qaldi'rg'an. **Fridrix II** diywanxanasi'nda lati'n tilinin' na'zik ta'repinen paydalani'p, xatlar, hu'jjetler jazi'lg'an, wog'an pu'tkil Evropa yeliklegen. **Fridrix II** jazg'an «*Quslar menen aw qi'li'w*» haqqi'ndag'i' shi'g'armasi' woni'n' tarawdan jaqsi' xabari' barli'gi'nan derek berip, ha'zirge shekem saqlani'p qalg'an. Imperator bir qansha mektepler ha'm Neapol universitetinin' tiykari'n sali'w-shi'si' boli'p tabi'ladi'. Wol shirkew yamasa qala ken'esi yemes, hu'kimdar ta'repinen du'zilgen birinshi universitet bolg'an.

Zamanaslari' **Fridrix II** ni'n' g'ayri'ta'biyy qa'bileti ha'm qu'diretine ta'n berip, wog'an «Ja'ha'ndi ta'n qaldi'rg'an» degen at bergan.

Fridrix II nin' wo'liminen son' papalar ta'repdarlari' shtaufenler dinastiyasi'ni'n' barli'q wa'killerin joq yetiwge kirisedi.

Germaniyada 1254—1273—ji'llarda uluwma imperator saylanbaydi'. Knyazlar 1273—ji'li' toplanip **Rudolf Gabsburgi'** taxtqa woti'rg'i'zadi'. Biraq Gabsburgler taxtti' uzaq da'wirlerge shekem iyelep turi'w ushi'n ko'p ji'llar **Lyuksemburglar** dinastiyasi'na qarsi' gu'res ali'p bari'wi'na tuwri' keledi. Tek 1437—ji'li' g'ana Gabsburglardi'n' 369 ji'lli'q imperatorli'q da'wiri baslanadi'.

88-su'wret. Fridrix II.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Germaniyada Saksoniyali'lar, Frankoniyali'lar, Shtaufenler, Lyuksemburglar, Gabsburglar dinastiyalari' hu'kimranli'q yetken.

German qalalari' XIV—XV a'sirlerde. Nemis knyazleri, Krestshi ri'carlardi'n' Balti'q boyi'ndag'i' basi'p ali'wlari' Germaniyani'n' arqasi'ndag'i' qalalardi'n' rawajlani'wi'na jol ashadi'. Bul qalalar XIV a'sidin' wortalari'na kelip **Ganza awqami'na** birlasedi. Bul tek ekonomikali'q ma'seleler, sawda-sati'q penen shug'i'llanatug'i'n awqam boli'p qalmastan, Ganza XIV a'sirdin' 70—ji'llari'nda Arqa

ten'izde sawdadag'i' ba'sekilesi Daniya korolligine awi'r soqqi' beredi.

Ganza awqami'nan basqa XIII—XV a'sirlerde Germaniyanı'n' qubla ha'm bati's bo'limindegi qalalar da rawajlanadi'. Dunay jag'a-lari' boylap jaylasqan 90 qalani' birlestirgen **Shvabiya awqami'** Italiya qalalari' menen tikkeley baylani'sta yedi. **Augsburg, Ulm, Nyurnberg** qalalari' mawi'ti', aq bo'z, jip-gezlemeler islep shi'g'a-ri'wda, metall buyi'mlar, qural-jaraqlar jasawda jetekshi wori'n tutqan.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Germaniya qalalari' Ganza ha'm Shvabiya sawda awqamlari'na birlesken.

Reyn da'ryasi' boylap jaylasqan bati'stag'i' qalalar **Kyoln, Vorms, Strasburg**larda metall islep shi'g'ari'w ha'm mawi't toqi'w rawajlang'an. Bul qalalar Niderlandiya, Franciya ha'm Italiya menen sawda ali'p barg'an.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Germaniyada XI—XV a'sirlerde xojali'qti'n' rawajlani'wi' qanday boldi'?
2. Kartag'a Germaniya qalalari'n tu'sirip, wolar haqqi'nda ayti'p berin'.
3. Fridrix I Barbarossa haqqi'nda qanday tu'siniklerge iye boldi'n'i'z?
4. Rim papalari'ni'n' Germaniyag'a wo'tkizgen ta'siri haqqi'nda ayti'p berin'.
5. Fridirix II qanday siyosat ju'rgizgen.

29-§. EVROPA MA'DENIYATI' XI—XV A'SIRLERDE. AG'ARTI'WSHI'LI'Q HA'M ILIM

Worta a'sirlerde du'nya haqqi'nda-g'i' tu'sinikler. Worta a'sir adamlari'ni'n' tu'siniklari, ko'zqaraslari' din menen ti'g'i'z baylani'sli' bolg'an. Adamlar jerdegi awi'r turmi'si' ushi'n wo'lgennen son' ja'nnette «haqi'yqi'y» wo'mir menen si'yli'qlani'wi'na isengen.

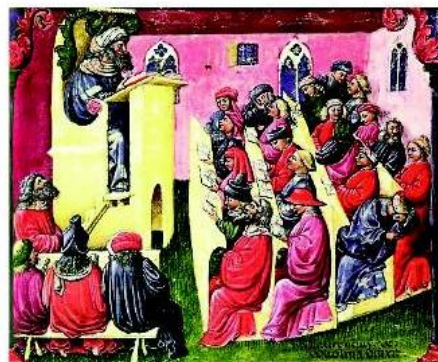
Bul da'wi'r adamlari' ushi'n waqi't: tan', ku'ndiz, kesh ha'm tu'nnen ibarat bolg'an. Insan wo'miri tek ji'l ma'wsimlerin': qi's, ba'ha'r, jaz, gu'zdin' almasi'wlari' menen belgilengen. Soni'n' menen birge xali'q ta'repinen da'stu'rler, u'rp-a'detlerdin' wori'nlani'wi'na qatan' a'mel qi'li'ng'an.

Insanni'n' wortasha wo'miri uzaq bolmag'an, adamlar 40 jastan son' qartayg'an boli'p yesaplan'g'an. Balalar wo'limi ko'p bolg'an.

Qalalar ha'm sawdani'n' rawajlan'i'wi' menen adamlarda du'nyani' ko'riw imkaniyati' payda boladi'. Krest atlani'slari' bolsa Evropali'lar ushi'n du'nyag'a jol ashadi'. Sayaxatshi'lar uzaq ma'mleketlerde jasawshi' xali'qlardi'n' u'rp-a'detleri ha'm ma'deniyati' haqqi'nda qi'ziqli' mag'luwmatlar ali'p keleslaydi'.

Wolardan biri' veneciyali' sawdager ha'm sayaxatshi' **Marko Polo** yedi. Wol wo'zinin' «*Marko Polo kitabi*» *nda* Uzaq Shi'g'i's ha'm Qi'tayda 1271—1295—ji'llar dawami'nda ko'rgen-keshirgenlerin su'wretleydi.

Ag'arti'wshi'li'qti'n' rawajlani'wi'. Bati's Evropa ma'deniyati' XII—XIII a'sirlerden rawajlana baslaydi'. Qalalardi'n', wo'nermentshilik ha'm sawdani'n' rawajlani'wi', Vizantiya ha'm Arab xalifali'g'i' ma'deniyatlari' menen tani'si'w Evropali'lardi'n' du'nyaqarasi'n, bilim shen'berin ken'eytedi.

89-su'wret. Parij universitetinde filosofiyadan doklad woqi'lmaqta. Worta a'sir minyaturasi'nan

90-su'wret. Oksford universiteti

Qalalarda jeke ha'm qala ken'esleri basqari'wi'ndag'i' mektepler sani' arti'p baradi'. Bunday mektep woqi'wshi'lari' du'nyali'q bilimlerdi shirkew mekteplerindegige qarag'anda ken'irek ha'm teren'irek u'yrenge. XII a'sirden baslap u'lken qalalarda da'slepki joqarg'i' mektepler **universitetler** ashi'la baslaydi'. Soni'n' ishinde Boloniya ha'm Parijde yen' birinshi universitetler ashi'li'p, wolar wo'z da'wiri ushi'n joqari' mag'luwmat bergen. Yen' u'lken universitet Parijde yedi. Woni'n' tiykari'n salg'an korol shan'arag'i'ni'n' ruwxani'yi **Rober de Sorbon** bolg'an. Korolden arnawli' jarli'q alg'an universitetler toli'q g'a'rezsiz bolg'an.

XIII—XV a'sirlerde Evropani'n' derlik barli'q ma'mleketleri wo'z universitetlerine iye boladi'. Wolardi' papa ha'm episkoplar, imperator ha'm koroller, knyazlar ha'm qalali'lar sho'lkemlestirgen.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Universitetler (lati'nsha — universitas — kompleks — uluwmalig'q) ilimni'n' ha'r tu'rli bag'darlari'nda qa'nigelerdi tayarlaytug'i'n joqari' woqi'w wori'nlari'. Da'slepki universitetler XII—XIII a'sirlerde Italiyada (Neapol, Bolonya), Ispaniyada (Sevilya, Valenciya) Franciyada (Parij, Tuluza) Angliyada (Oksford, Kembrij) sho'lkemlestiriledi.

Magistr ha'm shkolyarlar birlespeleri. Universitet bul woqi'ti'wshi' ha'm woqi'wshi'lardi'n' ja'miyeti boli'p tabi'ladi'. Universitetti woqi'ti'wshi'lar-magistrler basqarg'an. Universitetler ko'plegen jen'illiklerge iye bolg'an ha'm jergilikli hu'kimdarlarg'a boysi'nbag'an. Yeger wolar menen kelispewshilik shi'g'i'p, sheshiw qi'yi'n bolsa, **magistr** ha'm **shkolyarlar** (talaba, student) basqa jerge ketetug'i'n yedi. Ko'pshilik jag'daylarda wolardan keshirim sorap qayti'wi'n wo'tinish yetken. Sebebi sol da'wi'rde wo'z universiteti boli'wi' ha'r qanday qala ushi'n martebe yesaplan'g'an.

Ataqli' woqi'ti'wshi'lardi'n' bayanatlari'na shkolyarlar Evropani'n' ha'r tu'rli mu'yeshlerinen kelgen. Geyde Parijde 30 mi'n'g'a shekem talabalar bir waqi'tti'n' wo'zinde toplan'g'an. Talabalardi'n' woqi'wi' bir qi'yli' taypag'a tiyisli shkolyarlar ja'ma'a'tleri ta'repinen basqari'lg'an. A'wmeti kelgen studentler ha'zirgi jataqxanalarg'a

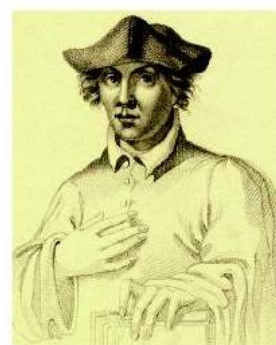
usaytug'i'n **kollegiyalarda** jaylasi'wg'a yerisetug'i'n yedi. Yen' a'yyemgi Parij kollegiyalari'ni'n' biri — **Sorbon boli'p** keyinirek woni'n' ati' pu'tkil universitetke wo'tedi. Angliya ha'm Franciyada kollegiyalar jan'a woqi'w worni' — kolledjlerge tiykar boladi'.

Sabaq woqi'ti'w **fakultetlerde** ali'p bari'lg'an, wolardi'n' ha'r birin **dekan** basqarg'an. Universiteti bolsa — saylang'an **rektor** yamasa ha'kimiyat ta'repinen tayi'nlang'an **kansler** basqarg'an.

Mektep ha'm universitetlerdin' rawajlani'wi' dawami'nda kitapqa bolg'an talap ku'sheyedi. Da'slepki worta a'sirlerde kitap ju'da' az, qi'mbat bahali' zat yesaplang'an. Kitap pergamentke (arnawli' islew berilgen buzaw terisi) jazi'lg'an. Kitaplardi' XII a'sirden monaxlar yemes, qalalarda arnawli' ashi'lg'an ustaxanalarda wo'nermentler tayarlawi' menen wolar arzanlasa baslaydi'. XIV a'sirden qag'azdan ken' paydalani'w kitap islep shi'g'ari'wdi' ja'ne de ko'beyttiredi.

Da'slep qag'azdi' yeski la'ttelerden tayarlag'an. 1445-ji'li' nemis injeneri **logann Gutenberg** kitap basi'p shi'g'aratug'i'n u'skeneni woylap tapti'. Woni'n' ashqan jan'ali'g'i' kitapti'n' g'alaba tarqali'wi'na ali'p keldi.

Ilmnin' rawajlani'wi'. Oksford universiteti professori' Rojer Bekon (XIII a'sirden) ilimdegi jetiskenliklerge tek ilimiy baqlawlar ha'm ta'jiriybeler joli' menen yerisiw mu'mkinligin da'lilledi. Woni'n' wo'zi optika, fizika, ximiya ilimlerine baylani'sli ta'jiriybeler wo'tkizedi. Bekon wo'zi ju'retug'i'n keme, suw asti' kemesi ha'm hawada ushatug'i'n u'skeneler quri'w mu'mkin yekenligin aytqan. Bekonni'n' wo'miri qi'yi'n-shi'li'qlar ha'm qa'wip-qa'terge toli', shirkew quwdalawi'nda wo'tken. Wol uzaq ji'llar qamaqta da woti'rg'an.

91-su'wret.
Rojer Bekon.

Worta a'sirlerde astrologiya, alximiya ilimleri joqari' rawajlang'an. Astrologlar aspan deneleri ha'reketlerin u'yrenip keleshekti aldi'nnan boljap ayti'p beriwge umti'lg'an. Korollar, sarkardalar, sawdager ha'm sayaxatshi'lar qandayda bir na'rseni baslawdan aldi'n, a'l'bette wolar menen ma'sla'ha'tlesken. Alximikler ha'r qanday metallardi' alti'ng'a aylandi'ratug'i'n «si'yqi'rli' tas» ti' izlegen. Ta'jiriybeler jan'a ximiyali'q birikpeler, kislotalar, mineral boyawlar ali'wg'a imkan bergen. Astrolog ha'm alximikler wo'zlerinin' izleniwleri dawami'nda

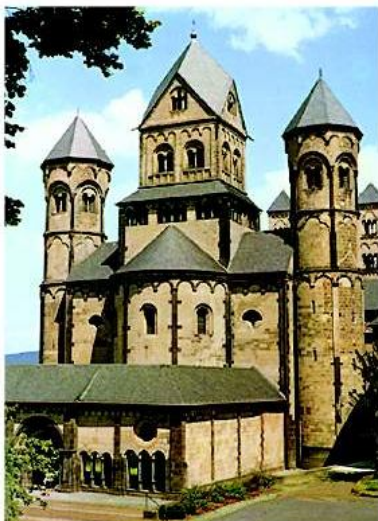
ximiyali'q peshti, tazalaw, ju'rgiziw, filtrley-tug'i'n a'sbap-u'skenelerdi woylap tapqan.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Wort a'sir adamlari'ni'n' du'nya haqqi'ndag'i' tu'sinikleri qanday bolg'an?
2. Sizin'she, ne sebepten wort a'sir adamlari' uzaq jasamag'an?
3. Balalar mekteplerde nelerdi u'yrenge?
4. Universitetler haqqi'nda yeslep qalg'ani'n'i'zdi' ayti'p berin'.
5. Ta'jiriybege tiykarlang'an ilimnin' rawajlani'wi'na ne tu'rtki boladi'?

30-§. BATI'S EVROPADA KO'RKEM WO'NER HA'M A'DEBIYAT. GUMANIZM IDEYASI'NI'N' QA'LIPLESIMI

92-su'wret. Germaniya.
Laax monasti'ri'.
XI a'sir.

Arxitektura. Da'slepki imaratlar, ha'tte saraylarda da ag'ashtan quri'lg'an. XI a'sir-den Bati's Evropada quri'li's tarawi'da rawajlana baslaydi'. Quri'li'sta tastan paydalanil'wg'a wo'tiledi. Wonnan da'slepki shirkew ha'm monasti'rlar quri'ladi'. Quri'li's taslari' bolmag'an Angliya ha'm Polshada saraylar, shirkewler piske gerbishten quri'la baslaydi'. Franciya, Italiya ha'm Germaniya arxitekturasini'nda da'slep roman usi'li' belgili yedi.

Roman shirkewi diwallari' qali'n', minaralari' biyik ha'm a'ynekleri tar, sawlatli' uzi'n imaratlar boli'p tabi'ladi'. Si'rtqi' ta'repinen wol qorg'andi' yesletedi. Woni'n' wo'zine ta'n ta'repleri sonnan ibarat, a'ynekti'n' to'besi, shirkewge kiretug'i'n ishki gu'mbezleri yari'm shar formasi'nda arkler menen

bezetilgen. Germaniyadag'i' **Laax** monasti'ri'ndag'i' shirkew (XI a'sir) roman usi'li'ni'n' jarqi'n u'lgisinen boli'p yesaplanadi'.

Da'stu'rge bola qala worayi'nda yen' ko'rkem ha'm ulli' imarat-shirkew quri'lg'an. Bul maydanni'n' a'tirapi'ndag'i' imaratlar **gotika usi'li'nda** quri'li'p, wol arxitekturadag'i' roman usi'li'n qi'si'p shi'g'aradi'. Bunday usi'lda quri'lg'an imaratlar biyikligi menen wo'zgeshelengen. Sawlatli', awi'r gu'mbez worni'n ushli' ba'lent gu'mbezler iyeleydi. Gotika usi'li'nda quri'lg'an yen' belgili imaratlar: Parijdegi **Bibi Maryam shirkewi**, **Ruan**, **Reyms** ha'm **Shartr** (Franciya), **Milan** (Italiya) shirkewleri boli'p tabi'ladi'.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Roman usi'li' — Bati's Evropa ko'rkem-wo'nerinde X a'sirden XII—XIII a'sirlerge shekem hu'kim su'rgen ko'rkem usi'l. Bul da'wi'r ko'rkem wo'nerinde Bati's Evropa ma'deniyati' ha'm arxitekturasi'nda A'yyemgi Rim arxitekturali'q usi'li' ha'm elementlerinen ken' paydalani'lg'an **Gotika usi'li'** — Evropa ma'mleketlerinde worta a'sirler ko'rkem wo'nerinde hu'kim su'rgen ko'rkem usi'l. Gotika XII a'sir wortalari'nda Arqa Franciyada ju'zege kelgen. XIII a'sirdin' birinshi yari'mi'nda joqari' da'rejede rawajlandi'.

Worta a'sirlerde **Vizantiya** ha'm **Arab arxitekturasi'** da wo'zinen a'jayi'p imaratlar qaldi'rg'an. Veneciyadag'i' **Ulama(a'wliye) Mark shirkewi** ha'm **Dojlar sarayi'** vizantiya usi'li'nda quri'lg'an. Ispaniyani'n' Seviliya qalasi'nda meshit ha'm **Al-Qasar sarayi'**, Granadadag'i' **Al-Hamro** saraylari' arab arxitekturasi'ni'n' du'rdanalari' boli'p yesaplanadi'.

Mu'sinshilik. Mu'sinshiliktin' rawajlani'wi' tikkeley arxitektura menen baylani'sli' bolg'an. Shirkew ha'm monasti'r imaratlari', quday, ulamalar, korollardi'n' mu'sinleri menen bezelgen. Mu'sinlerdin' tiykarg'i' buyi'rtpashi'lari' shirkew bolg'anli'g'i' sebepli wolarda diniy

93-su'wret. Franciya. Reyms shirkewindegi Biybi Maryam mu'sini.

tema joqari' turg'an. Biraq mu'sinshilerdin' wo'zleri a'piwayi' xali'q arasi'nan jetisip shi'qqanli'g'i' sebepli wolardi'n' miynetlerinde insanni'n' yen' jaqsi' pazi'yletleri ko'rsetilgen. Atap aytqanda, yen' ko'p ushi'rasatug'i'n Bibi Maryam mu'sinleri (Evropada «**Madonna**» dep ataladi') wo'zinde anani'n' perzentke mehir-muhabbatin' sa'wlelendirgen.

94-su'wret. Parij. Shartr shirkewi. Vitraj. Bibi Maryam balasi' menen. XII a'sir.

Antik da'wir mu'sinlerinde insan denesinin' go'zzalli'g'i' qa'dirlengen bolsa, worta a'sir mu'sinshilerinin' si'rtqi' go'zzalli'g'i' arqali' wo'z qaharmanlari'ni'n' woy-qi'yallari'n, sezimlerin ko'rsetiwge umti'lg'an.

Su'wretshilik wo'neri. Roman usi'li'nda quri'lg'an shirkewlerdin' diwallari' ha'm pa'tigin diniy temadag'i' su'wretler bezep turg'an. Gotika arxitekturasindag'i' shirkewlerde terezeler arasi'nda su'wret sali'w ushi'n bos wori'n bolg'an. Sol sebepli terezelerge a'piwayi' a'ynekler womi'na vitrajlar — ti'ni'q ren'li shiyshelelerden sali'ng'an su'wret yamasa ayri'qsha yetip bezegen.

Kitaplardi' bezew ushi'n su'wretlew wo'nerinin' jan'a bag'dari' — **miniatyuralar** woylap tabi'ladi'. Wolarda worta

a'sir adamlari'ni'n' turmi'si'ni'n' ha'r tu'rli ko'rinisleri su'wretlengen. Vitrajlar ha'm miniatyuralarda diyqanlar ha'm wo'nermentlerdin' miynet procesleri sa'wlelendirilgen.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Miniatyura (francuzsha—**miniature**, lati'nsha **minium**—qi'zi'l boyaw) — ko'rkem usi'llari' ju'da' suli'w bolg'an kish-kene ko'lemli su'wretlew wo'nerinin' shi'g'armalari'. Worta a'sir qoljazbalari'n ko'rkemlik jag'i'nan bayi'ti'w ushi'n jarati'lg'an ko'rkem i'qsham qolayli' su'wretler.

Ta'biyat ha'm adamg'a qi'zi'g'i'wdi'n' payda boli'wi'. Jan'a ma'deniyat g'ayratkerleri insandi' u'yreniw wo'zlerinin' tiykarg'i' wazi'ypasi' dep bilgen. Sol sebepli wolardi' **gumanistler** dep atag'an. Jan'a woyani'w yamasa Gumanizm ma'deniyati' wa'killeri insandi' a'lemnin' worayi'na qoyi'p, woni'n' jarati'wshi'li'q qa'biletlerin ta'n ali'wg'a shaqi'radi'.

Woyani'w atamasi' bolsa (francuzsha — «**Renessans**») jan'a ma'deniyatti'n' antik da'wir menen baylani'sli'li'g'i'n ko'rsetedi. Shi'g'i'sqa Krest atlani'slari' ha'm wonnan keyingi Levant penen sawda ma'deniyati' bari'si'ndag'i' turaqli' qatnasi'qlar, italiyali'lardi'n' a'yyemgi grek qoljazbalari', antik ko'rkem wo'neri ha'm arxitekturali'q yestelikleri menen tani'si'wg'a imkan beredi.

95-su'wret. Florenciya.

Woyani'w ma'deniyati' woraylari'. Bul da'wirlerde Italiyada **Florenciya** ayri'qsha wori'n tutadi'. Sawdadan kelgen da'ramat woni' Evropani'n' yen' bay qalalari'nan birine aylandi'radi'. Qala ha'kimleri toplang'an bayli'qlar yesabi'nan arxitekturali'q yestelikler qurdi'rg'an, mu'sinshilik ha'm su'wretshilikni rawajlandi'rg'an. Sol ta'rizde Florenciya XV a'sirde Italiyani'n' u'lken ma'deniyat worayi'na aylanadi'. Yen' belgili su'wretshiler, arxitektorlar Florenciyada boli'p, qalarespublika ha'kimleri wolardi'n' wo'nimli do'retiwshiligi ushi'n sharayat jarati'p bergen.

Ma'deniyat woraylari'nan ja'ne biri — **Veneciya** yedi. Qalada kitap basi'p shi'g'ari'w rawajlanadi'. Veneciyada basi'p shi'g'ari'lg'an antik da'wir avtorlari' ha'm gumanistlerinin' shi'g'armalari' pu'tkil Evropada ken' tarqalg'an.

Da'slepki gumanizm. Da'slepki woyani'w ha'm gumanizmnin' Evropadag'i' wa'kili shayi'r **Franchesko Petrarka** (1304—1374) bolg'an. Wo'zinin' lirik qosi'qlar toplamlari' «**Qosi'qlar kitabi**», «**Qosi'q xatlari**» menen shayi'r jan'a Evropa

96-su'wret. Franchesko Petrarka.

ma'deniyati'ni'n' jarati'li'wi'ni'n' tiykari'n sali'wshi'lardi'n' biri boldi'.

Woni'n' doslari' ha'm isin dawam yettiriwshileri **Bokachcho** ha'm **Salyutatiler** do'retpezi menen XV a'sidin' baslari'nda Italiyada *da'slepki gumanizm* da'wirin tamamladi'.

Jovanni Bokachcho (1313—1375) pu'tkil wo'miri Florenciya ha'm Neapol qalalari' menen baylani'sli' wo'tedi. «**Dekameron**» shi'g'armasi'ni'n' avtorı' si'pati'nda Bokachcho jan'a usi'ldag'i' novellalar jazi'wdi' baslap beredi. Woni'n' kitabi' u'lken tabi'sqa yerisip, ko'plep tillerge awdari'lg'an. Gumanistlik ideyalardi' uluwmalasti'rg'an «**Dekameron**» shi'g'armasi'nda insanni'n' joqari' pazi'yletleri wo'z ko'rinishin tapqan.

Kolyuchcho Salyutati (1331—1406) Florenciyada jasag'an ha'm u'lken ma'mleket lawazi'mi'nda islegen. Wol wo'zinin' ko'p sanli' jazi'wlari' ha'm bayanatlari'nda Petrarka ha'm Bokachchoni'n' gumanistlik ideyalari'n ja'ne de rawajlandi'radi'. Salyutati joqari' ideyali', woqi'mi'sli' insandi' ta'rbiyalawda, ja'miyetlik pa'nler: filologiya, ritorika, tariyx, pedagogika, etikani'n' ju'da' a'hmiyetli yekenligin aytqan.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Arxitekturadag'i' roman ha'm gotika usi'llari' arasi'ndag'i' ayi'rmashi'li'g'i' nede?
2. Su'wretshilik ha'm mu'sinshilik ko'rkem wo'nerleri haqqi'nda ayti'p berin'.
3. Gumanistler kimler?
4. Woyani'w da'wiri degende neni tu'sindin'iz?
5. Woyani'w ma'deniyati' woraylari' haqqi'nda ayti'p berin'.

V BAP. RUS KNYAZLIKLERI RAWAJLANG'AN WORTA A'SIRLERDE

31-§. RUSTA FEODALLI'Q PI'TI'РАН'QI'LI'Q, WONI'N' AQI'BETLERI

Feodalli'q pi'ti'ran'qi'li'q. Rus knyazlikleri pi'ti'ran'qi' ha'm wo'z ara qanli' uri'slar jag'dayi'nda yedi. Bunnan paydalang'an qi'pshaqlardi'n' hu'jimleri jag'daydi' ja'ne de qi'yi'nlasti'rar yedi. Ayi'ri'm knyazlar qi'pshaqlar menen awqam du'zip, qon'si' knyazliklerge qarsi' atlani's qi'li'w jag'daylari' da ushi'rap turatug'i'n yedi.

A'ste-aqi'ri'n ko'plegen knyazlar bul jag'daydan shi'g'i'wdi', kelispewshiliklerge shek qoyi'wdi' woyley baslaydi'. Kiev knyazi' **Dani'shpan Yaroslavti'n' uli' Vlardimir Monomaxti'n'** 1097-ji'li' Lyubech qalasi'nda knyazlardi'n' birinshi syezdin shaqi'ri'wi' sebebi de tiykari'nan wo'z ara uri'slarg'a shek qoyi'wg'a qarati'lg'an yedi. Syezdin' a'hmiyetli qarari' «ha'rkim wo'z jerine iyelik yetsin» dep

97-su'wret. Lyubechtegi syezd. Vladimir Monomaxti'n' Kiev knyazi' Svyatopolk penen ushi'rasi'wi'.

ayti'li'wi'nan maqset basqa knyazliklerge qarsi' basqi'nshi'li'qti' toqtati'wdi' na'zerde tutqan yedi.

A'yne sol waqi'tta Kiev knyazi'ni'n' abi'royi' to'menleydi. Wol burin'g'i'day rus jerlerin ullari'na qa'legeninshe bo'lip beriw huqi'qi'nan waz keshiwge ma'jbu'r boladi'. Kiev Rusi' siyasi'y pi'ti'ran'qi'li'q da'wi'rine kiredi.

XII a'sir wortalari'nda kelispewshilikler ku'sheyip baradi'. Ruslar-da sol waqi'tta 15 g'a'rezsiz knyazli'q bolg'an. Batuxan basqi'nshi'-li'g'i' waqti'nda wolardi'n' sani' 50 ge jetedi.

Novgorod respublikasi'. Novgorod Kiev penen baylani'sti' u'zgen da'slepki knyazli'q bolg'an. XI a'sirde ju'zege kelgen Novgorod keyin ala tek Rusta g'ana yemes, Evropani'n' da u'lken wo'nermentshilik ha'm sawda worayi'na aylanadi'. Da'stu'r boyi'nsha, XI a'sirde Novgorod knyazli'g'i'na Kiev knyazi'ni'n' tun'g'i'sh uli' qoyi'lg'an. Bi'raq ji'llar wo'tip jergilikli boyarlardi'n' ta'siri ku'sheyip wolar knyaz ha'kimiyati'n shekley baslag'an. Sol ta'rizde Novgorod boyarlar respublikasi'na aylang'an.

98-su'wret. Moskva. Yuriy Dolgorukiye wornati'lg'an mu'sin

1136-j'i'li' novgorodli'lar ken'esinde Monomaxti'n' aqli'g'i' **Vsevolod Mstislavishti** knyazlikten shetletip, zindang'a taslawg'a qarar qi'la-di'. Sol waqi'ttan baslap qala pu'tkilley feodal respublikasi'na aylanadi'. Novgorodti'n' siyasi'y turmi'si'nda tiykarg'i' wori'n xali'q ken'esinde saylang'an qala ha'kimi, saylanatug'i'n «qala dumasi'» ha'm episkop qoli'na wo'tedi.

Vlardi'mir-Suzdal knyazli'g'i'. Moskva. Jergilikli boyarlardi'n' worayli'q ha'kimiyatqa qarsi' gu'resi XII—XIII a'sirlerde **Kiev, Galich-Volin, Vlardimir-Suzdal** knyazli'qlari'nda da baqlanadi'. Vlardimir Monomaxti'n' uli' **Yuriy Dolgoruki** XII a'sirde Volga ha'm Oka da'ryalari' basseynindegi jerlerdi basqaratug'i'n yedi. Knyazli'qta XI—XIII a'sirlerde **Rostov, Suzdal, Yaroslavl, Vladimir**, si'yaqli' qalalarg'a tiykar sali'nadi'. Knyaz Dolgorukiynin' Kiev u'stinen 1147-j'i'li' jen'isin belgilew hu'rmetine tiykar sali'ng'an **Kuchkovo** qorg'ani', keyi'n ala Moskva ati'n aladi'. Yuriy Dolgorukiynin' a'wladlari' Vladimir knyazli'g'i'n **Ivan Grozniy**g'a (1547) shekem basqaradi'.

Vlardimir-Suzdal knyazli'g'i' ha'm Moskva qalasi' XIV a'sirden baslap Rus jerlerinin' birlesiwine tiykar boladi'.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar

1. Rustag'i' feodalli'q pi'ti'ran'qi'li'qti'n' sebepleri ha'm aqi'betlerin ayti'p berin'.
2. Rus jerlerinde qanday knyazli'qlar payda bolg'an?
3. Novgorod Respublikasi' haqqi'nda ayti'p berin'.
4. Moskva qalasi' qay ta'rizde payda bolg'an.

32-§. **RUS JERLERININ' SI'RT YEL BASQI'NSHI'LARI'NA QARSI' GU'RESI**

99-su'wret. Mong'ollardi'n' rus jerlerin basi'p aliwi'.

Mong'ollardi'n' Rus jerlerin basi'p ali'wi'. Shi'ng'i'sxan. WortA Aziya ha'm Iranni'n' arqa ta'repin basi'p alg'annan son' 1223-ji'li' mong'ol a'skerleri rus jerlerine de basti'ri'p kiredi. Mong'ollar a'skeriy hiyle isletip rus a'skerlerin atli' a'skerler ha'reketi ushi'n qolayli' maydang'a shi'g'ari'p son' hu'jim jasap, jen'edi.

Shi'ng'i'sxanni'n' aqli'g'i' **Batuxan** 1237—1242-ji'llari' Shi'g'i's Evropada basi'p ali'wshi'li'q uri'slari'n ali'p baradi'. Woni'n' a'skerleri aldi'n Rus knyazliklerin, keyin bolsa Polsha, Serbiyani'n' az g'ana bo'limin ha'm Bolgariyani' basi'p aladi'.

Rustag'i' feodalli'q pi'ti'ran'qi'li'q mong'ollarg'a qolay keledi, uzaq qamaldan son', 1240-ji'li' Kiev basi'p ali'nadi'.

Batuxan jan'a basi'p ali'ng'an aymaqlarda **Alti'n Worda** xanli'g'i'n du'zedi. Woni'n' da'slepki paytaxti' **Saray Batu** Volga

100-su'wret. Aleksandr Yaroslavich.

da'ryasi'ni'n' to'mengi ag'i'si'nda, ha'zirgi Astraxan qalasi'na jaqi'n bolg'an.

Batuxan boysi'ndi'ri'lg'an xali'qtan sali'q ha'm to'lemelerdi tezirek to'ley baslawi' ushi'n, rus knyazlari'na saqi'yli'q ko'rsetedi. **Yaroslav** «knyazlar aqsaqali'» dep ta'n ali'ni'p, Vladimir knyazli'g'i'n basqari'wg'a jarli'q aladi'.

Knyazlardan basqi'nshi'lar talabi'n qabi'l yetiwdi qa'lemegenleri, wolardi'n' yengizgen ta'rtilerini wori'nlawdan bas tartqanlari' da ushi'rap turg'an.

Mong'ollardi'n' basi'p ali'wlari' rus ma'mleketinin' ekonomikasi'q ha'm ma'deniy rawajlanishi'na unamsi'z ta'sir wo'tkizip, woni'n' rawajlanishi'n pa'seytedi.

Ruslardi'n' nemis ha'm shved basqi'nshi'lari'na qarsi' gu'resi. Nemis feodallari' XIII a'sirdin' baslari'nda Baltik boyi'nda jasaytug'i'n **est** ha'm **lit** qa'wimlerine qarsi' uri's ali'p baradi'. Rim papasi' Krest atlanishi' dep ja'riyalag'an bul uri'slardan maqset jergilikli xali'qti' katolik dinine wo'tkeriw de yedi. Nemis ri'carlari' estler jerlerin iyelegennen son', Novgorod-Pskov shegaralari'na jaqi'nlasadi'. Nemis ri'carlari'nan son' shved feodallari' da belsendiligi artadi'. Wolar 1240-jil'li Neva da'ryasi' boylap Novgorod jerlerine basti'ri'p kiredi.

Usi'nday sharayatta Novgorod knyazi' **Aleksandr Yaroslavich** 1240-jil'ldi'n' 15-iyulinde Neva da'ryasi' jag'asi'ndag'i' uri'sta shvedler u'stinen jen'iske yerisedi. Bul jen'is hu'rmetine knyaz Aleksandrg'a **Nevskiy** ati' beriledi.

Novgorod-Pskov knyazli'g'i'ni'n' mong'ollar basi'p almag'an bay jerleri nemis ri'carlari'n da wo'zine tartadi'. Nemislerdin' a'skerleri 1240-jil'li Pskovti' iyeleydi. Usi' jil'ldi'n' qi'si'nda nemis ri'carlari' Novgorod shegaralari'na jaqi'nlasadi'. Bul sharayatta Novgorodti' qorg'awg'a ja'ne Aleksandr Nevskiy basshi'li'q yetedi. Knyaz Suzdal a'skerleri ja'rdeminde Pskov ha'm woni'n' a'tirapi'ndag'i' jerlerdi azat yetedi. Sheshiwshi uri's 1242-jil'ldi'n' 5-aprelinde **Chud ko'linde** boli'p, **Aleksandr Nevskiy** basshili'g'i'ndag'i' rus a'skerleri nemis ri'carlari' u'stinen jarqi'n jen'iske yerisedi. Bul uri's Rus tariyxi'nda «**Muz u'stindeg'i' uri's**» ati' menen ataladi'.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar

1. Rusta mong'ollar basqi'nshi'li'g'i' ha'm woni'n' aqi'betleri haqqi'nda ayti'p berin'.
2. Qaysi' ji'llarda Batuxan Rus jerlerin basi'p aladi'?
3. Novgorod knyazi' Aleksandr Yaroslavich kimlerge qarsi' uri's ali'p baradi'?

33-§. **RUS MA'MLEKETININ' MONG'OLLAR ZULI'MI'NAN AZAT BOLI'WI'**

Woraylasi'w faktorlari'. Mong'ollar basi'p ali'wlari' na'tiyjesinde Rus jerleri awi'r jog'alti'wlarg'a ushi'rasa da, ekonomikali'q rawajlani'w pu'tkilley toqtap qalmadi'. Rus qalalari'nda wo'nermentshilik ha'm sawda-sati'qti'n' rawajlani'wi', ha'r tu'rli wa'layatlar arasi'ndag'i' baylani'slardi'n' ku'sheyiwi, awi'l xojali'g'i'ndag'i' ilgerleowler Rus jerlerinin' birlesiwine ja'rdem beredi.

Ma'mlekettin' birlesiwine si'rtqi' dushpanlarg'a, aldi' menen, Altin' Worda xanlari'ni'n' zuli'mi'na qarsi' gu'resiw za'ru'rli'gi de ha'r ta'repleme ta'sir yetedi.

Rus jerlerini'n' birlesiyi. XIV a'sidin' baslari'nda Vladimir knyazli'g'i'nan **Tver** ha'm **Moskva** rus jerlerini'n' jan'a woraylari' si'pati'nda rawajlana baslaydi'.

Altin' Worda xani'ni'n' jarli'g'i' menen sali'q ji'ynaw ma'selesinde Tver ha'm Moskva wortasi'nda awi'r gu'resler boldi' ha'm aqi'bette knyazlerden birneshe mong'ollar qoli'nda wo'ledi. Knyazlar wo'z ara gu'reste hesh qanday usi'ldan jerkenbeydi. Bul gu'res tek knyaz **Ivan Kalita** (1325—1340) da'wirinde birotala Moskva paydasi'na sheshiledi. Moskva knyazlari' XIV a'sidin' wortalari'na kelip birqansha ku'sh toplaydi'. Bul ku'sh penen Altin' Wordag'a qarsi' gu'resiw de mu'mkin yedi.

101-su'wret. Rus knyazi' Dimitriy Donskiy.

Alti'n Worda da XIV a'sidin' wortalari'nan siyasiy qarama-qarsi'li'qlar da'wirine kirip, wol derlik 20 ji'l dawam yetedi.

Moskva knyazi' **Dmitriy Ivanovich** (1359—1389) 1378-ji'li' Voje da'ryasi' boyi'nda mong'ollarg'a qarsi' gu'restegi da'slepki jen'iske yerisedi. Knyaz Dmitriy a'skerleri 1380-ji'ldi'n' sentyabrinde Don da'ryasi' jag'asi'ndag'i' **Kulikovo maydani'nda** Alti'n Worda qala basshi'si' Mamay basshi'li'g'i'ndag'i' la'shker u'stinen ja'ne jen'iske yerisedi. Bul jen'is hu'rmetine Moskva knyazi' **Donskiy** atag'i'n aladi'. Biraq, aradan yeki ji'l wo'tip **Toxtami'sxan** ja'ne Moskva u'stinen hu'kimin wornati'p, Rus knyazlari'n sali'q(baji'-yasaq) to'lewge ma'jbu'r yetedi.

102-su'wret. Amir Temur mu'sini.

Sahi'bqi'ran Amir Temurdi'n' Alti'n Worda u'stinen 1391-ji'li' Qunduzsha, 1395-ji'li' Tarak da'ryasi' boyi'ndag'i' sawashlardag'i' jen'isleri Rus jerleri ha'm Shi'g'i's Evropa xali'qlari'ni'n' mong'ollar zuli'mi'nan' azat yetiliwinde she-shiwshi faktorlardan boladi'.

1480-ji'li' knyaz **Ivan III** da'wi'rinde Moskva Alti'n Wordag'a sali'q to'lewden bas tartadi'. Sol ta'rizde Rus jerlerinde, uzaq waqi't dawam yetken mong'ollar hu'kimranli'g'i' tamamlandi'.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Qaysi' qalalar XIV a'sirdin' baslari'nda rus jerlerinin' jan'a woraylari' si'pati'nda rawajlana baslaydi'?
2. Moskva knyazli'g'i'nda Alti'n Wordag'a qarsi' gu'resiw ushi'n qanday qolay jag'day ju'zege keledi'?
3. Kulikovo sawashi'ni'n' a'hmiyeti nede yedi'?
4. Amir Temurdi'n' Rus jerlerin mong'ollar zuli'mi'nan azat boli'wi'na qosqan u'lesi haqqi'nda ayti'p berin'.

VI BAP. XI—XV A'SIRLERDE AZIYA, AMERIKA HA'M AFRIKA MA'MLEKETLARI

34-§. SELJUKIYLER HA'M WOSMANLI' TU'RKLER MA'MLEKETLARI

Seljukiyler ma'mleketi. Worta Aziyada **Saljuqbek** tiykar salg'an dinastiya basshi'li'g'i'ndag'i' wog'uz qa'wi'mlerini'n' Aldi'n'g'i' Aziyag'a u'lken a'skeriy atlani'slari' XI a'sirden ku'sheyyedi. Ishki qarama-qarsi'li'qlardan ha'lsiregen Shi'g'i's Rim imperiyasi' ko'shpeli tu'rk qa'wi'mleri hu'jimlerine qarsi'li'q ko'rsete almaydi'. Vizantiyani'n' jallanba a'skerleri bolsa 1071-j'i'li' Seljukiyler sultani' **Alp Arslan** la'shkeri ta'repinen **Mancikert uri'si'nda** qiyрати'ladi'. Imperator **Roman IV Diogen** uri'sta tutqi'ng'a ali'nadi'. Bul jen'ilislerden son' vizantiyalil'ar derlik qarsi'li'q ko'rsete almag'anil'g'i' sebepli ko'p sanli' tu'rkiy qa'wimler Kishi Aziyag'a jol aladi'.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Seljukiyler ma'mleketi — Jaqi'n ha'm Worta Shi'g'i's, Mawarawnnaxrdi'n' bir bo'liminde seljukiyler dinastiyasi' basqarg'an ma'mleket (1038—1308) Seljukiyler ma'mleketine Saljuqti'n' aqli'g'i' Sultan Tug'rulbek tiykar salg'an.

Ja'miyetlik du'zim. Wog'uzlar bul waqi'tta uri'w-ja'ma'a'tshilik-tin' krizisi ha'm jan'a ja'miyetlik qatnasi'qlardi'n' payda boli'wi' basqi'shi'nda jasag'an. XI a'sidin' aqi'ri'nda Kishi Aziyani' derlik toli'q basi'p alg'an wog'uz qa'wimleri wo'zlerinin' bir qatar a'mirliklerin du'zedi. A'mirliker ra'smiy tu'rde Seljukiyler dinastiyasi' hu'kimdarli'g'i'n ta'n alsa da, is ju'zinde wo'z mu'liklerin g'a'rezsiz basqarg'an

Ko'shpeli tu'rk qa'wimlerinin' woti'ri'qshi' turmi'sqa wo'tiwi tap usi' waqi'ttan baslanadi'. Woti'ri'qli' turmi'sqa wo'tip ati'rg'an tu'rkl'ar u'lkenin' jergilikli xalqi' si'yaqli' diyqanshi'li'q ha'm wo'nermen-tshilik penen shug'i'llana baslaydi'. Bul procesler **XII-XIII** a'sirlerde

Seljukiylerde de feodal ma'mleketinin' toli'q qa'liplesiwine ali'p keledi.

Ma'mlekette qa'liplesken u'lken jer iyeligi ha'm sali'q sistemasi' Shi'g'i'stag'i' musi'lman islam ma'mleketlerindegiden derlik parq qi'lmaytug'i'n yedi. A'hmiyetli ta'repi seljukiylerde ma'mleket jerlerini'n' menshik jerlerge qarag'anda ko'p boli'wi'nda yedi. Ma'mleket jerlerini'n' u'lken bo'legi **i'qta** tu'rinde a'skeriylar ha'm ha'meldarlarg'a xi'zmetleri yesesine inam yetilgen. I'qta da'slep miyrasli'q mu'lik bolmastan, tek xi'zmet mu'ddeti dawami'nda paydalani'w sha'rti menen berilgen.

A'ste-aqi'ri'n tu'rkiy qa'wi'mlerdin' jergilikli xali'q penen aralasi'wi' jan'a etnos — tu'rk xalqi'ni'n' qa'liplesiwine tiykar boladi'. Bul process XIII a'sirdin' 20—30-jillari'nda ku'sheydi. Biraq 1243-jil'g'i' Mong'ollar basqi'nshi'li'g'i' ma'mlekettin' keyingi rawajlani'wi'na unamsi'z ta'sir ko'rsetedi. XIV a'sir baslari'na kelip Kishi Aziyadag'i' Seljukiylar ma'mleketi pu'tkilley bo'leklenip ketedi.

103-su'wret. Wosmanli' tu'rk a'skeriylari.

Wosmanli'lar ma'mleketinin' payda boli'wi'. Wosman biyligi — Kishi Aziyani'n' arqa-bati's aymag'i'nda du'zilgen yedi. Woni'n' keyingi rawajlani'wi'na, Vizantiya menen qon'si' yekenligi qolay keledi. Barg'an sayi'n to'menlep barati'rg'an imperiyag'a qarsi' a'skeriy ha'reketler biylik jerlerinin' ken'eyip bari'wi'n ta'miynleydi. U'lken basi'p ali'wlar wosmanli'lar a'skerlerine basqa qa'wimlerden de jawi'ngerlerdin' kelip qosi'li'wi'n ta'miynleydi. Dinastiyani'n' tiykari'n sali'wshi' **wosman** da'wirinde-aq (1299—1326) birqatar atlani'slar uyi'mlasti'ri'li'p, **Bursa** qalasi' ha'm woni'n' a'tirapi'n-

dag'i' jerler basi'p ali'nadi'. Woni'n' uli' **Urxan** Vizantiya qalalari' — **Nikeya**, **Nikomediya** qalalari'n basi'p ali'p, Qara ten'iz boylari'na shi'g'adi'. Da'slep beyliktin' basqari'w sistemasi' ju'da' a'piwayi' bolg'an. Atap aytqanda bey atag'i' Wosman ha'm Urxan-g'a qa'wim basshi'lari'ni'n' ji'ynali'si'nda berilgen. Beylerdin' tiykar-g'i' wazi'ypasi' bolsa tu'rk qa'wimlerinin' a'skeriy ku'shlerin, qon'si' aymaqlardi' basi'p ali'wdi' ta'miynlew bolg'an. Beyliktin' ku'sheyip

bari'wi', woni'n' basqari'wi'nda da wo'zgerislerge ali'p keledi. Na'tiyjede, **Urxanni'n'** basqari'wi' da'wirinde birinshi ma'rtebe **wa'zir** lawazi'mi' sho'lkemlestiriledi. Ten'ge pul quyi'p shi'g'ari'li'p, ma'mleket jerleri ha'kimshilik birliklerge bo'linedi. **Urxan** a'skeriy reforma wo'tkerip, a'skerlerdi piyada ha'm atli' bo'limlerge («**musallam**») wo'z aldi'na a'skeriy birliklerge aylandi'radi'.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Wosmanli'lar ma'mleketi — Kishi Aziya, Shi'g'i's Evropa, Jaqi'n Shi'g'i's ha'm Arqa Afrika, Kavkazdi'n' bir bo'limi ha'm Qi'ri'mda *wosmanli'lar dinastiyasi'* basqarg'an ma'mleket (1299—1922). Tiykari'n sali'wshi' Wosman I.

Balqan yari'm atawi'ndag'i' basi'p ali'wlar. Wosmanli'lardi'n' basi'p ali'wlari'na shekem Balqan yari'm atawi'nda: **Vizantiya, Serbiya, Bolgariya, Bosniya** si'yaqli' u'lken ma'mleketler bar yedi.

Biraq, siyasi'y pi'ti'ran'qi'li'q ha'm ishki qarama-qarsi'li'qlar bul ma'mleketlerdi tu'rklerdin' basi'p ali'wlari'na qarsi' birlesiwine imkan bermeydi.

Balqandag'i' da'slepki basqi'nshi'li'qlar 1353—1357-ji'llari' bolg'an. Woni'n' tiykarg'i' bo'legin tu'rkler keyingi 30 **ji'l** dawami'nda iyeleydi. Tu'rk sultani' **Boyazid** (1389—1402) bul uri'slarda wo'zinin' tez jen'isleri menen dan'qqa yerisip — **Ji'ldi'ri'm** (Shaqqan) ati'n aladi'. Sultanni'n' **Konstantinopoldi'** qqorshap ali'wi' Evropani' **qa'weterge** salg'an.

Sol waqi'tta **Amir Temurdi'n'** Boyazidke qarsi' Kishi Aziya atlani'si' baslanadi'. 1402-ji'ldi'n' jazi'nda **Anqara** jani'ndag'i' uri'sta sahi'bqi'ran a'skerleri **Boyazid** la'shkerlerin jen'edi. Bul waqi'ya tu'rkler ta'repinen Konstantinopoldi'n' basi'p ali'wi'na jol qoymay, Vizantiyani'n' ja'ne 50 ji'l jasawi'na imkan jaratadi'.

Konstantinopoldi'n' qulawi'. Wosmanli'lar sultani' **Mexmet II** (1451—1481) ju'z mi'n'li'q a'skerleri menen Konstantinopoldi' qorshap aladi'.

104-su'wret.

Boyazid Ji'ldi'ri'm menen Amir Temur wortasi'n-dag'i' Ankara uri'si'. Worta a'si'r miniaturasi'nan.

1453-ji'ldi'n' 29-mayi'nda Konstantinopol tu'rkler ta'repinen ali'nadi'. Vizantiyani'n' son'g'i' imperatori' uri'sta qayti's boladi'. Wosmanli'lar qalani' **Stanbul** dep atap, wog'an wo'zlerinin' paytaxti'n ko'shiredi.

Evropa ha'm Aziyani' baylani'sti'ri'p turg'an sawda jollari' u'stinen qadag'alaw Vizantiya paytaxti' ali'ni'wi' menen tu'rkler qoli'na wo'tedi. Ken' ko'lemli basqi'nshi'li'q ju'risleri **Wosmanli'lar imperiyasi'ni'n'** du'ziliwi menen juwmaqlanadi'.

Wosmanli' tu'rkler jen'islerinin' faktorlari'. Wosmanli' tu'rkler qu'direti jaqsi' sho'lkemlestirilgen atli' ha'm piyada a'skerler, la'shkerbasi'li'q qa'biletine iye sultanlardi'n', hu'kimdarg'a sadi'q yanicharlar piyada a'skerlerini'n' boli'wi'nda yedi.

Wosmanli'lar atli' a'skerlerdi ku'sheytiwge ayri'qsha itibar qaratqan. Atli' a'skerlerdin' ha'rbirine payda keltiretug'i'n jerli mu'lik-tumari' berilgen. Bul jerler tek tu'rklerge ha'm a'skeriylerge xi'zmette bolg'an waqti'nda berilgen. Na'tiyjede atli' a'skerlerdin' sani' 150 mi'n'g'a shekem jetedi.

Sultan Evropadag'i' yen' jaqsi' piyada a'skerlerge de iye yedi. XIV a'sidi'n' wortalari'nan, tutqi'ng'a ali'ng'an yen' saw ha'm ku'shli xristian balalari'nan, sultanni'n' jeke gvardi'yasi' jawi'ngerleri du'zilgen. Ji'llar wo'tip balalar wo'z tilin ha'm dinin umi'ti'p, sultanni'n' sadi'q **yanicharlari'**na aylang'an. Wosmanli' tu'rkler sultani' uri'sqa ba'rqulla wo'zini'n' sadi'q yani'charlari' menen qatnasqan. Shan'arag'i', bayli'g'i', mal-mu'lki bolmag'an yani'charlar sultan ushi'n jani'n da ayamag'an. Wolar uri'slardag'i' jen'islerge u'lken u'les qosqan. Tu'rk a'skerlerine dan'q keltirgen la'shkerbashi'si' ha'm jawi'ngerlerdin' ko'pshiligi yanicharlardan shi'qqan.

Ma'deniyati'. Wosmanli'lar ja'miyetinde XV a'sidin' aqi'ri'nda ma'deniyatti'n' ha'r tu'rli tarawlari' rawajlandi'. Ma'mlekette shayi'ra **Mehri xotun** ha'm shayi'r **Molla Mahmud** si'yaqli' bir qatar belgili shayi'rlar jetisip shi'qti'. Tu'rk arxitekturali' ha'r tu'rli ma'mleketlerden keltirilgen usta-quri'wshi'lar ta'jiriybesinen paydalani'p, jetilisip barg'an. Milleti grek **Xoja Sinon** (1490—1588) ni'n' qurg'an a'jayi'p arxitekturali'q du'rdanalari' woni' pu'tkil du'nyag'a tani'tti'. Wol wo'z iskerligi da'wirinde 300 den arti'q imaratlar: meshitler, medireseler, saraylar, fontanlar, monsha ha'm ko'pirler quri'li'si'na basshi'li'q yetken.

Ilminin' ha'r tu'rli tarawlari' ishinde geografiyani'n' rawajlani'wi' itibarg'a i'layi'q. Tu'rkiyalii' ten'iz sayaxatshi'si' **Piri Raisti'n'** shi'g'armalari', woni'n' Jer Wortu, Qara ha'm Egey ten'izleri atlasii' — «**Bahriya**» du'nya ilimindegi u'lken jen'is yedi. Evropa derekleri tnegizinde jazi'lg'an **Evliya Shalabiydin'** ko'p tomli' «**Sayaxatnama**» shi'g'armasi', **Xoja Xalifani'n'** «**Ja'ha'nnama**» shi'g'armalari' arab ha'm du'nyani'n' tu'rli ma'mleketleri haqqi'nda bayan yetiledi.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Kishi Aziyadag'i' Seljukiylar ma'mleketi qashan payda bolg'an?
2. Tu'rklerdin' ja'miyetlik du'zimi haqqi'nda nelerdi yeslep qaldi'n'i'z?
3. Wosmanli'lar ma'mleketi qashan payda boldi'?
4. Tu'rklerdin' Balqan yari'm atawi'ndag'i' basi'p ali'wla-ri'n ayti'n'.
5. Vizantiya imperiyasi'ni'n' qulawi'ni'n' sebeplerin ko'rse-tin'.
6. Wosmanli'lar ma'mleketi qu'diretinin' faktorlari'n ayti'p berin'.
7. Wosmanli'lar ma'deniyati'ni'n' a'hmiyetli ta'repleri nelerden ibarat yedi?

35-§. MONG'OLLAR MA'MLEKETI HA'M WONI'N' BASQI'NSHI'LI'G'I'

Ja'miyetlik du'zim. Mong'ol qa'wimleri a'yyemnen Qubla Sibir, Manjuriya ha'm Mong'oliya aymaqlari'nda jasap kelgen. Wolardi'n' ko'pshiligi ko'shpeli sharwashi'li'q penen shug'i'llang'an, tog'ayda jasag'an ayi'ri'm uri'wlar an'shi'li'q ha'm bali'qshi'li'q penen ku'n keshirgen.

Mong'ollar turmi'si'nda a'yyemgi da'stu'rler, diniy tu'siniginde bolsa ata-babalar ruwxina si'yi'ni'w, shamanli'q isenimleri jaqsi' saqlani'p qalg'an.

105-su'wret. Mong'ollar turmi'si'nan.

Biraq XII a'sidin' yekinshi yari'mi'nan baslap mong'ollardi'n' ja'miyetlik qatnasi'qlari'nda jan'a wo'zgeshelikler — mu'liklik qatlamg'a bo'liniw ku'sheye baslaydi'. Uri'wshi'li'q ja'ma'a'tleri wo'z aldi'na ko'shpeli xojali'q — **ayllarg'a** bo'linip, ha'r bir ayl bunnan bi'lay wo'z xojali'g'i' — mallari'ni'n' iyesine aylanadi'. Uri'w-qa'wimlerde bay shan'araqlar, bolajaq mong'ol aqsu'yekleri qa'-liplesip baradi'. Ko'pshilik uri'w basli'qlari' noyanlar wo'z uri'wlaslari'nan no'kerler ali'p a'skeriy bo'limsheler du'zedi. Mu'liklik qatlamlarg'a bo'liniw jag'dayi'nda turmi'sti'n' wo'zi wolardi' a'skeriy qa'wim awqamlari'n du'ziwge ma'jbu'r yetedi. Wolardi' **xanlar** basqarg'an. Ku'shli qa'wim awqamlari' wo'zlerine bag'i'natug'i'n qon'si'lari'nan baji'-to'lemler ali'p turg'an.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Shamanli'q — a'yyemgi diniy si'yi'ni'wdi'n' bir tu'ri. Jawi'zli'q ha'm jaqsi'li'q ruwxlari'na, wolardi'n' insan turmi'si'na ta'sir ko'rsetiwine iseniw shamanli'qti'n' tiykari'n quraydi'.

106-su'wret.
Shi'ng'i'sxan.

Bul qa'wim awqamlari' wo'z ji'yi'n-lari' — quri'ltaylari'nda yen' a'hmiyetli: uri's, pitim, awqam du'ziw, xandi' saylaw si'yaqli' ma'selelerdi sheshetug'i'n yedi.

Shi'ng'i'sxan ma'mleketi. Mong'ol qa'wimleri arasi'ndag'i' wo'z ara uri'slarda, XIII a'sidin' baslari'nda **Temuchin** (1155—1227) jen'ip shi'g'adi'. 1206-j'i'li' Onon da'ryasi' boyi'ndag'i' quri'ltayda wol Ulli' xan dep ja'riyalanadi'. Bas Shaman pu'tkil xali'q aldi'nda Temuchinge Shi'ng'i'sxan atag'i'n beredi. Shi'ng'i'sxan so'zi «**ku'shli**», «**qu'diretli**», «**taza**» degen ma'nilerdi bildiredi.

Ma'mleketti woraylasti'ri'w maqsetinde Shi'ng'i'sxan **Qaraqurum** qorg'ani'n wo'z ma'mleketinin' paytaxti'na aylandi'radi'. Mong'ollar la'shkerdi ku'sheytiwge u'lken itibar qaratadi'. Ti'ni'sh waqi'tta sharwashi'li'q penen shug'i'llang'an mong'ollar uri's baslani'wi' menen wonli'q sistemasi'nan ibarat turaqli' a'skerlerge aylanar yedi.

La'shker ju'zbasshi', mi'n'basshi', tu'-menbasshi'lar ta'repinen basqari'lg'an. Talawshi'li'q ju'risleri ko'shpelilerdin' tiykarg'i' isine aylanadi'.

Mong'ollar la'shkeri. Ko'shpeliler la'shkeri ushi'n uri'sqa uzaq tayarlani'-wi'ni'n' keregide bolmag'an. Mong'ollardi'n' turmi'sini'n' wo'zi ha'r qanday

waqi'tta atti' yertlep jolg'a tu'siwge say yedi. Mong'ollar ko'shpeli u'y-wotawlarda jasag'an. A'skeriy atlani'sqa tayarlang'anda yamasa ko'shiw waqi'tnda wotawdi' wornati'w ushi'n uzag'i' menen bir saat, ji'ynap ju'kti tu'yege ju'klew ushi'n wonnan da kem waqi't ketetug'i'n yedi.

Mong'ollardi'n' yen' jaqsi' ko'retug'i'n qurali' woq jay yedi. Jawi'nger dushpani'n ju'zlegen metrden ni'shang'a go'zlep bilgen. Jawi'ngerlerdin' ko'pshiligi nayza ha'm qi'li'sh penen qurallang'an. Ha'rbir ko'shpelini'n' ku'ndelikli turmi'si'nda da uri's waqi'tnda, a'l'bette arqani' boli'wi' kerek yedi. Qon'si' ma'mleketlerdi basi'p ali'w waqi'tnda Shi'ng'i'sxan la'shkeri diywaldi' buzi'wda arnawli' u'skene palaxpanlardan paydalani'wdi' wo'zlestiredi.

Ko'shpeliler la'shkeri a'dette u'sh bo'limge bo'lingen: woray ha'm yeki qanat ta'repi. Uri's baslan'g'anda, woray wo'tirikke arqa ta'repke shegingen, yeger dushpan wolardi'n' izinen quwi'p baslasa, wonda yeki ta'reptegi qanatlardan hu'jimge ushi'raytug'i'n yedi. Sheginip ati'rg'anlar da toqtap, uri'sqa kirisetug'i'n yedi. Tiykarg'i' la'shkerden ti'sqari' Shi'ng'i'sxanni'n' i'qti'yari'nda «**keshik**» dep atalatug'i'n arnawli' gvardiya da sho'lkemlestiriledi. Keshik ayri'qsha jag'daylar ushi'n barli'q waqi't uri'sqa tayar boli'p turatug'i'n yedi.

Uri'sti' sheberlik penen basqari'w, ku'shli ha'm intizamli' atli' a'skerlerinin' boli'wi', qon'si' ma'mleketlerdegi siyasiy pi'ti'ran'-qi'li'q mong'ollarg'a jen'is keltirgen.

Basi'p ali'wlar. Shi'ng'i'sxan 1211-ji'ldan baslap Arqa Qi'tayg'a qarsi' uri's baslaydi'. Ma'mlekettin' pu'tkilley basi'p ali'ni'wi' woni'n' miyrasxorlari' da'wirinde tamamlanadi'.

Jetisuw ha'm Shi'g'i's Tu'rkstang'a qarsi' 1218-ji'li' baslang'an basqi'nshi'li'qlar, Xorezmshaxlar ma'mleketine 1219—1221-ji'llari' dawam yetedi. Awg'anstan, Shi'g'i's Iran basi'p ali'ni'p, Kavkaz

107-su'wret. Mong'ollar armiyasi'.

arqali' 1223-j'i'li' Dashti Qi'pshaqqa shi'g'adi'. Kalka da'ryasi' boyi'nda qi'pshaqlardi'n' awqamlasi' si'pati'nda wolarg'a ja'rdemge kelgen rus a'skerleri jen'iledi.

1224-j'i'li' Shi'ng'i'sxan basi'p alg'an aymaqlari'n wo'z balalari'na: **Joji'**, **Shag'atay**, **Woqtay** ha'm **Tulig'a** uli'slarg'a bo'lip, bo'listirip beredi. **Woqtaydi'** taxt miyrasxori' yetip tayi'nlaydi'.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Uli's — (mong'olsha — ma'mleket, xali'q, adamlar) — mong'ollar basi'p alg'an aymaqlardi' Shi'ng'i'sxan perzentlerine bo'lip bergan mu'likler. Keyin ala uli'slar g'a'rezsiz ma'mleketlarga aylani'p, hu'kimdarg'a ati'na g'ana boy-si'ng'an.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Mong'ol qa'wimlari jasag'an aymaqlardi' kontur kartag'a tu'sirin'.
2. Mong'ollardi'n' shug'i'llanatug'i'n isleri nelerden ibarat bolg'an?
3. Shi'ng'i'sxan ma'mleketi qalay ju'zege kelgen?
4. Mong'ollar la'shkerinin' du'zilisi haqqi'nda ayti'p berin'.
5. Wo'zbekstan tariyxin'nan alg'an bilimlerin'izge su'yenip mong'ollardi'n' Xorezmshahlar ma'mleketin basi'p ali'wi' haqqi'nda ayti'p berin'.

36-§. ALTI'N WORDA XANLI'G'I'

Jan'a basqi'nshi'li'q. Mong'ollardi'n' 1235-j'i'lg'i' quri'ltayi' Rus ha'm Arqa Kavkaz jerlerin basi'p ali'w haqqi'nda qarar shi'g'aradi'. Toplanatug'i'n la'shkerge **Batuxan** basshi'li'q yetiwi ja'riyalanadi'. Uli'slardan won a'skerden birewin aji'rati'p beriliwine, **Batuxang'a** ja'rdemge Shi'ng'i'sxanni'n' sarkardalari'nan **Subutay** bahadi'rdi'n' beriliwine kelisiledi. Batu ha'm Subutaylar 1237-j'i'ldi'n' gu'zinde rus jerlerine hu'jim baslap, da'slep **Ryazandi'** basi'p aladi'. Rustag'i'

siyasiy pi'ti'ran'qi'li'q mong'ollarg'a jeterli tu'rde qarsi'li'q ko'rsetiw imkani'n bermeydi, 1238—1240—ji'llari'nda **Vladimir, Suzdal, Kiev, Galich, Volin** ha'm basqa qalalar basi'p ali'nadi'.

1243—ji'li' **Woqtaydi'n** wo'limi mu'na'sebet menen **Batuxan** Volga boyi' dalalanli'qlari'na qaytadi'. Sol ta'rizde **Batuxan** basi'p alg'an Volga boyi', Arqa Qara ten'iz boylari', Arqa Kavkaz, Moldaviya aymaqlari'nda rus jazba dereklerinde bayan yetiliwinshe **Alti'n Worda** ati'n alg'an **Joji uli'si** qa'liplesedi.

108-su'wret. Alti'n Worda xani' aldi'nda.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Alti'n Worda, Joji uli'si — XIII a'sidin' 40—ji'llari' baskisi'nda Jojixanni'n' uli' Batuxan (1236—1255) ta'repinen tiykar sali'ng'an ma'mleket.

Basqari'w sistemasi'. Alti'n Wordani' **Batuxan** ha'm woni'n' a'wladlari' basqarg'an. A'hmiyetli ma'selelerdi sheshiw ushi'n quri'ltay shaqi'ri'lg'an. Atqari'w ha'kimiyati' basli'g'i' **beglerbegi** boli'p, devon islerin **wa'zir** basqarg'an. Woni'n' basshi'li'g'i'ndag'i' diywan sali'qlar, qarji', sawda islerine juwapker bolg'an. Rusta barli'q knyazlar Alti'n Wordadan basqari'w jarli'g'i'n aladi'. Vlardimir knyazi' **Yaroslav** wolardi'n' «Ulli'si» dep ta'n ali'nadi'. Basi'p alg'an aymaqlar 10 min' atli' a'skerler toplay alatug'i'n qalalarg'a bo'linedi.

Da'slep mong'ollar boysi'ndi'ri'lg'an aymaqlarda, wo'zlerini'n' da'stu'riy basqari'w sistemasi'n yengizedi. Basi'p ali'ng'an jerler Batudi'n' inilerine berilip, wolardi'n' suyurg'al mu'lkinge aylanadi'. Suyurg'al iyeleri xan a'skerlerine belgilengen sandag'i' jawi'ngerlerdi jiberiwden ti'sqari' xali'qtan toplang'an sali'qlardi'n' bir bo'leginde jibergen.

Alti'n Worda XIV a'sirden to'rt u'lken wa'layatlarg'a bo'linip, wolar uli's dep ataladi'. Bul wa'layatlar uli'sbegisi — a'skerler basli'g'i' boli'wi'nan ti'sqari', wo'zine tiyisli aymaqtag'i' basqari'wg'a baylani'sli' barli'q ma'selelerdi de sheshken. Alti'n Worda a'skerlerin

beglerbegi basqarg'an. Wol ko'shpeli aqsu'yeklerdin' jetekshisi yesaplani'p, geyde xannan da ko'birek abi'rayg'a yerisken. Bul jag'day ayi'ri'm waqi'tlarda qanli' ja'njellerge de sebep bolg'an.

Alti'n Worda xanli'g'i'nda ma'mleket basqari'wdi'n' rawajlani'wi' ha'meldarlardi'n' ku'sheyiwine ali'p keledi.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Suyurg'al (mong'olsha — sawg'a) — hu'kimdar ta'repinen ma'mleket aldi'nda ayri'qsha xi'zmet ko'rsetken iri a'meldarlar yaki sarkardalarg'a berilgen mal-mu'lik, jer-suw. Suyurg'alg'a berilgen jer na'silden na'silge miyras boli'p wo'tken.

Sali'qlar. Mong'ollar xali'qti' wonli'q sistemasi'na bo'liw maqsetinde xali'qti' dizimge ali'w ilajlari'n wo'tkizedi. Bul ilajlar 1248-j'i'li' qubla knyazliklerden baslani'p, 1257-j'i'li' arqa knyazliklerge deyin jetip baradi'. Xali'qti'n' dizimge ali'wdi'n' aqi'ri'nda ma'mleket xalqi' «**shi'g'i'm**» dep atalg'an u'lken to'lemge tarti'ladi'. Wonnan basqa xali'qtan asi'g'i's ji'ynalatug'i'n sali'q — talap da ali'ng'an. Xang'a uri's baslaw ushi'n qa'rejet kerek bolsa, wol rus knyazlari'na talap jiberip, shi'g'i'm qanday qatti' qolli'q penen

109-su'wret. Basqaqti'n' rus awi'li'na sali'q ji'ynali'wi'n qadag'alaw ushi'n keliwi.

toplansa wol da sonday ayawsi'z ji'ynap ali'ng'an. Sali'q ha'm bajlardi'n' to'le-niwin **basqaqlar** — arnawli' tayi'ng'an mong'ol nayi'plari' baqlap barg'an.

Rus knyazlari' Altin Worda qu'diretin jaqsi' an'lap, basqi'nshi'lar menen ti'ni'sh jasawg'a ha'reket yetken. Bul ilajlar son-day jag'dayda knyazlar wo'z xalqi'n saqlap qali'w, ha'm wolardi' qulli'qqa ali'p ketpewinin' birden-bir joli' yedi.

Ti'ni'shli'q siyasati'n Vladimir knyazi' **Yaroslav** baslap woni'n' uli' **Aleksandr Nevskiy** dawam yettirgen. Knyaz **Aleksandr** Altin Wordag'a birneshe ma'rte kelgen. Mong'olstanda boli'p, jergilikli ha'meldarlardi'n' hu'rmet itibari'na yerisedi. Bul ilajlardi'n' barli'g'i' keyinirek mong'ollar basqaqlari'n tasti'yi'qlap woti'rmastan rus jerlerinen baji' ji'ynawdi' knyazlardan birine tapsi'ri'wi'na ali'p keledi.

Si'rtqi' siyasat. Si'rtqi' siyasat ma'seleleri menen xan, woni'n' jaqi'n ma'sla'ha'tshileri, sonday-aq beglerbegi shug'i'llang'an. Altin Worda uzaq waqi't Shi'g'i's Evropani'n' yen' ku'shli ma'mleketi bolg'ani'nan ko'plegen ma'mleketlerdin' ta'g'diri wog'an baylani'sli' yedi. Sol sebepten Evropa korollari', Rim papalari' Vizantiya imperatorlari' ha'm Tu'rk sultanlari' xan sarayi' menen dosli'q qatnasi'qta boli'wg'a umti'lg'an.

Iranda g'a'rezsiz ma'mleket du'zgen **Xulaku** ha'm woni'n' miyrasxorlari' bolsa Altin Worda menen Kavkaz arti'na iyelik yetiw ma'selesinde ba'sekelese baslaydi'. Bul yeki Mong'ol ma'mleketinin' a'skerleri bir qatar uri'slarda soqli'g'i'si'p ga' wol ta'rep ga' bul ta'reptin' qoli' ba'lent keletug'i'n yedi. Usi'nday uri'slardi'n' birinde 1266-jil' Batuxanni'n' inisi **Berka** xan da qayti's boladi'. Xulaku uli'si'na qarsi' gu'reste Altin Worda Mi'sr sultanlari' menen awqam du'zedi.

Altin Worda la'shkeri Balqan yari'm atawi', Litva ha'm Polshag'a basqi'nshi'li'q ju'rislerin uyi'mlasti'radi'. Wolardan maqset basi'p ali'w yemes, qon'si' aymaqlardi' talaw ha'm Wordani' basqari'p ati'rg'an aqsu'yeklerdi bayi'ti'wg'a qarati'lg'an yedi.

XIV—XV a'sirlerde Altin Worda. XIV a'sidin' birinshi yari'mi'nda Altin Worda ma'mleketi wo'z qu'diretinin' shi'n'i'na

110-su'wret. Knyaz Aleksandr Altin Worda xani' aldi'nda.

yerisedi. Bul process **Wo'zbekxan** (1312—1342) ha'm woni'n' uli' **Jani'bek** (1342—1357) atlari' menen baylani'sli' yedi. Alti'n Worda qu'diretin bekkemlegen faktorlardan biri Islam dinini'n' qabi'l yetiliwi' boldi'. **Wo'zbekxan** 1314-ji'li' islamdi ma'mleket dini dep ja'riyalaydi'. Wog'an qarsi'li'q ko'rsetpekshi bolg'an aqsu'yekler ha'm ha'tte tuwi'sqanlari' ayawsi'z qi'ri'p taslanadi'.

Mong'ollar imperiyasi' tiykari'n sali'wshi' **Shi'ng'i'sxan** barli'q diniy isenimlerge birdey qatnasi'qta boli'wdi' wa'siyat yetken yedi. Woni'n' a'wladlari' bul wa'siyatti' wori'nlawg'a ha'reket yetken. Alti'n Worda paytaxti' Saray qalasi'nda ha'r tu'rli diniy shirkewler quri'lg'an. Biraq mong'ollardi'n ko'pshiligi majusiy-shamanli'qqa tiyisli boli'p qalg'an.

Wo'zbekxan ha'm **Jani'bek** da'wirinde Alti'n Worda qalalari' gu'llep jasnaydi'. Wolar ekonomikali'q ha'm ma'deniy turmi's woraylari'na aylang'an. Saray Batu ha'm Saray Berke du'nyani'n' yen' u'lken qalalari' qatari'nda bolg'an.

Jani'beki'n' wo'liminen son' Alti'n Worda taxti' ushi'n gu'res baslan'g'an. Shetki u'lkeler g'a'rezsizlikke yerise baslaydi'. XIV a'sirdin' aqi'ri'nda Toxtami'sxan woni' won bes ji'lg'a ja'ne birlestiredi. Biraq ma'mleket tariyxini'n' yen' qayg'i'li' betleri tap woni'n' hu'kimdarli'g'i' menen baylani'sli'. Bug'an Toxtami'sti'n' Mawarawnnahr hu'kimdari' Amir Temur menen qarama-qarsi'li'g'i' sebep boladi'. Amir Temur Joji' uli'si'na qarsi' u'sh ma'rte atlani's jasaydi'. Arqa Kavkazdag'i' 1395-ji'lg'i' **Toxtami'sti'n'** Amir Temurdan jen'iliske ushi'rawi' Saray, Saray Berka, Astraxan qalalari'ni'n' woyran yetiliwine sebep boladi'. Usi'nnan son' sawda jollari' qubla ta'repke ji'li'sadi'. Amir Temurdi'n' atlani'slari' Alti'n Wordani' birotala to'menletedi. Alti'n Worda XV a'sidin' birinshi yari'mi'nan baslap bir qatar xanli'qlarg'a bo'linip ketedi. Wolardan yen' u'lkenleri Qi'ri'm, **Kazan, Sibir, Qazaq** xanli'qlari' ha'm **Nog'ay Wordasi'** bolg'an.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Alti'n Worda xanli'g'i' qalay ju'zege keledi?
2. Alti'n Worda basqari'w sistemasi' haqqi'nda ayti'p berin'.
3. Alti'n Worda xanli'gi'nda qanday sali'q ha'm minnetlemeler yengizilgen?

4. Ne ushi'n Rus knyazleri Altin Worda menen kelisimshilik siyasati'n ali'p barg'an? Basqa jol tuti'w mu'mkin be yedi?
5. Altin Worda ali'p barg'an si'rtqi' siyasati' haqqi'nda ayti'p berin'.
6. Altin Worda xanli'g'i'ni'n Amir Temurdan jen'iliske ushi'rawi' qanday aqi'betlerge ali'p keldi?

37-§. QI'TAY XIII—XV A'SIRLERDE

Ekonomikali'q rawajlani'w. Qi'tayda uzaq waqi't dawam yetken siyasi'y pi'ti'ran'qi'li'q ha'm wo'z ara uri'slarg'a Sun dinastiyasi'ni'n ha'kimiyatqa keliwi (960—1279-ji'llar) shek qoydi'. Na'tiyjede ma'mleket xojali'g'i'ni'n rawajlani'wi'na jag'day jarati'ldi'. X a'sirden baslap suwdi' biyik jerlerge shi'g'ari'wshi' u'skenelerden ken' paydalani'la basladi'. Shi'g'i'rdan paydalani'w yegin maydanlari'n ko'beytiw imkani'n beredi. Suw digirmanlari' ja'rdeminde sali'ni' tazalaw, may ali'w, un shi'g'ari'w ju'da' ken' qollani'la baslaydi'. Rawajlang'an wort a'sirlerde Qi'tayda imperator, a'skeriy aqsu'yekler, ha'meldarlarg'a qarasli' ma'mleket jerleri azayi'p jer iyelerinin' jeke menshik jerleri ju'da' ko'beyip baradi'. Menshik jerler, sonday-aq jan'a wo'zlestirilip ati'rg'an qori'q, taw aldi' aymaqlari' yesabi'nan da ken'eyip barg'an. U'lken mu'likdarlar jerlerinin' ko'beyiwine kambag'allardi'n' qari'zlari' worni'na jerlerinin' tarti'p ali'ni'wi' da xi'zmet yetken. Sol ta'rizde XI a'sidin' baslari'nda ma'mlekettegi yegin maydanlari'ni'n yari'mi' iri feodallar qoli'na wo'tedi. Bul jer maydanlari'nda tiykari'nan ijarashi' diyqanlar islegen.

Qi'tayda yerkin diyqanlardi'n' ko'pshilik bo'leginde 30—40 mu jer boli'p, ma'mleket bul qatlamdi' qollap-quwatlawg'a ha'reket yetken. Qi'tay diyqanlari' wo'zleri jetistirgen wo'nimlerden ma'mlekette ha'r ji'li' yeki ma'rte, sali'q to'legen. Jer sali'g'i' sali' yaki biyday menen to'lense, al pille baqqan shan'araqlar sali'qti' gezleme menen de to'legen.

Qalalar ha'm wo'nermentshilik. Kayfin, Chendu ha'm Uchan qalalari' Qi'taydi'n' u'lken wo'nermentshilik ha'm sawda woraylari'

yedi. Qi'tay sawdasi'nda suw jollari' ayri'qsha a'hmiyetke iye bolg'an. Ko'pshilik qalalar ten'iz yamasa da'rya boylari'nda, suw ha'm qurg'aqli'qtag'i' sawda jollari' kesilisken jerlerde payda bolg'an.

Qalalardi'n' wo'siwi wo'nermentshiliktin' tez pa't penen rawajlan'i'wi'n ta'miynleydi. Qi'tayda a'sirese wo'nermentshiliktin' da'stu'riy tu'rleri: gu'lalshi'li'q, farfor buyi'mlardi' islep shi'g'ari'w rawajlang'an. Qi'tay qalalari'nda ko'plegen du'kan ha'm ustaxanalar jaylasqan yedi.

Qi'taydi'n' qubla walayatlarini'nda wo'nerment — toqi'wshi'lar shayi' gezlemelerdin' wonlap tu'rlerin tayarlag'an. Jipekten shayi' so'zana — **panno** toqi'w XII a'sirde woylap tabi'li'p ken' tarqalg'an. Qi'tayda paxtashi'li'qta barg'an sayi'n ken' jayi'li'p, XIV a'sirden baslap wonnan gezeleme tayarlaw da rawajlani'p barg'an.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Aziya paxtasi'ni'n' watani' Hindstan. Wonnan paxta WortA Aziyag'a ali'p kelingan. Qi'tayg'a paxta tuqi'mi'n da'slep yelimiz sawdagerleri ali'p barg'an.

Cex ag'zasi' boli'w Qi'tay wo'nermentleri ushi'n ma'jbu'riy yedi. Evropadag'i' si'yaqli' wondag'i' cexlarda ha'm qa'lpe, sha'ki'rtler sani'n, wolardi'n' jumi's sharayati'n, tayar wo'nermentshilik buyi'mlari'n sati'wdi', wo'ner si'rlari'n saqlawdi' qatan' qadag'alag'an.

Mong'ollar basqi'nshi'li'g'i'. Da'slep Qi'taydi'n' arqa ta'repinde du'zilgen mong'ollar ma'mleketi **Xubilay** xanli'g'i' da'wirinde (1259–1294) wo'z ta'sirin ma'mlekettin' worayli'q ha'm qubla aymaqlari'na da wo'tkeredi. Qi'tay 1279–ji'li' toli'q bag'i'ndi'ri'li'p, jan'a mong'ollar dinastiyasi' **Yuan** (1279–1368) ati'n aladi'. Mong'ollar Qi'taydag'i' jerlerdi, wol jerde jasap ati'rg'an diyqanlari' menen birge bo'lip aladi'. Biraq diyqanshi'li'qta xojali'q ju'rgiziw usi'llari' ha'm sali'qlar buri'ng'i'si'nsha qaladi'.

Mong'ollar da'wirinde to'lemelerdin' asi'p bari'wi' tek diyqanlar ha'm wo'nermentlerdi yemes, ha'tte sawdagerlerdi de bu'lg'inshilikke ali'p keledi. Hu'kimet ti'ni'msi'z wo'sip barati'rg'an qa'rejetlerdi qaplaw ushi'n qosi'msha qag'az pul shi'g'ara baslaydi'. Bul bolsa puldi'n' qa'dirsizleniwine, wo'nim ha'm wo'nermentshilik buyi'mlari'ni'n' qi'mbatlawi'na sebep boladi'.

Xubilay ma'mleketti basqari'wdi'n' qi'taysha usi'li'n qollansa da, jergilikli ha'meldarlardi'n' xi'zmetinen waz keshe-di. Ma'mleket ha'meldarlari' arasi'nda ha'r tu'rli xali'q wa'killerin ushi'rati'w mu'mkin yedi. Atap aytqanda veneciyali sayaxatshi' ha'm sawdager **Marko Polo** Xubilayxan sarayi'nda joqari' lawazi'mdi' iyelegen.

111-su'wret. Evropali' sawdagerler Xubilayxanni'n' qabi'llawi'nda.

Min dinastiyasi'ni'n' basqari'wi'.

Mong'ollar imperiyasi'ni'n' krizisi baslani'wi' menen XIV a'sir wortalari'nda Qi'tayda da xali'q azatli'q ha'reketi ku'sheyyedi. Xenan ha'm Shandun wa'layatlari'nda 1351-j'i'li' baslang'an diyqanlar ko'terilisi tez arada pu'tkil ma'mleketti qamti'p aldi'. Ko'teriliske monax **Shju Yuan-Shjan** basshi'li'q yetedi. 1368-j'i'li' mong'ollardan azat bolg'an Qi'tayda **Yuan Shjan** ti'ykar salg'an Min imperiyasi'ni'n' basqari'wi' baslanadi'.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

1368-j'i'li' Qi'tayda Yuan Chjan ti'ykar salg'an Min imperiyasi' du'ziledi.

Min a'skerleri mong'ollarg'a qi'si'm yetip wolardi'n' paytaxti' Qaraquri'mdi' iyelep, jandi'ri'p ji'beredi. Sol ta'rizde ko'shpelilerdin' Qi'tayg'a hu'jimlerine shek qoyi'ladi'. Bunda qi'tayli'larg'a woq da'ri porox ha'm toplar-dan ken' tu'rde qollani'li'wi' qol keledi.

Ma'mleket xojali'g'i'n' tiklew ushi'n wo'nerment ha'm sawdagerlerden ali'natug'i'n to'lemler azayti'li'p, qullardi' azat yetiw haqqi'nda ni'zam qabi'l yetiledi. Jasalma suwg'ari'w quri'lmalari', kanallar, bo'getler ha'm suw saqlag'i'shlari' tiklenedi. Yegin maydanlari' ken'eyip, ma'mleket xalqi' sani' da arti'p baradi'.

112-su'wret. Qi'tay imperatori' Yuan Chjan.

XV a'sirde Qi'tay. Ma'mlekette u'lken feodallar ha'kimiyati' bekkemleniwi menen mong'ollar basqi'nshi'li'g'i' belgilerin

tamamlaw ushi'n diyqanlar, wo'nermentler ha'm sawdagerlerge berilgen jen'illikler biykar yetiledi. Diyqanlarg'a bo'lip berilgen ma'mleket jerleri tarti'p ali'ni'p, wo'nermentler ha'm sawdagerlerden ali'natug'i'n sali'qlar ko'beyttiriledi.

XV a'sirdin' baslari'nan Min a'wladi'ni'n' Ami'r Temur saltanati' menen qatnaslari' buzi'ladi'. Tek **Amir** Temurdi'n' tosattan qayti's boli'wi' Qi'tayg'a qarsi' atlani'sti'n' a'melge aspawi'na sebep boladi', bul bolsa Qi'taydi' 1406-ji'li' Vetnamdi', keyinnen Mong'oliyani' basi'p ali'wi'na jol ashadi'.

113-su'wret. Chjan Xe.

Ma'mlekettin' ekonomikali'q jaqtan rawajlani'wi' **Chjan Xe** basshi'li'g'i'nda a'skeriy ten'iz floti'ni'n' xi'zmetinde ko'rinedi. Qurami'nda 62 keme, 30 mi'n' jawi'ngeri bolg'an a'skeriy ekspediciya 1405-1433-ji'llari' Zond arxipelagi, Shri-Lanka ha'm Hindstang'a 7 ma'rte atlani'slar sho'lkemlestiredi. Woni'n' kemeleri Wormuz (Parsi') qolti'g'i' ha'm

Shi'g'i's Afrikani'n' jag'alari'na shekem ju'zip barg'an. Musi'Iman bolg'an **Chjan Xe** Mekkeni z'iyarat yetedi. Bul ekspediciyalar Qi'taydi'n' abi'rayi'n asi'ri'p, si'rtqi' sawdani' ken'eytiw imkani'n beredi. Qi'tay imperatorlari' 1415-1420-ji'llari' Samarqandqa Ulug'bek sarayi'na da yelshiler jiberedi. Biraq Temuriyler ma'mleketi abroyi' joqari' bolg'anli'g'i'nan wog'an Qi'taydi'n' qi'si'mlari' ta'sir yete almaydi'.

XV a'sirdin' wortalari'nda ekonomikali'q krizistin' baslani'wi' Qi'taydi'n' ishki rawajlan'i'wi'na ha'm si'rtqi' siyasati'na unamsi'z ta'sir ko'rsetken.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Ma'mleket xojali'g'i'ni'n' rawajlani'wi'ndag'i' sebepleri nelerden ibarat?
2. Qi'taydi' mong'ollardi'n' basi'p ali'wi' ha'm Yuan dinastiyasi'ni'n' basqari'wi' qalay a'melge asi'ri'lg'an?
3. Min dinastiyasi'ni'n' basqari'wi' qanday bolg'an?
4. Chjan Xe kim ha'm woni'n' iskerligi haqqi'nda ayti'p berin'.

38-§. WORTA A'SIRLERDE YAPONIYA

Ja'miyetlik qatnasi'qlar. Yaponiyada mu'likshilik qatnasi'qlari' XI—XII a'sirlerde birotala qa'liplesedi. Sol waqi'tqa kelip jer iyelerinin' mu'likleri — syoenler ju'zege keledi. Bunday jerler miyrasli'q boli'p **syoenler** barli'q sali'qlardan azat yetilgen. Bay adamlar wo'z jerlerin ka'mbag'al diyqanlarga' ijarag'a bergin. Yaponiyada iri jer iyeleri belgili bir taypalarga' bo'lingen. Wolardan yen' abi'rayli'lari'—xanke dep atalg'an. Wolardi'n' vassallari' **ryokalar** bolg'an. A'skeriy bo'limshelerdin' jawi'ngerleri bolsa — **samuraylar** dep atalg'an. Wolarg'a xojayi'nlari' a'skeriy xi'zmeti worni'na jer-mu'lik bergin. Ji'llar wo'tip Yaponiya samuraylari'ni'n' bir bo'legi Evropa ri'carlari' si'yaqli' wo'z aldi'na, bo'lek taypa, mayda dvoryanlarga' aylanadi'. Wo'z jerlerine iye bolmag'an jawi'ngerler a'skeriy woljalar yesabi'na yamasa wo'z senorlari' yesabi'nan ku'n keshirgin.

Ma'mlekettin' siyasiy du'zimi. Yaponiyada basqa ma'mleketlerden aji'rali'p turatug'i'n siyasiy du'zim qa'liplesedi. Ma'mleketti XII a'sirden baslap **Mikado** — imperator basqarg'an. Wol ma'mlekettegi barli'q jerlerdin' iyesi yesaplang'an. Aqsu'yekler bolsa woni'n' ha'mel-darlari' ha'm nayi'plari'na aylang'an. Wa'layat nayi'plari'ni'n' g'a'rezsiz basqari'wg'a umti'li'wi' bolsa ko'pshilik jag'-daylarda ma'mleketti siyasiy pi'ti'ran'qi'-li'qqa ali'p kelgen.

Imperator ha'kimiyati' ha'lsizlenip bari'wi', ko'p wo'tpey real ha'kimiyat ma'mlekettegi yen' ku'shli mu'likdar, a'skeriy komandir-syogun qoli'na wo'tedi. Da'slep syogunli'q XII a'sir aqi'ri'nan jergilikli mu'likdarlardan biri **Minamoto** ta'repinen wornati'lg'an. Wol samuraylardan du'zilgen la'shkeri menen qarsi'laslari'n jen'ip, imperator paytaxti' Kiotoni' qolg'a kirgizedi. **Minamoto** ma'mleketti wo'zinin' Kamakuradag'i' qorg'an-sarayi'nan turi'p basqaradi'. Sol ta'rizde Yaponiyada qos ha'kimiyatli'q payda boladi'.

114-su'wret.
Minamoto.

115-su'wret.
Yaponiya
jawi'ngerleri.

Ma'mlekette diyqanlardi'n' awhali' ju'da' awi'r yedi. A'sirese sali'qlardi'n' ko'beyip bari'wi' xali'qti' qi'ynag'an. Dereklerde jazi'li'wi'na qarag'anda, XIV—XV a'sirlerde yapon awi'llari'nda asharshi'li'q tez-tez qaytalani'p turg'an. Asharshi'li'q ko'binese ha'r tu'rli juqpali' kesellikler epidemiyasi'ni'n' tarqali'wi' ha'm ko'plegen adamlardi'n' wo'liwi menen tamam bolatug'i'n yedi.

Yaponiya qalalari'ni'n' rawajlani'wi'. Yaponiyada worta a'sirlerde qalalar wo'sip, wolarda wo'nermentshilik ha'm sawda rawajlang'an. Yaponlar qi'taylardan shayi', jipek, metallar, lak islep shi'g'ari'wdi' wo'zlestirip alg'an. Ma'mlekette a'yyem zamanlardan temir, mi's, alti'n ha'm gu'mis qazi'p ali'ng'an. Yapon ustalari' bul metallardan a'jayi'p qurallar tayarlag'an. Temirden qural-jaraq islewshi ustalar islegen qi'li'shlar wo'zinin' si'pati' menen dan'qqa yerisken. Dereklerde jazi'li'wi'na qarag'anda, 1483-ji'li' sawdagerler shet ma'mleketlerge 67 mi'n' dana qi'li'sh ali'p ketken. Yapon farfori', jelpigishleri, su'yekten, qi'mbat bahali' taslardan islenip laklengen ko'rkem-wo'ner buyi'mlari', paxtadan ha'm jipekten toqi'lg'an gezlemeleri de si'rt yellerde joqari' bahalang'an. Yaponlar Koreya, Qi'tay, Vetnam, Tayland, Filippin ma'mleketleri menen qi'zg'i'n sawda ali'p barg'an. Ma'mlekette — **Sakai, Xyogo, Xakata, Nagasaki** si'yaqli' iri, xalqi' ti'g'i'z jasaytug'i'n port qalalari' bar yedi.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Yaponiyada XI—XII a'sirlerde jan'a du'zim qalay qa'liplesken?
2. Yaponiyada jan'a basqari'w sistemasi' basqa Aziya ma'mleketlerinen qanday ayi'mashi'li'qqa iye?
3. Syogun atag'i'ni'n' ma'nisin ayti'n'.
4. Yaponiya qalalari' qalay rawajlang'an?

39-§. WORTA A'SIRLERDE KOREYA

“**Tan’ go’zzalli’g’i’**” ma’mleketi. Choson (koreys tilinen-tan’g’i’ go’zzalli’q, tan’ shug’lasi’) ma’mleketi da’slepki ay-yemgi Koreys ma’mleketi. Bul ma’mle-kettin’ tiykarshi’si’ a’psanago’y **Tangun** yesaplanadi’. Tangun Pxenyanda erami’z-dan aldi’ng’i’ 2333-ji’li’ Choson korolli-gine tiykar salad’ ha’m bul korollik era-mi’zdan aldi’ng’i’ II a’sirge shekem hu’kim su’redi. Koreysler Tangun da’wirin Koreys xalqi’ni’n’ qa’liplesiw da’wiri dep yesaplaydi’.

116-su’wret. Chosonni’n’
apsanago’y tiykarshi’si’
Tangun

Wo’z ara gu’resler ha’m Qi’tayli’lar menen bolg’an uri’slar erami’zdan buri’ng’i’ I a’sirde a’yyemgi Chosondi’ 3 korollikke — Pekche, Silla ha’m Koguryog’a bo’linip ketiwine ali’p keledi.

U’sh korollik da’wiri. Koguryo ma’mleketinin’ payda bolg’an da’wiri haqqi’nda tariyxshi’ ali’malar birden bir pikrge kele almag’an. Biraq wol IV-V a’sirlerde Koreya yari’m atawi’ni’n’ arqa bo’limin, qon’si’ Lyaodun yari’m atawi’n iyelegen iri ma’mleket bolg’an. Koguryo korolligining’ armiyasi’ wo’zinin’ jawi’ngerligi menen aji’rali’p turg’an. Wolar izbe-iz qon’si’ aymaqlardi’ jawlap aladi’. Erami’zdi’n’ 313-ji’li’ Koguryo qi’taylardi’ birotala wo’z aymaq-lari’nan qi’si’p shi’g’aradi’ ha’m ha’r ta’repten rawajlang’an qu’diretli ma’mleketke aylanadi’. Bul da’wirde diyqanshi’li’q, metal quyi’w ha’m wog’an islew beriw, toqi’mashi’li’q, wo’nermentshilik, sawda sati’q rawajlang’an. Keyinshelik Koguryo worni’na **Parxe** ma’mleketine tiykar sali’nadi’. **Parxe korolli** IX a’sirdin’ birinshi yari’mi’nda wo’z qu’diretinin’ shoqqi’si’na yerisedi. Korollik Yaponiya menen yelshilik baylani’slari’n wornatadi’. X a’sirde ko’shpeli kidanlar soqqi’si’nan son’ ma’mleket i’di’rap ketedi.

Koreya yari’m atawi’ni’n’ qubla bo’liminde III—IV a’sirlerde **Pekche** korolli ju’zege keledi. Pekche korolli IV a’sirde woraylasqan ma’mleketke aylanadi’. Da’slepki budda su’wretleri Yaponiyag’a usi’ Pekche korolli da’wi’rinen baslap jetip baradi’. Wort a’sirlerde Pekcheli ta’wip, wo’nerment ha’m ali’malar ha’zirgi Yaponiyani’n’ ja’miyetlik ha’m ma’deniy turmi’s ta’rizi tiykarlari’-

ni'n' qa'liplesiwine u'lken ta'si'r ko'rsetken. Ha'tteki, Pekcheli ali'm **Van In** Yaponiya taxt miyrasxori' bolg'an shaxzadag'a ustazli'q yetken. Pekche dinastiyasi' hu'kimdarlari' arqali' Koreyag'a Qi'tay jazi'wlari' ha'm iyerogliflari' ha'm de buddizm kirip keledi.

Silla korolligi. Koreya yari'm atawi'ni'n' qubla-shi'g'i'si'nda jaylasqan. Da'slep u'sh korollik ishinde Silla korolligi yen' a'zzisi ha'm to'men rawajlang'ani' yedi'. 668-Silla korolligi Qi'taydag'i' Tan dinastiyasi' menen awqam du'zip, Koreya yari'm atawi'n wo'z ha'kimiyati' asti'na birlestiredi ha'm Koreya ja'ne birden-bir ma'mleketke aylanadi'. Ma'mlekettin' birlesiw Koreyada jer iyeligi qatnasi'qlari'ni'n u'zil-kesil qa'liplesiwinde u'lken a'hmiyetke iye boladi'. Wo'z ara uri'slarg'a shek qoyi'li'wi', qon'si' ma'mleketler menen ti'ni'shi'qti'n' wornati'li'wi' ma'mlekette wo'ndiris ku'shleri rawajlani'wi'na u'lken jol ashadi'.

117-su'wret. Pulguksa ibadatxanasi'

VIII a'sir wortalari'nda Silla korolliginin' alti'n da'wiri baslanadi'. Bul da'wirde ma'mleket wo'z rawajllani'wi' ha'm qu'diretinin' shoqqi'si'na yerisedi. Ag'arti'wshi'li'q gu'llep jasnaydi', birinshi ma'rte milliy koreys universitetine tiykar sali'ni'p, wonda qi'tay klassik a'debiyati' u'yretiledi. Budda ibadatxanasi' yesaplang'an — **Pulguksa** quri'ladi'.

Koryo korolli'g'i'. A'skerbasshi' Van Gon ta'repinen Koryo dinastiyasi' (918-1392) na tiykar sali'nadi'. Bul ma'mlekettin' paytaxti' **Sonak** qalasi' (ha'zirgi arqa Koreyada Keson) bolg'an. Koreya atamasi' Koryo ati'nan kelip shi'qqan. Van Gon wo'z aldi'na Koguryo korolliginin' arqa-shi'g'i's Qi'tayda jog'altqan aymaqlari'n qaytari'p ali'w wazi'ypasi'n qoyadi'. Biraq, bul wazi'ypa a'melge asi'ri'lmay qaladi'.

Keyingi ji'llarda Koryo korolligi wo'z ara gu'reslerden ha'lsizlenip qaladi'. Bunnan paydalani'p qalg'an mong'ollar 1231-ji'li' Koryo korolliginin' basi'p aladi' ha'm 1368-ji'lg'a shekem wo'z qol asti'nda uslap turadi'.

Choson korolli'g'i'. Koryo koroli'g'i' Qi'tay basqi'nshi'lari'n ma'mleket aymag'i'nan quwi'p shi'g'arg'annan keyin Koryo a'skeriy sa'rkardalari'nan biri **Li Son Ge** 1392-ji'li' son'g'i' Koryo hu'kimdari'n taxttan shetletip, jan'a **Li** dinastiyasi'

(1392—1910) na tiykar saladı'. Woni'n' da'wirinde ma'mleket ja'ne Choson ati'n aladı'. Ma'mleket paytaxti' Kegyonnann Xanson (ha'zirgi Seul)g'a ko'shiriledi. Choson korolli'g'i' XV a'sir wortalari'nda ekonomikali'q ha'm ma'deniy ta'repten rawajlanadı'.

118-su'wret.
Sechjon Ulli'

Sechjon Ulli' da'wirinde (1418—1450) koreys ma'deniyati' ko'rkem-wo'neri gu'llep jasnaydi'. Korol Sechjon ma'mlekettin' dani'shpan ha'm qa'biletli hu'kimdari' bolg'an. Woni'n' basqari'wi' da'wirinde ag'arti'wshi'li'q, ilim-pa'n ha'm awi'l xojali'g'i'nda u'lken jetiskenliklerge yerisiledi. Wol sali'q sistemasi'nda reforma wo'tkizedi, ma'mleket basqari'wi'n jetilistirip baradı'. Korol Sechjon qatnasi'nda jan'a kalendar du'ziledi, jamg'i'rdi' aldi'nnan biletug'i'n a'sbap, samal tezligi ha'm jo'nelisin

ani'qlaytug'i'n a'sbap, quyash ha'm suw saatlari', juldi'zlar kartasi' jarati'ladi'. Sechjon Ulli' basshi'li'g'i'nda korol akademiyasi' ali'mlari' koreys a'lipbesin jaratadı'.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar.

1. A'yyemgi Choson korolli'gi qaysi' ji'llarda jasag'an?
2. U'sh korollik da'wiri haqqi'nda nelerdi yeslep qaldi'n'i'z?
3. Koryo korolligine kim tiykar salg'an?
4. Sechjon Ulli' da'wirinde yerisilgen jetiskenlikler haqqi'nda ayti'p berin'.

40-§. HINDSTAN RAWAJLANG'AN WORTA A'SIRLERDE

Deli sultanli'g'i'ni'n' du'ziliwi. Hindstanni'n' arqa aymaqlari'na tu'rk ha'm awg'an qa'wimlerinin' hu'jimleri ha'm jaylasi'wi' XI-XII a'sirlerde a'sirese ku'sheyedi. Musi'lmanlar basi'p alg'an wa'layatlarda 1206-ji'li' paytaxti' Deli bolg'an sultanli'q ju'zege keledi. Deli sultanli'g'i'ni'n' da'slepki hu'kimdari' **Qutbiddin**

Aybaqti'n' la'shkerinin' tiykari'n tu'rkiy qa'wimlerden du'zilgen atli' a'skerler qurag'an. Sultan wa'layatlar nayi'pli'g'i'na a'skeriylerdi, la'shkerbasshi'lardi' tayi'nlag'an.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

1206—1526—ji'llarda Deli sultanli'g'i' hu'kim su'rgen.

Hindstandi' basi'p ali'w dawami'nda jergilikli mu'likdarlardi'n' belgili bo'legi joq yetilgen bolsa, basqalari' jer-mu'liklerin taslap ma'mleketten shi'g'i'p ketedi. Iri jer iyelerinin' basqa bir bo'legi bolsa sultan ha'kimiyati'n ta'n ali'p, woni'n' xi'zmetine wo'tedi. Sultan wolardi'n' ja'rdemine jergilikli xali'qtan sali'qlar ji'ynaydi', xali'qti' boysi'ndi'ri'p uslap turi'wda da jer iyeleri-baylardi'n' ja'rdemine su'yengen. XII—XIII a'sirler dawami'nda Deli sultanli'g'i'ni'n' barli'q aymaqlari'nda musi'lmanlar ha'kimiyati' birotala wornati'ladi'. Sultan **Qutbiddin** Aybaqti'n' wo'liminen son' taxtqa **Shamsiddin** **Eltutmish** (1211—1236) keledi. Woni'n' basqari'wi' waqti'nda Panjab, Sind ha'm Bengaliyalar boysi'ndi'ri'ladi'.

Jer iyeligi. Deli sultanli'g'i'nda barli'q jerler ha'kimdardiki yesaplang'an. Ma'mlekette jer iyeligini'n' tiykarg'i' tu'ri **iqto** (ikta) (inam yetilgen jer) yesaplang'an. Wa'layat nayi'plari' ji'ynalg'an sali'qti'n' 10—20% in wo'zlerinde qaldi'ri'wi' yesesine za'ru'r bolg'anda sultang'a wo'z a'skerlerin beriw kerek yedi. Jer iyeliginin' ja'ne bir tu'ri — **xolisa** dep atalg'an. Xolisa ma'mleket i'qti'yari'ndag'i' jerler boli'p, wonnan ali'natug'i'n sali'qlar g'a'ziynege tu'sip, ma'mleket qa'rejetleri arnawli' la'shkerdi ta'miyinlew ushi'n paydalani'lg'an.

Jer-mu'liklerinin' belgili bo'legi jergilikli hind feodallari' — jer iyesi bolg'an baylarg'a tiyisli yedi. Deli sultanli'g'i'nda **waqi'm** (**vaqf**) jerler ha'm sultan inam yetken jerler de bolg'an.

Deli sultanli'g'i' XIV—XV a'sirlerde. Eltutmi'sh wo'liminen keyin ma'mlekette taxt ushi'n gu'res ku'sheyip ketedi. Bul uri'slarda jen'ip shi'qqan ha'm taxtti' iyelegen **Alawaddin** **Xiljiy** reformalar wo'tkizip, ma'mleket g'a'ziynesi da'ramatlari'n asi'radi'. Ku'shli la'shker du'zip, wo'z basi'msha feodallardi' boysi'ndi'radi'. Bul ma'mleketti waqi'tsha bolsa da wo'zinin' da'slepki qu'diretin tiklewine ja'rdem beredi. Deli sultanli'g'i'ni'n' ku'shli ha'm ta'rtpili

la'shkerinin' boli'wi' arqadan mong'ollardi'n' hu'jimin qaytari'w mu'mkinshiligin beredi.

Xiljiydin' uli' **Muhammed Tug'luq** 1325—ji'li' taxtqa keledi, wol wo'z hu'kimdarli'g'i'n a'kesinin' da'wirinde g'a'rezsizlik joli'n tutqan knyazliklerdi bag'i'ndi'ri'wdan baslaydi'. Wo'zin «Iskender Zulqarnaynni'n' isin dawam yettiriwshi» dep atag'an sultan da'wirinde Hindstan yari'm atawi' toli'q birlestiriledi.

A'skeriy atlani'slarda a'wmetli sultanni'n' sali'q reformasi' qurg'aqshi'li'q sebepli na'tiyjesiz tamamlanadi'. Tug'luqti'n' alti'n ha'm gu'mis pullar menen ten' aylani'sta boli'wi' mo'lsheirlengen mi's ten'gelerdi quyi'p shi'g'ari'wi', ko'p wo'tpey qa'dirsizlenip ketiwine, ha'r yeki reformani'n' na'tiyjesiz tamamlani'wi'na ali'p keledi.

Keyingi hu'kimdar **Feruzshah Tug'luq** da'wirinde sali'qlardi' kemeytip, ma'mleket jerleri diyqanlarg'a ijarag'a bo'lip beriledi. Woni'n' basqari'wi' waqti'nda awi'l xojali'g'i', wo'nermentshilik joqari' da'rejege ko'teriliwi', aqi'lg'a muwapi'q basqari'wi' sultang'a xali'q qorg'awshi'si' si'pati'nda dan'q keltiredi. Biraq ma'mlekette XIV a'sirde baslang'an siyasi'y pi'ti'ran'qi'li'q da'wirinide, ayi'ri'm knyazlardi'n' g'a'rezsizlikke umti'li'w procesi ku'sheyip baradi'.

Delidin' keyingi sultani' **Maxmud** 1398—1399—ji'llari' Amir Temur a'skerlerine qarsi' gu'resedi. Biraq ta'jiriybeli sa'rkarda Maxmud la'shkerin jen'ip Delidi basi'p aladi'. Sahi'pqi'ran Samarqandqa ko'plegen hind wo'nermentlerin arxitektorlari'n ali'p qaytqan.

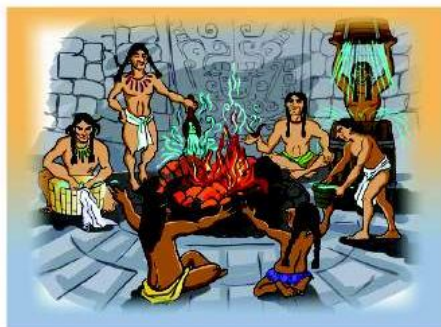
Sonnan keyin Hindstan mayda knyazliklerge bo'linip ketedi. Aradan won ji'lday waqi't wo'tip, Sayidler dinastiyasi' (1414—1451—ji'llar) taxtqa keledi. Sayidler dinastiyasi'n awg'an qa'wimlari sardari' **Bahlul Lodiy** (1451—1489) taxttan tu'siredi. Woni'n' aqli'g'i' **Ibrahim Lodiy Zahiriddin Baburg'a** qarsi' gu'resedi.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Deli sultanli'g'i' qashan ha'm kim ta'repinen du'zildi?
2. Hidstanda jer iyeliginin' qanday tu'rleri bar bolg'ani'n ayti'p berin'.
3. Deli sultanli'g'i'nda XIV a'sirde qanday reformalar wo'tkerilgen?
- 4) Sahi'bqi'ran A'mir Temurdi'n' Hindstang'a atlani'si'n yeslen' ha'm ayti'p berin'.

41-§. WORTA A'SIRLERDE AMERIKA

119-su'wret. Indeecler
turmi'si'nan.

Xojali'qti'n' rawajlani'wi'. Iлимпaz-lardi'n' pikirinshe, Amerika materigine da'slepki adamlar, Arqa Aziyadan ha'zirgi Bering bug'azi' arqali' Ulli' muzli'q da-wirinde, bunnan 40 mi'n' ji'l buri'n wo'te baslag'an ha'm bul process uzaq waqi't dawam yetken. Na'tiyjede bul jerlerge Evropali'lar kelgenge shekem de ko'p sanli' qa'wim ha'm yelatlar qa'liplesken.

Bul qa'wimlerdin' tiykarg'i' bo'legi an'shi'li'q ha'm bali'qshi'li'q penen shug'i'llang'an. Biraq worayli'q ha'm Qubla Amerikani'n' taw ha'm taw aldi' aymaqlari'nda diyqanshi'li'q xojali'g'i' ju'zege kelip, ken' tu'rde rawajlang'an. Bul aymaqlarda **keshua, mayya, actek, wolmek, toltekler** jasag'an. Wolar tas baltalar menen tog'aylardag'i' tereklerdi kesip, shaqalari'n wo'rtep ku'linen to'gin si'pati'nda paydalang'an. Bul jerlerde Evropali'larg'a, belgili bolmag'an: ma'kke, ju'weri, kartoshka, ayg'abag'ar, pomidor, kakao, temeki yeginleri wo'sirilgen.

Amerikani'n' u'lken bo'liminde qolg'a u'yretilgen haywanlar bolmag'an. At, si'yi'r, qoy yeshkiler materikke keyinnen Evropadan ali'p kelingen. Wolar u'y haywanlari'nan, arqada iyt, qublada tu'ye si'yaqli' lama, quslardan tu'yetawi'q ha'm u'yrekler saqlag'an.

Amerikali' hinduler temir, gu'nde, digershik (do'ngelek), woq atar qurallardi' bilmegen. Wolardi'n' miynet ha'm aw qurallari': ag'ash, tas ha'm jezden islengen. Xalqi'ni'n' u'lken bo'limi uri'wshi'li'q ja'ma'a'tinde jasag'an. Tek diyqanshi'li'q penen shug'i'llang'an **mayya, actek** ha'm **keshualar** wo'zlerinin' ma'mleketlerin payda yetken.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Worta a'sirlerde mayya, actek ha'm kershualar wo'z ma'mleketlerin payda yetken.

Mayyalar ma'mleketi. Worayli'q Amerikani'n' Yukatan yari'm atawi'nda, (ha'zirgi Meksika) a'yyemnen mayya xali'qlari' jasap kelgen.

B.e. I mi'n' ji'lli'qta mayyalarda qala-ma'mleketler ju'zege keledi. Wolardi'n' ha'rbirin «**ulli' adamlar**»- hu'kimdar basqari'p, woni'n' ha'kimiyati' miyrasli'q bolg'an. Mayyalardi'n' ekonomikali'q-ma'deniy rawajlani'wi' erami'z baslari'nda jazi'wdi' jarati'w mu'm-kinshiligin beredi. Ruwxani'yer qi'l qa'lem menen ierogliflerdi jazi'p, wol su'wretler menen bezetilgen.

Mayyalar turmi'si'nda ruwxani'yer a'hmiyetli wori'n iyelegen. Wolar ja'ma'a't ag'zalari'na diyqanshi'li'q jumi'slari'n wori'nlaw mu'ddetlerin belgilep bergen. Mayyalar yen' ani'q kalendarlardan birin jaratqan. Matemati'kag'a «**nol**» di an'lati'wshi' belgi de, mayyalar ta'repinen hindlerden de buri'n kirgizilgen. Ma'mleket paytaxti' — **Chichen-Icada** observatoriyada quri'lg'an. Wonda ruwxani'yer planetalardi'n' Quyash a'tirapi'nda aylani'w waqti'n yesaplap shi'qqan. Quyash ha'm Aydi'n' tuti'li'wi'n aldi'nnan ayti'p bere alg'an.

Mayyali'lar arnawli' to'beshekler jasap, biyik ti'maqtas u'stine wo'zlerinin' teksheli piramidalari'n, saray ha'm shirkewlerdi qurg'an. Saray ha'm shirkewlerdin' terezeleri bolmag'an, wolar yesikler arqali' jaqti'landi'rli'lg'an. Qala ko'sherleri tegis yetip quri'lg'an.

Actekler ma'mleketi. Worayli'q Amerikani'n', ha'zirgi Meksika aymag'i'nda jaylasqan. Bul jerlerge arqadan kelgen actekler u'lken ko'l wortasi'ndag'i' atawlarda XII a'sirde **Tenochtitlan** qalasi'na tiykar salad'i', wolar jasalma bo'getler, shirkewler ha'm saraylar qurg'an.

Acteklerde jerdin' jetispewshiliginen ko'l tu'binen suw wo'simlikleri ha'm wo'nimdar i'laydi' ko'terip, sallarda «ju'ziwshi jerler»di de jaratqan. Usi'nday wo'zine ta'n yeginzarlardan ji'li'na birneshe ma'rtebe wo'nim ali'natug'i'n yedi. Actekler uri'w ja'ma'a't boli'p jasag'an. Ja'ma'a't basli'qlari' saylap qoyi'lg'an. Yegin maydanlari' ja'ma'a't ag'zalari'na bo'lip berilgen. Hu'kimdar qa'wim wa'kille-rinen **tlatoani** — la'shkerbasshi' saylani'p, wol joqarg'i' hu'kimdar boli'wi'nan ti'sqari', bas ruwxani'y wazi'ypasi'n da atqarg'an.

120-su'wret. Chechen-Icadag'i' observatoriya

Actekler xojali'g'i'ni'n' tiykari' suwg'ari'latug'i'n diyqanshi'li'q bolg'an. Yen' basli' yegin ma'kke boli'p, wonnan mol wo'nim ali'ng'an. Acteklerde wo'nermentshilikdin' gu'lalshi'li'q, toqi'ma-

121-su'wret. Wort a'sirlerdegi Tinochtlan qalasi'.

shi'li'q, mi's ha'm alti'nnan zergerlik buyi'mlari'n islew tarawları' jaqsi' rawajlang'an. Sol waqi'tta wolar metallardi' bilmegenligi sebepli balta ha'm pi'shaqlardi' tastan islewdi dawam yetken. Zergerler qi'mbat baha taslarg'a islew berip, qadalma nag'i'slar (mozaika) islep, saray ha'm shirkew diwallari'n bezegen. Actek wo'nermentleri a'sirese nag'i'sli' i'di'slar, a'jayi'p gezlemeler, qus pa'rlerinen tawi's kibi tawlanatug'i'n kesteler tigiwge sheber bolg'an.

Quri'wshi'lar bo'getler, kanallar qam gerbishten yamasa tastan bag'analar u'stinde u'yer qurg'an. Bazarlarda zat almasti'ri'w arqali' sawda jaqsi' rawajlang'an. Actekler qon'si' mayyalardi'n' woylap tabi'wi' tiykari'nda wo'zlerinin' quyash kalendarlari'n jaratqan. Acteklerde piktografiyali'q jazi'w qa'liplesken.

Acteklerdin' dini ko'p qudayli'qqa tiykarlang'an yedi. Qudaylar arasi'nda yen' itibarli'si' urus qudayi' hu'rmetine ha'tte adamlar da qurbanli'q yetilgen. Shirkew ruwxani'ylari xali'q arasi'nda ayri'qsha hu'rmet itibarg'a iye bolg'an.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Piktografiyali'q jazi'w (lat. **pictus** — su'wretli ha'm grek-she **grapho** — jazaman, su'wretli jazi'w) — mag'luwmat-

ti'n' uluwma mazmuni' su'wret arqali' yamasa su'wretlerdin' izbe-izligi arqali' yeslep qali'w maqsetinde su'wretlew. Bul jazi'w neolit da'wirinen beri belgili boli'p, qanday da bir tildin' jazi'w qurali' boli'p yesaplanbaydi'.

Paytaxt **Tenochtitlanda** aqsu'yeklerdin' perzentleri ha'm a'piwayi' xali'q balalari' ushi'n wo'z aldi'na bo'lek mektepler bolg'an. Xali'q balalari' ushi'n mekteplerde diyqan-shi'li'q, wo'nermentshilik ha'm a'skeriy wo'ner u'yretiletug'i'n yedi. Aqsu'yeklerdin' balalari' woqi'ytug'i'n mekteplerde jazi'w, woqi'w, yesap, astronomiya, qosi'qshi'li'q, oratorli'q wo'neri tiykarlari', tariyx u'yretiletug'i'n yedi. Tenochtitlanda ha'r ji'li' shayi'r qosi'qshi'lardi'n' ko'rik tan'lawlari' wo'tkerilip, jen'impazlar si'yli'qlang'an.

Inkler ma'mleketi. Qubla Amerikani'n' And tawlari'ni'n' janbawirlari'nda inkler ma'mleketi ju'zege kelgen. Keshua tillerine tiyisli inkler XII—XIII a'sirlerde Urubamba da'ryasi' basseyninde **Kusko** qalasi'na tiykar sali'nadi'.

Inkler basqa qa'wimlerinin' jerlerin basi'p ali'p And tawlari'nan Ti'ni'sh okeani'na deyin u'lken arali'qta wo'z ha'kimiyati'n wornatadi'. Bul ma'mleketti Joqari' Inka basqarg'an. Wol «**Quyashiti'n' uli**», woni'n' jerdegi belgisi sanalg'an. Xali'q sonday-aq ha'r tu'rli ta'biyat ku'shleri, jer ha'm suw qudaylari'na da si'yi'ng'an. Basi'p ali'ng'an aymaqlar xalqi'na inkler wo'z ta'rtilerinin, ma'deniyatlari'n wo'tkizgen. Na'tiyjede da'slep qa'wim ati' bolg'an «**ink**» atamasi' jen'illiklerge iye hu'kimdar taypa — aqsu'yeklerinin' uluwmalig' ati'na aylang'an.

Inklerden bolmag'an xali'q — ja'ma'a't boli'p jasap, hu'kimdar taypa ushi'n xi'zmet yetken. Ja'ma'a't diyqanlar shan'arag'i'nan du'zilgen boli'p, wolardi'n' ha'rbirine belgili mug'darda jer, yegin maydani' biriktirilip qoyi'lg'an. Ja'ma'-a'tler jetistirgen wo'nimnin'

122-su'wret.

Acteklerdin' su'wretli kalendari'.

123-su'wret. Ink
jawi'ngerleri.

2/3 bo'legin ma'mleket ha'm shirkewlerge tapsi'rg'an. Ma'mlekette qulshi'li'q bolmasa da, ja'ma'a't ag'zalari' ayawsi'z jumsalg'an ha'm derlik huqi'qsi'z bolg'an.

Tawli' jerler diyqanshi'li'q ushi'n qolaysi'z yedi. Na'tiyjede ja'ma'a'ttin' yer adamlari' tik jar janbawi'rlari'n woyi'p taslardi'n' u'stine wo'nimli topi'raq jayg'an. Bunday yegin maydanlari' topi'raqti' jawi'n juwi'p ketpewi ushi'n, a'tirapi' tas diywallar menen qorshap

shi'g'i'lg'an. Inklerde tiykarg'i' yeginler kartoshka, ma'kke bolg'an. Diyqanlar sonday-aq, asqabaq, paxta, ananas, banan jetistirgen. Diyqanshi'li'qtan ali'ng'an wo'nimler u'sh bo'lekke bo'lingen. Wo'nimni'n' bir bo'legin shirkew ruwxani'yelerine, yekinshi bo'legi Joqari' Inklarg'a berilgen, u'shinshi bir bo'legi ja'ma'a'tke qalatug'i'n yedi. Ma'mleket g'a'ziynexanasi'nan toplang'an azi'qli'q wo'nimlerininen a'skerler ha'm ha'meldarlarg'a berilgen. Uri'slar, asharchi'li'q ji'llari' yamasa ha'r tu'rli ta'biyiy apatlar waqti'nda, barli'q ja'birlengenlerge ma'mleket qori'nan ma'kke da'ni ha'mde keptirilgen kartoshka tarqati'lg'an.

Xojali'qta sharwashi'li'qti'n' worni' da a'hmiyetli boli'p tu'yege uqsaytug'i'n lama ha'm alpakalardi' tek go'shi ha'm ju'ni ushi'n g'ana baqpastan, wolardan ju'k tasi'w ushi'n da paydalang'an. Inklerde wo'nermentshilik joqari' rawajlan'g'an. Alti'n, gu'mis qazi'p ali'ni'p, wolardan buyi'mlar tayarlaw, gu'lalshi'li'q ha'm zergerlik, toqi'mashi'li'q, boyawshi'li'q quri'li's tarawlari' joqari' da'rejede rawajlang'an.

Paytaxti'n Kusko wa'layatlar menen baylani'sti'ratug'i'n, uluwma uzi'nli'g'i' 15 mi'n' kilometr bolg'an tas jollari' quri'lg'an, wa'layatlar arasi'nda poshta xi'zmeti wornati'lg'an. Xabardi' arnawli' shabarmanlar juwi'rg'an tu'rde bir-birine xabarlap, woni' uzaq arali'qqa jetkeren.

Aqsu'yeklerdin' balalari' arnawli' mekteplerde woqi'g'an. Jazi'w bolmag'ani' sebepli, balalar inklerdin' dinin, basqari'w ta'rtpilerine, ni'zami'na ha'm u'rp-a'detlerine tiyisli mag'luwmatlardi' yadlap

ju'rgen. Inklerdin' wo'zine ta'n «**tu'yinli xat»i'** (kipu) boli'p, woni'n' si'rlari' tek ruwxani'ylerge belgili bolg'an.

Inkler matematika, astronomiya, geografiya, medicina, botanika ha'm basqa ilim-pa'n tarawlari'nda teren' bilimlerge iye bolg'an. Wolardi'n' ani'q kalendari' 12 ayg'a bo'lingen. Ta'wipler insanni'n' bas su'yeginde xirurgiyali'q operaciyalardi' a'melge asi'ri'wdi' bilgen.

124-su'wret. Kipu — tu'yinli xat.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Amerikani'n' tiykarg'i' xalqi'ni'n' shug'i'llanatug'i'n isleri haqqi'nda ayti'p berin'.
2. Mayyalar tariyxi' ha'm ma'deniyati' haqqi'nda nelerdi bilesiz?
3. Actekler kim? Wolar haqqi'nda ayti'p berin'.
4. Inkler ma'mleketi qashan ha'm qay jerde ju'zege kelgen?

42-§. WORTA A'SIRLERDE AFRIKA

Afrika xalqi' ha'm xojali'g'i'. Xali'q-ti'n' ko'pshilik bo'legi I mi'n' ji'lli'qti'n' aqi'ri'na deyin si'rtqi' du'nyadan aji'ralg'an ta'rizde jasag'an. Materiktin' tropikali'q tog'aylari'nda, sahralarda an'shi' ha'm terimshi qa'wimler jaylasqan. Afrikani'n' Mi'srdan basqa aymaqlari'nda jasag'an bazi' diyqanlar tami'r miyweli yeginlerdi jetistirgen.

Savanna aymaqlari'nda jerge wo'nimdar topi'rag'i' bolg'an jerlerge mo'lsherlengen temir tisli shapqi'lar menen islew berilgen. Saxara a'tiraplari'nda, ko'shpeli, yari'm ko'shpeli ha'm woti'ri'qshi' qa'wimlerden' ko'pshiligi sharwashi'li'q penen shug'i'llani'wshi'

125-su'wret. Afrikali' jawi'ngerler.

qa'wim ha'm de yelatlar jasag'an. Qubla saxaradag'i' **barbar** ha'm **tuareglar**, Bati's Afrikani'n' **fulbe**, materikti'n' shi'g'i'si'nda jasawshi' **masai**, **galla**, **sidamo**, **tigre** xali'qlari' sharwashi'li'q penen shug'i'llang'an.

Afrikani'n' da'slepki ma'mleketleri. Gana. Afrikani'n' Shi'g'i'si'nda Mi'sr, Arabiya ha'm Hindstan menen sawda baylani'slari' ta'sirinde a'yyemgi zamanlardan **Nubiya** ha'm **Aksun** (ha'zirgi Efiopiya) ma'mleketleri du'zilgen yedi. Arab sawdagerleri VII a'sirden Bati's Sudan jerlerine, Jer Wortu ten'iz boylari'nan Afrikag'a joqari' qa'dirlenetug'i'n duz ha'm basqa tovarlardi' keltirgen. Sawda jollari' kesiliske jollarda iri qorg'anlar **Aukar**, **Gana**, **Tombuktu**, **Gao**, **Mali** ju'zege kelgen; Qorg'anlarda tiykari'nan musi'lman sawdagerlerinen ti'sqari' jergilikli aqsu'yekler de jasag'an. Wolar keyinirek bari'p ju'zege kelgen ma'mleketlerdegi basqari'wdi' qolg'a aladi'. Wortu a'sirlerde Niger ha'm Senegal da'ryalari' basseyninde da'slepki ma'mleketler: **Gana**, **Mali**, **Songailar** payda boladi'. Wolardi'n' da'slepkisi Bati's Sudandag'i' **Gana** ma'mleketi bolg'an. Wol VIII a'sirde ju'zege kelip X a'sirde wo'z rawajlani'wi'ni'n' biyik shi'n'i'na yerisedi.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

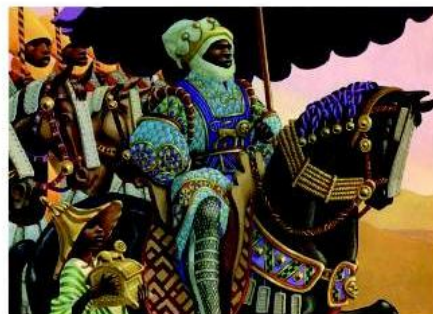
Gana, Mali, Songai ha'm Aksun — Afrikani'n' wortu a'sirlerdegi da'slepki ma'mleketleri bolg'an.

Ganani'n' payda keltirip turg'an dereklerinen biri bul sawdadan keletug'i'n baji' to'lemleri yedi. Baji'ni'n' tiykarg'i' bo'legin si'rttan keletug'i'n sawdagerler: arablar, barbarlar, evreyler to'legen. Bi'raq ma'mlekettin' u'lken bayli'g'i' alti'n bolg'an. Gana patshasi' ha'm aqsu'yekleri alti'n ha'm duz sawdasi'nan u'lken payda alg'an.

Patshani'n' ku'shli la'shkerleri boli'p wondag'i' 200 mi'n' a'skedin' derlik 40 mi'n'i'n woq jayshi'lar, belgili bir bo'legin bolsa atli' jawi'ngerler qurag'an. Wo'tmishte arab sawdagerleri ha'm Gana patshasi'ni'n' u'lken g'a'ziynesi haqqi'nda ko'plegen a'psanalar jarati'lg'an. Bul bolsa qon'si' jawi'nger qa'wimlerdin' diqqati'n tartar yedi. Marokko sultani' **Abu Bakr** 1076-ji'li' u'lken la'shker menen Ganani' basi'p ali'p, woni' talag'an. Bul waqi'yalardan son' Gana

patshasi' Marokkog'a g'a'rezli boli'p, baji' to'lewden ti'sqari', wo'z aqsu'yekleri menen islam dinin qabi'l qi'li'wg'a da ma'jbu'r boladi'. 1087–ji'lg'i' xali'q ko'terilisi marokkoli'lar hu'kimdarli'gi'na shek qoysa da Gana bo'leklenip ketedi.

Mali ma'mleketi. Mali ma'mleket si'pati'nda VIII a'sirde-aq ju'zege keledi. Gana ma'mleketinin' qu'direti woni'n' keyingi rawajlani'wi'na tosqi'nli'q qi'lg'an. XI a'sirden baslap Mali xalqi' islam dinin qabi'l qi'ladi'. Bul bolsa ma'mleketke musi'lman sawdagerlerinin' ko'ship keliwin tezlestiredi. Xojali'qta wo'nermentshilik ha'm sawda-sati'qti'n' rawajlani'wi' na'tiy-jesinde XIII a'sirde Mali wo'z

126-su'wret. Mali
hu'kimdari' Musa I.

rawajlani'wi'ni'n' yen' biyik shi'n'i'na yerisedi. Woni'n' hukimdari' **Sundiata Keyt** (1230—1255) ko'p sanli' ku'shli la'shker du'zedi. Bul la'shker ja'rdeminde Sundiata ka'rgan jollari' wo'tetug'i'n aymaqlardi', alti'n ka'nlerin, qala berse a'yyemgi Gana jerlerin basi'p aladi'. Mali hu'kimdari' basi'p ali'ng'an wa'layatlarg'a wo'z tuwg'an-tuwi'sqanlari'nan nayi'plar tayi'nlag'an. Wa'layat nayi'plari' wo'z la'shkerbasshi' ha'meldarlari'na xi'zmetleri yesesine jer-mu'lik inam yetken. Jergilikli xali'qtan sali'qlar wo'ndiriw de nayi'pti'n' waziypasi'na kiretug'i'n yedi. Ko'p wo'tpey Mali pu'tkil arab du'nyasi'nda belgili boli'p ketedi. Woni'n' hu'kimdari' **Muso I** 1324–ji'li' Mekkege haji' sapari'n uyi'mlasti'radi'. **Muso I** wo'zi menen saparg'a ko'p alti'n ali'p jolda wolardi' saqi'yli'q penen tarqati'p baradi'. Hu'kimdarg'a 8 mi'n' jawi'nger ha'm 500 jaqi'n qul joldas boli'p, bul u'lken ka'rgan 10—12 tonna alti'ndi' wo'zleri menen ali'p ketkeni boljaw qi'li'nadi'. Bul waqi'yadan son' uzaq ji'llar dawami'nda arab du'nyasi'nda alti'nni'n' bahasi' to'men da'rejede bolg'an.

Mali paytaxti' **Niara** ha'm basqa qalalarda za'wlim saraylar, meshitler quri'ladi', wo'nermentshilik ha'm sawda rawajlanadi'. Biraq ja'miyetlik turmi'sta qa'wim aqsu'yeklerinin' u'stemligi saqlani'p qaladi'. Mali hu'kimdarlari' wo'z jaqi'nlarini'n' taj-taxtti' iyelep ali'wi'nan qorqi'p, ko'binese saray ha'meldarlari'n, la'shkerbasshi'lari'n ha'm ha'tte jawi'ngerlerdi de qon'si' qa'wim wa'killerinen alg'an. Hu'kimdardi'n' jeke gvardiyasi' bolsa qullardan du'zilgen.

Mali xalqi'ni'n' tiykarg'i' bo'legi awi'llarda ja'ma'a't boli'p jasag'an, ja'ma'a't bolsa wo'z na'wbetinde iri patriarxal shan'araq-lardan quralg'an. Ja'miyettegi qullarg'a qatnas wo'zine ta'n boli'p, si'rt yellerden keltirilgen qullar xojali'qlarda shan'araq ag'zasi' si'yaqli' jasag'an. Bul qullardi'n' perzentleri bolsa yerkin adamlarg'a aylang'an.

Feodal pi'ti'ran'qi'li'q dinastiyalar arasi'ndag'i' kelispewshilikler XIV a'sir aqi'rlari'nan baslap Mali ma'mleketinin' ha'lsirewine sebep boladi'. Mali XV a'sirde pu'tkilley kriziske ushi'rap bo'leklenip ketedi.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Mali ma'mleketi VIII—XV a'sirlerde hu'kim su'rgen. XIII a'sirde Mali wo'z rawajlani'wi'ni'n' yen' biyik shi'n'i'na yerisken. Wo'z ara ja'njeller na'tiyjesinde pu'tkilley kriziske ushi'rap bo'leklenip ketedi. Paytaxti' Niara qalasi' bolg'an.

Songai ma'mleketi. Gana ha'm Malidin' arqa-shi'g'i'si'nda iri sawda woraylari'ni'n' biri **Gao** a'tirapi'nda jasag'an. Da'slep I mi'n' ji'lli'q baslari'nda songailar du'zgen ma'mleket birlespesi Mali ta'sirinde boladi'. Malidin' ha'lsirewi bolsa islam dinin qabi'l yetken songailar hu'kimdari' **Almige** XIV a'sir aqi'ri'nda wolardi' jen'ip paytaxti' **Gao** bolg'an g'a'rezsiz ma'mleket du'ziw imkani'n beredi. Songai XIV—XV a'sirlerde ku'sheyedi. Wol Niger da'ryasi' basseyninde hu'kimdarli'g'i'n toli'q wornatadi'.

Ma'mleket wa'layatlarg'a bo'linip wolardi' hu'kimdardi'n' jaqi'n adamlari' basqarg'an. Songaidi'n' tiykarg'i' payda keltiretug'i'n deregi tranzit sawdasi' ha'm alti'n ka'nleri yedi. Xali'qtan wo'ndi-riletug'i'n sali'qlar da ba'rqulla wo'sip barg'an ha'm g'a'ziyneni tolti'ri'w faktorlari'nan biri bolg'an. Ha'meldarlarg'a inam yetilgen u'lken jer mu'liklerde qullar islegen. Da'wirler wo'tiwi' menen qullar g'a'rezli diyqanlarga aylani'p baradi'. Wolardi'n' a'wladlari' bolsa kishi jer-mu'lkinin' yerkin iyelerine aylani'p, ma'mleketke tek sali'q to'legen. Songaida arnawli' jallanba la'shker de du'zilgen yedi.

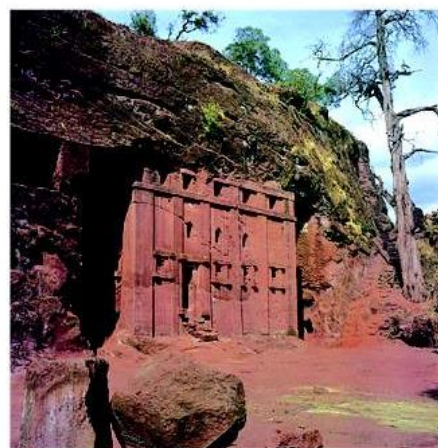
Ma'mlekette ju'z bergen wo'z ara uri'slar, ja'njeller ma'mleketti ha'lsizlendiredi. Bunnan paydalang'an Morokko sultani' XVI a'sir aqi'ri'nda Songaidi' basi'p aladi'.

Yadi'n'i'zda saqlan'!

Songai ma'mleketi XIV a'sir aqi'rlari'nan g'a'rezsiz hu'kim su'rgen. Paytaxti' **Gao** qalasi' bolg'an. Morokko sultani' XVI a'sir aqi'ri'nda Songaidi' basi'p aladi'.

Aksum ma'mleketi. Ha'zirgi Efiopiya-ni'n' arqa ta'repinde a'yyemnen **Aksum** ma'mleketi ju'zege kelip, woni'n' rawajlan'i'wi' IV—V a'sirlerge tuwri' keledi. Aksum hu'kimdarlari' ka'rgan jollari' jaylasqan Arabiyani'n' qubla jag'alari'n, Shi'g'i's Sudanni'n' bir bo'limin iyeleydi. Bul ma'mleket Rim imperiyasi', keyin ala Vizantiya menen jaqi'n ekonomikali'q ha'm ma'deniy baylani'sta bolg'an. Sol sebepten Aksum hu'kimdari' ha'm woni'n' qol asti'ndag'i'lar xristian dinin qabi'llag'an.

127-su'wret. Aksum patshali'g'i'. Shax Lalibeli shirkewi.

VII a'sirde Aksum armiyasi'n Arab xalifali'g'i' la'shkerleri jen'ip, Arabiya yari'm atawi'ni'n' qublas'i'ndag'i' jerlerinen ayi'rg'an. Aksumdag'i' jag'day shiyelenisedi. XI a'sirge kelip Aksum ma'mleketi bo'leklenip ketedi.

Ra'wayatlarg'a qarag'anda, Aksumni'n' birinshi hu'kimdari' **Manelik-patsha** Sulaymanni'n' Arabstan malikasi'nan tuwi'lg'an uli' bolg'an. Bul Aksumni'n' Arabstan menen baylani'slari' buri'nnan jaqsi' bolg'ani'n, dinastiyani'n' ati' tariyx'i'y negizlarga iye yekenligin ko'rsetedi.

Afrika ma'deniyati'. Afrika xali'qlari'nda a'wladtan-a'wladqa wo'tip kelgen a'jayip a'psana ha'm yertekler ko'p yedi. Wolar biz ushi'n qi'mbatli' tariyx'i'y derek boli'p xi'zmet qi'ladi'.

Afrika xali'qlari' ishinde wo'z jazi'wi'na iye bolg'anlari' da bar yedi. Sonnan Aksumda IV a'sirde-aq jergilikli jazi'w reformasi' wo'tkiziledi. Bul a'lipbe Efiopiyada ha'zirgi ku'nge shekem saqlani'p qalg'an. Aksumda quri'li's tarawi'nda ayri'qsha u'lken tabi'slarg'a yerisilgen. Bul da'wirde quri'lg'an saraylar, xristian shirkewleri ha'm jer asti' quri'lmalari' ha'zirgi ku'nge shekem saqlani'p qalg'an.

128-su'wret. Benindeki shax sarayi'nda jezden islengen jawi'nger barabanshi'.

Bati's Sudan xali'qlari' ma'deniyati'-ni'n' joqari' rawajlani'wi'nda arablardin' ta'siri u'lken. Islam dini qabi'l yetilgenen keyin bul jerlerde arab ma'mleketlerinen kelgen usta ha'm arxitektorlar: meshitler, saraylar, ha'wliler, ja'ma'a't imaratlari', yemlewxanalar, monsha, dem ali'w bag'lari'n qurg'an. Musi'lman mektep ha'm medreseleri ashi'ldi'. Solardan, Tambuktu medresesinde diniy ta'limnen (ilahiyat) basqa tariyx, fiqh (din haqqi'ndag'i' ilim), matematika, astronomiya si'yaqli' ilimler woqi'ti'latug'i'n yedi.

Afrikali'lar ko'rkem wo'nedin' tu'rli tarawlari'nda u'lken jetiskenliklerge yerisken. Ag'ash ha'm jezden jasalg'an mu'sinler ha'm ni'qaplar suliwli'g'i' menen adamlardi' ha'zirgi ku'nge shekem hayran qaldi'ri'p kelmekte. Benindeki shah sarayi'ndag'i' jezden islengen patsha ha'm de woni'n' to'relerinin' bo'rtpe su'wretleri tabi'lg'an. Wolarda an' ha'm uri'slar, sonday-aq saray turmi'si' ko'rinisleri su'wretlengen.

Afrika xali'qlari'ni'n' worta a'sirlerdegi rawajlani'wi' Aziya yamasa Evropa ma'mleketlerindegige sali'sti'rg'anda birqansha artta boli'wi'na qaramastan, xali'q xojali'g'i'nda tabi'slarg'a yerisip, wo'zine ta'n materialli'q ha'm ruwxiy ma'deniyat jaratti'.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Afrikada worta a'sirlerde jasag'an xali'qlar ha'm qa'wimlerdi sanap wo'tin'.
2. Afrika xalqi'ni'n' xojali'g'i' qalay rawajlang'an?
3. Gana, Mali ha'm Songai tariyxin'nan nelerdi yeslep qaldi'n'i'z?
4. Sizin'she, Aksum ha'm basqa Afrika ma'mleketleri rawajlani'wi'ni'n' arasi'nda ayi'rmashi'li'q bar ma?

MAZMUNI

Avtorlardan	3
Worta a'sirler tariyxi' neni u'yretdi?	4

I BO'LIM. DA'SLEPKI WORTA A'SIRLER DA'WIRI

BAP. EVROPA DA'SLEPKI WORTA A'SIRLERDE

1-§. Xali'qlardi'n' g'alabali'q ko'shiwleri ha'm woni'n' na'tiyjeleri	6
2-§. Franklar ja'miyetlik du'zimi ha'm ma'mleketinin' du'ziliwi	12
3-§. Franklar imperiyasi'	17
4-§. Muqaddes Rim imperiyasi'	21
5-§. Angliya V—XI a'sirlerde.	24
6-§. Vizantiya imperiyasi'	29
7-§. Slavyan ma'mleketinin' du'ziliwi	33
8-§. Kiev rusi'	37
9-§. VI—XI a'sirlerde Evropa ma'deniyati'	41

II BAP. AZIYA XALI'QLARI' DA'SLEPKI WORTA A'SIRLERDE

10-§. Jan'a din besigi	46
11-§. Arab xalifali'g'i'. Woni'n' ishki ha'm si'rtqi' siyasati'	49
12-§. Xalifali'q ma'mleketleri ma'deniyati'	52
13-§. Da'slepki worta a'sirlerde Hindstan	56
14-§. V—XI a'sirlerde Qi'tay	59

II BO'LIM. DU'NYA XALI'QLARI' WORTA A'SIRLERDIN' RAWAJLANG'AN DA'WIRINDE (XI—XV A'SIRLER)

III BAP. WO'NERMENTSHILIK HA'M SAWDA-SATI'QTI'N' RAWAJLANI'WI. QALALARDI'N' RAWAJLANI'WI

15-§. Evropada worta a'sir qalalari'ni'n' qa'li plesiwli	64
16-§. Worta a'sirlerde tovar wo'ndirisinin' rawajlani'wi'. Bazalar ha'm yarmarkar	70
17-§. Aziya ma'mleketlerinin' worta a'sir qalalari'. Wo'nermentsshilik ha'm sawda	73
18-§. Xristian shirkewi worta a'sirlerde	77
19-§. Krest atlani'slari' ha'm woni'n' maqsetleri	80
20-§. Da'slepki krest atlani'slari'	82
21-§. Keyingi krest atlani'slari': na'tiyjeleri, aqi'beti ha'm juwmaqlani'wi'	86

IV BAP. BATI'S EVROPADA WORAYLASQAN MA'MLEKETLERDIN' DU'ZILIWI

22-§. Franciyada woraylasqan ma'mlekettin' du'ziliwi	89
23-§. General shtatlar. Taypali'q monarxiyani'n' ju'zege keliwi	91
24-§. Ju'z ji'lli'q uri'sti'n' baslani'wi'. Jakeriya	94
25-§. Uri'sti'n' keyingi da'wirleri. Franciyani' woraylasti'ri'wdi'n' juwmaqlani'wi'	96
26-§. Angliyada woraylasqan ma'mlekettin' du'ziliwi	99
27-§. Angliya XIV—XV a'sirlerde	102
28-§. Germanya XII—XV a'sirlerde	105
29-§. Evropa ma'deniyati' XI—XV a'sirlerde. Ag'arti'wshi'li'q ha'm ilim	108
30-§. Bati's Evropada ko'rkem-wo'ner ha'm a'debiyat. Gumanizn ideyasi'ni'n' qa'liplesiwsi	112

V BAP. RUS KNYAZLI'QLARI' RAWAJLANG'AN WORTA A'SIRLERDE

31-§. Rusta feodal pi'ti'ran'qi'li'q, woni'n' aqi'betleri	117
32-§. Rus jerlerinin' si'rt yel basqi'nshi'lari'na qarsi' gu'resi	119
33-§. Rusti'n' mong'ollar zuli'mi'nan azat boli'wi'	121

VI BAP. SELJUKIYLER HA'M WOSMANLI' TU'RKLER

34-§. Seljukiylar ha'm Wosmanli' tu'rkler ma'mleketleri	123
35-§. Mong'ollar ma'mlekati ha'm woni'n' basqi'nshi'li'g'i'	127
36-§. Alti'n Worda xanli'g'i'	130
37-§. Qi'tay XIII—XV a'sirlerde	135
38-§. Wort a'sirlerde Yaponiya	139
39-§. Wort a'sirlerde Koreya	141
40-§. Hindstan rawajlang'an wort a'sirlerde	143
41-§. Wort a'sirlerde Amerika	146
42-§. Wort a'sirlerde Afrika	151

Tursun O'sarovich Salimov,
Farhod Ergashevich Sultonov

JAHON TARIXI

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik

To'ldirilgan va tuzatilgan ikkinchi nashri

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti,
Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2013

(Qoraqalpoq tilida)

Awdarmashi'	G.B. Xojametov
Redaktori'	Z.Wo'serbaeva
Xud. redaktori'	I.Serjanov
Tex. redaktori'	Z.Allamuratov
Operatori'	N.Qaypbergenova

Litsenziya nomeri AI № 163. 09.11.2009. Baslawg'a 2013-jil 10-iyulda ruqsat yetilgan waqti'. Formati' 60x90 $\frac{1}{16}$. Kegl 11. sha'rtli bosma tabag'i 10,0. Yesep tabog'i 10,27. Sha'rtname 56-2013 Adadi 8641 nusqada ba'si'ldi. Buyi'rtpa № 13—558

Original-maket «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Ma'mleketlik ilimiy baspasi'nda tayarlandi'. 100129, Tashkent q., Nawayi' ko'shesi, 30.

«Bilim» baspasi', 230103. No'kis qalasi'. Qaraqalpaqstan ko'shesi, 9. Wo'zbekstan Baspa so'z ha'm xabar agent igininn' Sholpan ati'ndag'i' baspa-poligrafiya do'retiwshilik u'yi. 100129, Tashkent, Nawayi' ko'shesi, 30. Telefon: (371) 244-10-45. Faks (371) 244-58 55.

Wo'zbekstan Baspa so'z ha'm xabar agentliginijin' «Wo'zbekiston» baspa-poligrafiya do'retiwshilik u'yinde baspadan shi'g'ari'ldi'. 100129, Tashkent, Nawayi' ko'shesi, 30.

Salimov Tursun O'sarovich.

S-17 **Ja'ha'n tariyxi'**: (erami'zdi'n' V a'sir aqi'ri'nan—XV a'sir aqi'ri'na shekem): Uluwma bilim беретug'i'n' mekteplerdin' 7-klasi' ushi'n sabaqli'q/ Salimov Tursun O'sarovich, Sultonov Farhod Ergashevich. Du'zetilgen ha'm toli'qti'ri'g'an yekinshi basi'li'wi'. —T.: «Wo'zbekstan milliy ensiklopediyasi» Ma'mleketlik ilimiy baspasi', 2013-j. -160 bet.

UO'K: 94(100)=512.121.(075)
KBK 63.3(0)ya721

**Ijarag'a berilgen sabaqli'q jag'dayi'n
ko'rsetetug'i'n keste**

No	Woqi'wshi'ni'n' ati' a'kesinin' ati'	Woqi'w ji'li'	Sabaqli'qti'n' ali'ng'andag'i' jag'dayi'	Klass basshi'- si'ni'n' qoli'	Sabaqli'qti'n' tapsi'ri'lg'andag'i' jag'dayi'	Klass basshi'- si'ni'n' qoli'
1						
2						
3						
4						
5						
6						

**Sabaqli'q ijarag'a berilip, woqi'w ji'li' aqi'ri'nda qaytari'p
ali'ng'anda joqari'dag'i' keste klass basshi'si' ta'repinen
to'mendegi bahalaw wo'lshemlerine tiykarlani'p tolti'ri'ladi'**

Jan'a	Sabaqli'qti'n' birinshi ret paydalani'wg'a berilgendegi jag'dayi'
Jaqsi'	Muqabasi' pu'tin, sabaqli'qti'n' tiykarg'i' bo'liminen aji'ralmag'an. Barli'q betleri bar. Ji'rti'lmag'an, betleri almasti'ri'lmag'an, betlerinde jazi'w ha'm si'zi'qlar joq.
Qanaat- landi'rarli'	Muqaba jelingen, bir qansha si'zi'li'p, shetleri qayri'lg'an, sabaqli'qti'n' tiykarg'i' bo'liminen ali'ni'p qali'w jag'dayi' bar, paydalani'wshi' ta'repinen qanaatlanarli' qa'lpine keltirilgen. Ali'ng'an betleri qayta jelimlengen, ayi'ri'm betlerine si'zi'lg'an.
Qanaat- lanarsi'z	Muqabag'a si'zi'lg'an, ji'rti'lg'an, tiykarg'i' bo'limnen aji'ralg'an yamasa pu'tkilley joq. Betleri ji'rti'lg'an, betleri toli'q yemes, si'zi'p, boyap taslang'an. Sabaqli'qti' qayta tiklew mu'mkin yemes.